

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады. № 1 (161) январь – февраль 2012 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ жаны бла къырал комитети эм
Жазычуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёломню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумақьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2012

КЪУЛИЯЛАНЫ КЪАЙСЫННЫ 95-ЖЫЛЛЫГЫНА

«КЪАЙСЫН ДЕСЕНГ...»

«Айтхылыкь», «тауушлукь», «сеирлик»... дагыда кёпле бек сыйюп айтыучу «закый» дегенча сёзлени саны бек кёпдү. Алай болганлыкыгъа, Къайсынны юсюнден айтылган заманда уа, ол сёзлени кючлери игида азлыкь этгенча кёрюнеди. Аны чыгъармачылыгына тийишли тенгешдириуле уа – Къайсынны кесини адамлыгы, огъурлулугъу, кишилиги.

Къайсынны поэзиясыны неда аны адамлыгыны юсюнден айтама десенг, башында бир кибик оюмла, тенгешдириуле келедиле. Нек болады алай? Ол жазган затланы, аны адамлыгыны тамырлары да бирдиле да –

андан! Ол тамырла теренден келедиле – халкыбызны ашлана турган эски жараларындан. Поэтни: «Бирге къуллукь этгенбиз жерибизге», «Ту-табыз бир жараланы тапларын», - дегени анга толу шагъатлыкь этеди.

Къайсынны ауазы халкыбызны ауазыды. Ол бизни барыбызны да къайгыларыбызны, жүрегине сыйындырып, къол аязында элте билгенди. Элтенде да, алай элтенди – огъурлу жүрегини жылыуу бла. Уллу Къайсынны биз, жаныбыздан юлюш эте, бийик кёргенибиз жангыз аны ючюн туююлду. Ол къайсы бирибизни да, къаныбызда жүрюп, сезимбизде бишип, алай айталмай турган сагъышларыбызны шатык тил бла жазганды, магъанасын да тауларыбыз бла тенг эте. «Хар урушда атылган хар бир окь да ананы сакь жүрегине тиеди...» Адам улу жаратылганлы, къаллай бир уруш этилгенди, къаллай бир къан тёгюлгенди, къаллай бир адам сакъат болганды! Ол къадар къыйынлыкьны, бушууну илишаны жаланда ананы жүрегиди деген пэтни намысы, тёппебизде жүрюмей, къайда жүрюр! Дунияда эм керексиз, алай адам улу ансыз болалмагъан урушха Къайсын къазауат ачады. Поэтни аскерчилери уа огъурсулукьыгъа ёмюрге да бой бермеген аналары жүреклеридиле. Сёзден бетинг къамай, андан къоркъа да, анга сыйына да билген заманлагъа жетсек, жерни хар къалайында да кюн таяклары эжиу эте, Къайсынны ауазы эшитилип турлугъуна ишек жокьду. Къайсынны поэзиясы бла байламлы китапла чыкьган эселе да, уллу ишле жазылган эселе да, алыкьа аны чыгъармачылыгы тийишлисича тинтилмегенин айтыргъа керекди. Ол, баям, жаланда бир тёлюнню иши боллукь болмаз. Уллу тауну этегинден аны тёппеси кёрюнюр амалы жокьду. Заман нени да жерине сала барады – Къайсынны чыгъармачылыгын теренирек да, кенгирек да тинтирле.

Къайсын жүрегінде бийик, сыйлы да затланы уллу тау бла тенгледире келгенди. Мен да, Къайсынны ол амалын хайырланып, аны жүрек жырына эжиу этерге сюеме. Уллу таулагъа, къышды, жазды деп къарамай, къар жаугъанлай турады. Черек баргъаныча, терек чакгъаныча, ол да табийгъатны бир илишаныды. Къар, къаллай бир жауса да, тауну болгъанындан бийик этмейди, аны этеклеринден башланган тагы суулагъа жангы кюч береди ансы. Тенгизге минг жылланы жауун жаууп тургъанлыкъга, аны теренлигине не хазна къошулур. Къайсынны юсюнден айта, аны даражасын алгъындан бийик этеме деген оюмладан къайда узакъма. Манга бу тукъум сёзлени аны фахмусу, аны усталыгы, бирда болмагъанча, уллу халаллыгы айтдырадыла. «Ёлген шүэхуму жандан суйгени. Къыйын кюнде, ол келликча, жетерме, Къоруулар ючюн сени жүрегинги, Жүрегими анга кюбе этерме», - дей тургъан адамны къатында халал болмазгъа, огъурлулай къалмазгъа амал жокъду. Алай, Аллахды билген, бусагъатда адамла бир бирге бёрю кёзден нек къарай болурла? Ала, баям, бююнлюкде чынтты уллу поэзиягъа артыкъ уллу магъана бере болмазла.

Къауум-къауум, миллет-миллет юлешинип, не аз да жетишмеген жерлерин бир биринден кёре, ёрелешип тургъан заманда, адам баласы кесини ёмюрлюк жарсыулары бла бетден-бетге ёкиолсюз къалады. Жанында къарысузгъа билеклик этмей, туугъан жерини ташына, сууна хурмет бла къарамай, Ата журт ючюн, халкъ ючюн а «жанларын берликле», «санларын аямазлыкъла» кёпдюле. Ант этселе, къычырыкълары мындан ары баргъанлыкъга, аладан арталда хайыр чыкъмагъанын барыбыз да билебиз, кёребиз.

Къачан да амалсызгъа, онгсузгъа эс тапдыргъан, аны бушууунда, тыш адамча болмай, жанында суюле билмеклик кишиликди, адамлыкъ. Дин ахлусу айтханча уа – андан уллу сууаплыкъ жокъду. Халкъынга, жеринге табынуу, алагъа кертичилигинг ма аллай жерде кёрюнеди. Къайсын да, сёз ючюн, орамда мудах болуп бара тургъан адамгъа былай айтады: «...Сени къайгъынг – манга да жарсыу. Мудах бетинг къалды мени эсимде. Мен не бла болайым санга асыу?..»

Айхай да, уста билгенди Къайсын хар кимни бу дуняда кесини энчи жери болгъанын, кёкде да жулдузу жылтырап тургъанын. Къайсынны деменгили поэзиясы адамны аны кеси бла тенг этген угъай, кесинден бийикге кётюреди. Ол поэзия жараларыбызгъа балхамлыкъ-жардамлыкъ этейим деп, къайсыбызны да ушакъгъа алай чакъырады. Ол ушакъ – тёлюден-тёлюге ёте, ёмюрлюк ушакъды, жер жоюзюнде эм татлы, эм хычыуун ушакъ... Адамны адамлай къалдыргъан, аны адамлыгъын жойдургъан да эркинликди, бирде хыйсаплы, бирде хыйсапсыз эркинлик. Ол зат а эркинликге адам не тукъум магъана бергени бла байламлыды. «Не суйсем да этейим, не суйсем да айтайым, - эркинме», - деп сюелгенлени керти эркинлик бла бир заманда да къазанлары къайнарыкъ туююлдо. Чынтты эркинликни жанында, сен – сен эсенг, мен да – менме деп, борч суюледди. Къалай тамамлайбыз биз ол борчну – аны бла байламлыды тегерекде берекет, къудурет да. Кесинге жаланда эркин-

лик излеп айлангандан хайыр азды. Асыры эркин ёсген терек, юсюн чыбыкъ басып, хазна кёгет бермейди. Борчубузгъа мёхел къараргъа сылтаула эл бла бир да табыладыла. Айхай да, ала ишибизни иги жанына айландырлыкъ тюйюлдюле. Ким да, Къайсынча, кесине жетгенни уста тамамлай барса, ма ол заманда тюрленирикдиле ахшы жанына болумубуз, онгубуз, жашаубуз да:

*Жашау бизге берир юлюшюн берди.
Кёп кыйын кёпюрле артда кълдыла.
Биз сыйыт да этдик, тойла да кёрдюк.
Мен элтир жюкню бермедим кишиге.*

Кесине жетген жюкню къайда болса къоюп, бирсиле не элтгенлерин кенгден сюзе, сёзню сюргенле бюгюн да жетишедиле. Хыйлагъа юйренип, омакъ сёзле бла уллу ишден бир жанына кетгенле уа азмыдыла? Халкъны бар хурметин жашауларында кёп кере кёрюп, аны къадарын а кеси башларына тап хайырланганладыла ала. Керти поэт а халкъы бла бирди, андан айырылмайды. Артыгъыракъда – халкъны бушууунда, кыйын кюнлеринде. Аллай заманлада биринчи жаралы болгъан, бек алгъа ачыгъан олду. Элия да агъачда бек бийик терекни урады алгъа.

*Мен – кёп палах кёрген халкъны поэти,
Кёп кюнюм къарангы болду, кечелей.
Халкъым ётген кыйл кёпюрден да ётдюм,
Жакъгъан отубуз боранда ёчюле, -*

деген поэтни жюрек жарасы ачыгъандан, кёзлеринде от чакъгъанын сезмегге кыйынды. Адабиятыбызны кёгюнде жол кёргюзтюп тургъан жарыкъ жулдузду Къайсын. Ол, жарыгъы гъаршны къарангысын жырып ёте, жылыу бергенлей турады. Къайсынны юсюнден сёз баргъанда, озгъан заманны юсюнденча айтыргъа кишини да тили айланмайды. Аны алайлыгъы да ёмюрлюк поэзиясы бла байламлыды.

«Халкъ жарлы болса, поэт да бай болмаз – терегине кёреди ауанасы», - дейди Къайсын. Поэт ауанасы эсе халкъны, Къайсын аны эрттенликде эртте эрттенликге салам бере келген кюн ауанасыды. Мындан арысында да, мен билеме, уллу Къайсыннга хар таулуну къарамы кенгден-кенг бола барлыкъды. Халкъыбызны халкъ этген ышанладан бириди Къайсын. Ата журт, туугъан жер дегенча ышанладан. Назму бла айтама десем а – былай:

*Къайсын десенг,
Къайсын – дерсим,
Тюзюм, терсим.
Къайгъым да жокъ,
Къарным да токъ,
Къайсын десем,
Мен сау-эсен!*

*Ата журтум –
Жюрек жутум,
Борбайымда
Ахыр тутум.
Къайсын десем,
Мен сау-эсен.
Хайыр этер,
Жерин сюер,
Къайсын деген –
Къайда да МЕН.
Къайсын десенг,
Сен сау-эсен.*

*Къайда да эр
Къайсынды дер.
Тангым ата,
Алгыш айта,
Къайсын десем,
Сен сау-эсен.
Жолну кесе,
Келе келсенг,
Таудан энсенг,
Жашау кёрсенг,
Къайсын десенг,
Сен сау-эсен...*

ДОДУЛАНЫ Аскер

ЖАНГЫ НАЗМУЛА

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ

КЯЗИМ БЛА УШАКЪ

1

Бу дуняда кыйын, тынч да жашадым.
Эшта, Кязим, бираз санга ушадым.
Сен уртлагъан ачы суудан уртладым,
Ата журтда ёлгенлеге сукъландым.

Мен да жандым ол сен жаннган отлада,
Жилияубуз бошалмагъан журтлада.
Тюймесем да сен тюйгенча темирле,
Мени артыкъ аямалла ёмюрле.

Бир кётюре, бирде ачыта, чёкдюре
Жашатдыла, бирде саулай ёлтюре.
Чыгъанакъла бутларымы къаната,
Къаты ёмюрню итлерине талата.

Тыш жерлени ташларында тюйюлдюм.
Ачлыкъ кысып, жерни тырнай ийилдим.
Мен таш кирик болдум тилсиз, сангырау.
Ёлгеннге да, саугъа да этдим жилию.

Шукур, энди бу затладан къутулдум.
Ата журтну ташларында олтурдум,
Олтургъанча патчахны тахтасына,
Жангы ата журтуму тау, ташына.

Тау суууна мен жутланып къапландым.
Таукел болуп, бийиклеге атландым.
Кеч, Кязим, сенсиз саулай къайтдым.
Сен айтырыкъ сёзленидамы айтдым?

Сёзюм мени болмаз суна биркюнлюк,
Этер суна таулу халкъгъа ёкюллюк.
Бир къауумла анга да сёз тапдыла.
Сёзлерим а боранлада чакъдыла.

2

Болдум, Кязим, Стамбулда, Арабда,
Римде да, Парижде да къонакъда.
Кёп къыралла, шахарла да къыдырдым,
Махтау салыр не ишлени тындырдым?

Айтып айтмаз кёп китапла окъудум.
Кремльде кенгешледе олтурдум.
Жашау, окъуу кёп жангылыкъ ачдыла,
Жолларыма гюллени да чачдыла.

Акъылманла сёзюме эс бурдула.
Уллу залла, туруп, къарс да урдула.
Махтау сала, майдалла да такъдыла.
Мени сыйлай, тёрлеге да тартдыла.

Излемедим кенгде алтын къала да.
Болуп турдум таулу къыз, тау ана да.
Бир затха терилмедим, алданмадым.
Махталмазны махтап, махтау алмадым.

3

Махтаулары мен а керти суннганда,
Аякъ тиреп, жарыкъ жырлай тургъанда,
Урду буз да, аллай желле жетдиле,
Сау къыралны бурху-чурху этдиле.

Кёп халкъланы къыйынлыкъла басдыла,
Кёп муратны асмакълагъа асдыла.
Жашау къоймай энтта мени сынауун,
Кёр, этдирди къыралымы жилауун.

Къалдым мен а, ёкюл болдум, къоркъмадым.
Ма ол тутхан тюз динден да чыкъмадым.
Мен бурмадым хатымы да башхагъа,
Кертичилей къалдым Журтха, тау башлагъа.

Не кюнде да халкъым бла биргелей
Мен турама тау этекге киргенлей.
Тап, турсала энтта мени тюйгенлей,
Мен турлукъма бу жашауну суюгенлей.

Бар къадарда халкъым, тилим, юйюм да,
Батмай турур бу дуняда кюнюм да.

Тура, абына, ах нек чыкъдым бийикге?
Энди ушайма къая жикде кийикге.
Илишаннга саладыла, тюртюше,
Эндиралмай жаным саулай энишге.

Жюрегиме жарсыларым жыйылып,
Айтыр сёзюм тамагымда тыйылып,
Тыш жердеча, ёз жеримде жашайма,
Жыр орнуна бирде сарын башлайма.
Къабыргъала сууукълукъну тыймайла,
Боранла да урадыла, тынмайла.
Нек турама была бла талаша,
Бу жашауну этегине жабыша,
Къаты болуп, унамайын иерге,
Мен сукълана энди келлик тёлуге.

Аллах, мени къарт этсенг да, сант этме.
Ач этсенг да, намысымы тас этме.
Жаным саулай кёз жарыкъны жокъ этме.
Тёшек этип, жашха, къызгъа жүк этме.
Келтиралмаз болсам бир жаннга хайыр,
Ма ол кюнде мени жанымдан айыр.

КЁК БЛА ЖЕР АРАДА

Мен бюгон Кёк бла
Жер арасында,
Битеу дуняны
Кёз туурасында

Жокъ мында таянч
Чырт мен таяныр.
Жерде жокъ жер
Мен аякъ салыр.

Турама онгсуз,
Къарам къарала,
Уула жайылгъан
Ачы хауада.

Ёрге къарасам-
Бузулгъан чакъла.
Аякъ тюрбюмде
Жаналла отла.

Мен илишанда
Санала жокъгъа,
Хазырланалла
Тиерге окъла.

Бери бурулсам-
Къутургъан суула.
Ары бурулсам-
Оюла жарла.

Тюелле мени
Огъурсуз желле,
Борбайларымы
Къыйдыра серле.

Энишгеде уа
Къутургъан итле,
Боюнларындан
Тешилип жипле.

Жут сакълайдыла Мени таларгъа. Аш, суу бериучем Мен а алагъа.	Ангыламай ит Итлик этерин. Мен илишанда. Марайла Кёкден, Марайла Жерден, Тёп-төгерекден.
Кимине ишлей Жылыныр орун, Кимини кирден Ариулай жолун	Бармы быладан Къутулур мадар? Бу тюз жанымы Сакълармы къадар?
Айнытхан эдим Мен а кёплерин,	

МИНГИ ТАУ

Ёхтем Минги тау, таула патчахы,
Махтаулада айтылып тургъан аты.
Сен къарайса сау дуниягъа тюз кёзден,
Кавказны да бийиклигин кёргюзте.
Къарыуланып чыкъгъанса сен бек төрге,
Ол төрде да Аллах бла бир тенгнге.
Бийик кёк да сенден бираз эниште,
Аллах бла этемисе кенгешле?
Ол не айтды, сени кёзюнг чарс этип,
Тургъанынгда ёз халкъынгы тас этип?
Ол кюнледе не зорлукъла сынадыкъ.
Сен а мында, биз а кенгде жилидыкъ.
Къаллай кюнде биз бир бирни табалдыкъ.
Биз адамлай, сен а таулай къалалдыкъ.
Энди мында нек баралла даулашла?
Даулашалла къарт алимле, бек жашла.
Кимни адамы чыкъды алгъа аллынга,
Кимни къолу тийди дейле къарынга?
Ким тиеди тамырынга, башынга,
Этегингде агъачынга, ташынга?
Чабадыла ала бир бир ауузгъа,
Келалмайын бир ниетге, бир ызгъа.
Мен билгенден, таулуду алгъа келген,
Эркелетип, сен тёппенге миндирген,
Санга тенгде башын кёкге жетдирген,
Эм биринчи санга сёзню эштдирген.
Ким да болсун, аны не айтыуу бар,
Мени эселе тёппелерингде акъ къар,
Жан-жанынгда жылтырауукъ къат бузла,
Инбашынга келип къоннган жулдузла,
Кёк бийикде жюзген чыммакъ булутла,

Эте турган төппелеринги уппа.
Этегингде ариу жашил терекле,
Ойнай барган акь кёмюклю черекле,
Бюрке, кьайнай чыкьган бу гара суула,
Жанны тирилтген жан дарман суула
Мени эселе, Аллах берип сауьгаьга,
Мен кьошулмам даулашлагьга, кьауьгаьга.
Сен төппелеринг блага, мен жырла бла
Ёз халкьыбызгьга дуня махтау ала,
Чыгьгалсам санга, жете бийикге,
Этер эдим даучулары хыликге.
Бийикледе болуп таула бийчеси,
Кёрюр кибик халкьны уллусун, гитчесин,
Ким болгьанын бу таулары иеси,
Иесине дау этмезча тийреси.
О, Минги тау, бийикликни белгиси,
Тау халкьынгча тёзюмлюкню юлгюсю!
Кьаллыкь болсам этегингде кьабышып,
Кьолларым да бузларынга жабышып,
Энди менден сени киши сыйырмаз,
Бу таулада жырлауум да тыйылмаз.

Барган суула тап-тазала,
Жалган суула эл бузалла,
Ташны ташха урадыла,
Кьан кьайнатып барадыла.

Барган суула, таза суула,
Бийикледен акьган суула,
Сизни таза ичерикге
Ёрлеу керек бек бийикге.

КЪЫЙЫН ЗАМАНЛА

1

Атын айтдырыр ючюн
Кезлеуге сийген кьызлай,
Кьычырадыла бирле
Сый, намыслары аздан.

Кимни кьумгьанын элте
Алганла кир сауьгала,
Миллет жигитлерича,
Этедиле кьауьгала.

Бирле уа, бу жашаудан
Алаллыкьларын алып,
Миллетлерин сурамай,
Керекге жолну салып,

Кёплени ажашдыра,
Тюрте жардан энишге,
Жардан салынсала уа,
Кьол берирге кюреше.

Эшикден иймеселе,
Терезеледен тюшюп,
Кимни чуругьун жалап,
Кимге туюмчек тешип.

Халкь а, ангылаялмай,
Кьарс урады алагьга.
Халкь а алагьга неди,
Энтта излейле сауьгала.

Алагъа кереклиси, -
Ёргедә эс бурдуруу,
Халкъны сылтауу бла
Ёз төрелени къурдуруу.

Халкъны атындан
Неле айталла?!
Ата билмейин,
Ташны аталла.

Ёргедә къуллукъчула
Эслерча бу отларын,
Жангыртыр умутлада
Онга тургъан атларын.

Ташлары халкъгъа
Тиерин билмей,
Къычырадыла,
Махтаула сермей.

Тюзле, алагъа ийнанып,
Башлап болмаз ишлени.
Кергичиле, ахшыла
Тюйдюрелле кеслерин.

Нек къозгъадыгъыз
Бек залимлени?
Къажан этдигиз
Тап алимлени.

Халкъ тынч жашар орнунда,
Бу отлада жашайды.
Быланы хатасындан
Ачы гыржын ашайды.

Сиз къозутханла
Ма, туруп ёрге,
Хаппа-хазырдыла
Бизни кёмерге.

2

Ма ала табып
Сёлешир сылтау,
Кетгенни сёге,
Келгенни махтай.

Тасхала излей,
Халкъны жыргалла.
Болмаз даулагъа
Бизни тарталла.

Бу къаугъалада
Ким махтау алды,
Кими уа бийик
Шинтикде къалды.

Бир бирге жаула
Жууукъ болалла.
Бирлешип, бизге
Сууукъ болалла.

Къымылдай, ауа
Тургъан шинтикде
Къалыргъа къоркъуу
Барды эшикде.

Желле уралла
Терезе, эшикден.
Биз чыкъгъан кибик
Хуна тешикден.

Шинтик тепмезча,
Жерин тапдырды.
Ким а жигитге
Атын айтдырды.

Сыйсыз сёзлени
Атайла халкъгъа,
Даула чыгъара
Таулагъа, чакъгъа.

Айтыгъыз, халкъ а
Тынчлыкъмы тапды?
Такъыр сабаны
Артыкъмы чакъды?

Энтта барады
Къаты сёз уруш.
Халкъгъа керек'а -
Тюзлюк, тынч туруш.

Арада болмай
Бир туйюш, эриш,
Биреу биреуден
Кёрюнмей эниш.

Хар бир неде да
Болурча тенглик,
Анда болуред
Шуёхлукъ, бирлик.

Халкъ турамыды,
О, кычыргъанла!

Айыбыгъызны
Кесине ала?

Къатыш-къутушда
Бола ауара,
Тюше жанына
Жангыдан жара?

Туугъан жеринде
Тыш жерде кибик,
Алыр жеринден
Алалмай тирлик?

Къая бла жумуртханы тенг этсенг,
Аланы бир бири бла сермешдирсенг,
Къая къалып, жумуртха уа сынады,
Къарыгусузну кюню алай къарады.
Мен суймейме жумуртхагъа ушаргъа,
Болмаз ишни махтау ючюн башларгъа.
Керек болур къарыуунгу билирге,
Аллахдан да этер ишин тилерге.

Керек болур заман бла барыргъа,
Буйрукълагъа ишексиз бой салыргъа.
Алай заман, тап атламай, абынса,
Аны бла аууп къалай къалырса,
Абынмазча тап атла деп айтмайын,
Жаргъа жетсе, жардан артха тартмайын?

Бюгюн жашау башхады-
Ишни башы ахчады.
Уручула - даражада.
Байлыкъ, къуллукъ алада.
Керек туйюл фахму да,
Керек туйюл ахлу да.
Хар ким эркин намысдан,
Къачхан жокъ харам ашдан.
Тас сый, хурмет, тас асыу,
Кёп билгеннге кёп жарсыу.
Тас адеплик, чыдамлыкъ,
Айып туйюл мурдарлыкъ.
Сагад, чыгъып жоллагъа,
Къыз къыз сыйын сомлагъа.

Анга этгенни айып
Терслейле, аллын тыйып.
Бу жашау неди, неди?
Ёлюмлюкге бу тенгди.

Бай болмасанг, жууукъ жокъ,
Ёле турсанг, сорлукъ жокъ,
Тюз жоллугъа тынчылыкъ жокъ,
Жарсыулугъа къышыкъ жокъ,
Ахчасызгъа къуллукъ жокъ,
Терсден тюзню жуллукъ жокъ,
Акбылманнга махтау жокъ,
Ахшыланы жокълау жокъ.
Бу ишни кимден кёрейик?

Кимге налат берейик?
Жукъ эталмай ахырда,
Кюе бу от чыхырда.
Кюч аз, жол да такъырдан
Шашабызмы акъылдан?
Угъай, бираз чыдайыкъ,

Тюнню биз тюш сунайыкъ.
Къарап турмай туурадан,
Тазала бу хауадан
Деп тилейик замандан.
Не айтсакъ да талгъандан,
Ахшыла кѣп амандан.

КЪОЮЛГЪАН КЪАТЫННЫ ЖАРСЫУУ

Къоюлгъан къатын къутургъан ит кибикди,
Ачыуундан жаннган отха кирликди.
Келед аны ма ол отда жанары,
Айырмайын, тюзге, терсге чабары.
Жюрек сына, ол жан-жанын талайды,
Тийре, элни къажаулагъа санайды.
Ол этеди сау эрини жилиуун,
Ким биледи къаллай ачыу сынауун.
Хап-хазырды, жютю билеп балтасын,
Ёлтюрюрге ёз жашыны атасын.
Жилимукъну бурчакъ-бурчакъ тегеди,
Сюйген эрин, кирге булгъай, сегеди.
Бюгюн андан ёхтемлик, сый ташады,
Ким биледи, акъылданмы шашады?
Кёзлеринде аллай отла жаналла,
Жилтинлери кюер отла салалла.
Не айтсанг да, къулагъына кирмейди,
Ахшыны да ахшылыгъын билмейди.
Дарман жокъму аны къанын сууутур,
Жюрегин да сабыр этер, жылыгъыр?
Не этейик, жокъ анга айып салыу,
Сюймегенни суйдюрюрге жокъ къарыу.
Эр хапчукмуд, сагъыш этсенг, эр кимди?
Не дау этгин, тёрт санына эркинди.
Сени суймей, сие эсе башханы,
Тёз, тёзалсанг, халкъгъа жаймай тасхангы.
Жайсанг, кесинг терс, айыплы болурса.
Халкъ сёзюнден жанны къалай къорурса?
Эр, къатын да ахшыладан къачмайла,
Юй туююшню кёпле халкъгъа ачмайла,
Дей, хапарлай, кёпле сени терслерле.
Гюняхланы, тинте, сенде излерле.
Неге керек сени атханны къууаргъа,
Сюймекликге къайнар суула къуаргъа?
Санга суймеклиги ёлген эсе аны,

Башха бла тынчайды эсе жаны,
Бар эсе алада керти сүймеклик,
Мурдарлыкъчад сүймекликни түймеклик.
Бюгюн санга керек - тэзюм, къарыуду.
Сени аурууунг, эштада, дерг аурууду.
Бу аурууну сен кесингсе жыгъаллыкъ,
Белни къысып, ёхтем кюннге чыгъаллыкъ.
Тюшюн, ёлген кетгенча, жерге багып,
Сүймеклик ёлсе, келе болмаз къайтып.

2011 ж.

Бюгюн эркин уручу да урларгъа.
Жигитгеча къарайдыла мурдаргъа.
Сыйлы бюгюн тюзлюкден да ётюрюк.
Жулкъунады халкъ намысны кётюрлюк.
Аман кючле къоймайдыла атларгъа.
Къыйын бюгюн жанны таза сакъларгъа.
Мен турсам да, жүрек жылыу юлеше,
Аманны да иги этерге кюреше,
Сёзюм мени чапракъдан ётмейди,
Менляйлагъа бюгюн оноу жетмейди.
Алай кёкде жулдузла уа жаналла,
Тау кийикле тау сууладан къаналла,
Тау жауунла кырдыкланы жууалла,
Чууакъ кёкде акъ булутла тууалла.
Танг алада кюн да, кёзюм къарата,
Сау дунияны ол турады жарыта.
Была эркин кир ишледен, дауладан,
Юлгю алайыкъ барыбыз да быладан.

2009 ж.

САУЛУКЪ

Мен, чулгъанып кесим эшген жаулукъгъа,
Жаным ачий, жыр этеме саулукъгъа.
Ангыламай мен саулукъну багъасын,
Бош затлагъа кёп жыртдырдым жагъасын.
Мен кёп турдум аяй билмей саулукъну,
Бу дунияда эм бек уллу байлыкъны.
Сакълай билмей ойдум аны хунасын,
Андан кие турамамы къарасын.
Не барды да саулугъунгдан багъалы?
Саулукъ-жанынг, жашауунгу чырагъы.
Ол а мени, ах, атамы турады?
Жюрегим да, ачий, андан бурады.

Аллах, манга ариу кёзню жетдир сен.
Саугъа эт да, манга сулукъ келтир сен.
Жашаууму аякъ юсде ётдюр сен.
Саулугъуму тас этгинчи ёлтюр сен.
Жанны, санны ачитмайын, акъырын,
Сакълап туруп тюз жанымы къалкъырын.
Бир жанны да эрикдирмей, къыйнамай,
Тёзалмазча саула, ёлсем, жилиямай.

БИЗНИ ОРАМДА АДАКЪА

Бизни орамда адакъа,
Зат да алмай къулакъгъа,
Къычырады танг ата,
Сау тийрени уята.
Къууаныгъыз дегенча
Энтта бир танг атханнга.
Ийнекле ышныр эте,
Гюлле да кёз ачханнга.
Кеси уа юй арт тёшден
Къалай ёхтем энеди.
Атлаууна къарасам,
Честь берлигим келеди.

Къаты сюелип жерде,
Башын кётюрюп ёрге,
Дёрденин бурса алгъа,
Ушайды генералгъа.
О, сен ёхтем адакъа!
Къычыр, этме уялгъан.
Бил сен къалай насыпды
Танг ала сау уянган.
Мен ишинги унутмам,
Жан сауда жашау хакъы.
Жукъларгъа къойма, уят,
Келсе да ёлю жукъу.

2006 ж.

ЖАБАЛАКЪ

Атлана акъ умутда,
Кёкден акълай къутула,
Жауады акъ жабалакъ-
Къысха ёмюрлю къонакъ.
Этмейин арт сагъышын,
Ата ол туугъан ташын,
Хата жетдирмей чёпге,
Тюшеди аякъ тюпге.
Не ючюн эрий, малтана,
Кёз ачалмай, ахтына,
Баш кётюралмай ёрге
Киреди къара жерге?

Биз а туууп, кёз ачып,
Жарый, ачый, аз мычып,
Ушамай жабалакъгъа,
Кире жашау къучакъгъа,
Кюн жабыла, ачыла,
Бирде бичакъ чанчыла,
Терсни, ёлюмню жоялмай,
Дуниядан да тоялмай.
Санны, башны арыта,
Дуниягъа кёз къарата,
Даулашладан къутулуп,
Кетебизми жутулуп?

2006 ж.

БИРАЗ КЁПМЮ МЫЧЫДЫМ

Бу дуняда бираз кёпмю мычыдым?
Кёрмезими кёрюпмю мен жунчудум?
Халкъ бушууу санларымы сарната,
Уу шинжиле жюрегими къаната,

Мен турсам да даулашладан узакъда,
Мен бийикде, бойнум жютю бичакъда.
Бийиклик да, кёзню къарангы эте,
Турамыды бирде жарладан тюрте?
Тынчмы тургъан халкъ кёзюнде, туурада,
Уу жайгъанла кёп болгъанда арада.
Даугъа кире ала бла ачыкъдан,
Таза чыкъгъан ала тюртген балчыкъдан,
Уудан жюрек, кирден этек боямай,
Халкъ бетине тюз къарарча, уялмай.
Шукур, шукур, мен барама къутула,
Балчыкъ, кир да манга жетмей, жутула.
Болур, эшта, жан сакълаучу мёлегим,
Терслик бла уруш этген жюрегим.
Андан болур, кыйналсам да, сынмауум,
Кыйын кюнню, тынч кюнню да сыйлауум.

Жарсыулагъа биз бой салып хорлатсакъ,
Ёлгенлеге тохтамай жиляп турсакъ,
Битеу дуня жилямукъгъа батаред,
Жангы танг а арда кимге атаред?
Чыдар жерде юйренейик чыдаргъа,
Терсликлени кюнню салып жыгъаргъа,
Ёлгенлеге эсни жыйып жиляргъа,
Сауланы да багъаларын чыгъара,
Ыспас эте тубейик биз хар тангнга,
Тангны кёрген уллу насып хар жаннга.
Биялсаек кюнню, тангны багъасын,
Сау этерек халкъыбызны жарасын.
Жолгъа сала хар ажашхан баласын,
Тешдирирек тешмей тургъан къарасын.
Угъай, турмакъ жилямукъгъа батыла,
Эшикле да жарсыулагъа ачыла,
Ахшы оюмла ары-бери чачыла,
Осаллары сёз сермешге чакъыра.
Игилени аманлагъа малтата,
Бийиклеге алашала таш ата,
Халкъ жилямукъ тохтамай нек агъады?
Халкъ тынчлыгъы манга жандан багъады.
Жашармамы халкъ жиляуун кьойгъунчу,
Кёзюн ачып, аякъ юсге тургъунчу,
Ёхтемленип, жашау чархны бургъунчу,
Хар адамын ол насыплы суннгунчу?
Бу жашауда, белни бошлап, сынмайыкъъ.
Кюнню салып, жилямукъну тыяйыкъъ.

Кюнню ахшысын, мутхузун да сыйлайыкъ.
Биз насыпсыз, къарыусуз да тюйюлбюз,
Баш кётюрюп, бу таулада жюрюрбюз.
Кийик саулукъ берип халкъгъа Аллах да,
Жокъламайын бизни жилияу, палах да.

Айтырымы айталмадыммы?
Ашарымы ашамадыммы,
Ашым аз болуп?
Айтырымы айталмадыммы,
Тилим тас болуп?
Кёп муратха жеталмадыммы,
Жолум таш болуп?
Кёп къууанчны эталмадыммы,
Жарсыу баш болуп?
Ичер суууму ичалмадыммы,
Тау суу кенг къалып,
Жашагъаным да, ичим жана,
Бомжгъа тенг болуп?

Жашаууму бир азгъа созуп,
Этип хатырны,
Энди мен айтыр сунамылла
Ол кюн айтырны?
Ол кюнледе жартылыкъланы
Бюгюн толтурлукъ,
Ашны ашай, озгъан сууну
Мен иче турлукъ?
Журтсуз ачдан ёлгенлени
Мен тойдураллыкъ,
Кюйсюз жерге киргенлени
Мен къайтараллыкъ?
Аш-суу башдан къуюлуп, алтын
Юйню жасасам,
Ол кюнлени айтып бошамам,
Минг жыл жашасам.
Халкъ жүрекде къаллыкъдыла,
Жарала болуп.
Къара тапла боллукъдула,
Кетмезча онгуп.

АМАН КИШИ

Ичи къара, тышы къара,
Жюрегинде кир от жана.
Азуз бла отла сала,
Ол жетген жер - пара-чара.

Къыжыр чайнай тегерегин,
Адамланы игирегин.
Бой салгъанны къабындыра,
Салмагъанны абындыра.

Ёмюрюнде кзуллуць излей,
Ары-бери чабад, безмей.
Фахмусуздан эте кѡаугѡа,
Аны ючюн да излей сауѡа.
Тюшме аллына, тюшсенг-малтар,
Шинтик ючюн жардан атар.
Кѡарамында аллай боран...
Тохтаталмай аны заман.

Гумух болмайд аны тиши.
Кѡара киши, кѡара киши,
Этеди ол кѡара ишин.
Аллах, муну бир жѡый эсин.
Тохтар болса, тап ийнакѡла.
Фахму бла бираз жокѡла,
Бер сауѡгала, сѡйлы атла,
Алай бизни андан сакѡла.

2004 ж.

УУБЕТ КИШИ

Уубет киши, уубет киши,
Кѡоркѡалла андан хар эр, тиши.
Кѡараялмайд кѡзге кѡзю.
Уу жаяды бош шош сѡзю.
Бетини уа кѡаны жокѡду,
Кир ишини саны жокѡду.
Ол не ючюн туууп жашады,
Кѡеп ахшыны тѡйдю, ашады.
Фашист кийим кийсе юсге,
Ушарыкѡды Гебельсге.
Жауум чыкѡсын анга жаугѡа,
Кенг болайык андан саула.

СЕН СУНАМА БЮГЮН КЯЗИМ, КѡАЙСЫН ДА

Толѡурланы Зейтуннга

Сен закий, ёхтемлиги халкѡымы,
Харф билгеннге жарап турлукѡ акѡылы.
Бизни заман сѡйлай сени хатынгы,
Алтын бла жаза турад атынгы.
Бийик сѡйда таулу халкѡны ичинде
Сен жашайса фахму, акѡыл кючюнде.
Фахмунг барад жаѡгалары кенгере,
Ол чыкѡгѡанды бийиклеге, тѡрлеге.
Жалѡганчыла жанѡыртханда антларын,
Жазыучула боягѡанда хатларын,
Бюѡюлмединг, махтау ючюн терилип,
Озѡган кюннге таш атмадынѡ керилип.
Ишинѡ бла халкѡны кѡллон алалдынѡ,
Сынаулада адамлайын кѡалалдынѡ.
Мен да сени кенгешлеге излейме,
Хар сѡзюнгю баѡгалайма, тюзлейме.
Жырларыма, сѡйлай, андан салама,

Билимингден, сау бол, дерс да алама.
Мен билеме – бийикледен бийиксе,
Ёлмез сёзча ёмюрлеге кирликсе.
Бир-бир алып кьарасакъ биз кьайсын да,
Сен сунама бюгюн Кязим, Кьайсын да.
Жазыу иште дуниягъа жол салаллыкъ,
Ёз халкъына таянч, ёкюл болаллыкъ.
Бизни заман, сыйлай сени хатынгы,
Алтын бла андан жазад атынгы.

Бептайланы Муталинге

Муталип, жан кьыйырым,
Аузумда татлы атынг.
Багъасы ёсе барлыкъ
Ёренге таза алтын.

Сенляй таза адамла
Аз тууалла дуниягъа.
Туусала да, кёбюнде
Жол бермейле алагъа.

Асыл, керти адамса,
Адам жанын ышаныр.
Аллай ариу тилинг бар, –
Къаты ташха жан салыр.

Халкъ, билип, хурмет этсин
Сенляй адепли жаннга.
Ышанырем арсарсыз
Сау дунияны да санга.

Жашайса шош, намысда,
Кирмейин кирге, даугъа.

Фахмунга, ишинге да
Излемей жангыз саугъа.

Майдал тагъа эселе
Фахму, адамлыкъ ючюн,
Алгъа санга тагъарем,
Халкъгъа кёргюзте кючюн.

Сёзлени, гюл чакъдырып,
Кёр, жаяма жолунга,
Бу назмуму береме
Минг да майдал орнуна.

Жолунгу жарытырча
Таза сёзден чакъгъанла,
Санга сукъланыр кибик
Къырал майдал такъгъанла.

Муталип, жан кьыйырым,
Аузумда татлы атынг.
Багъасы ёсе барлыкъ
Ёренге таза алтын.

**ЖЫРЛА, ШАЙЫР,
ХАЛКЪДЫ САНГА КЪАРС УРЛУКЪ**

*Додулань Аскерге
Биринчи назму*

Фахмулуну, айт, кёплеми сюелле?
Фахмулуну фахмусузла тюелле.
Ауузлары аланы от чагъалла.
Бир къауумла алагъа кьарс уралла.
Бир бирлерин терк табалла аманла,

Ахшылагъа кѣтюрелле табанла.
Кырты ишинг, ала ургъанны урмасанг,
Ала бла бир оюмла кѣурмасанг.
Кѣолдан келсе, бу айтхылыкъ шайырны
Чайнар элле, чайнагъанча чайырны.
Зарлыкъ эте анга кюн ышаргъаннга,
Бой салмайд деп, салалла илишаннга.
Эшек, уруп, табан бла жаннетге
Кийиргенча, туура эте кѣрлюкге,
Кетер суна сен кѣутургъан черекге,
Тюрте, ура, чыгъардыла бийикге.
Ала, энди не этерлерин билялмай,
Кѣутуралла, кѣызгъан кѣанны тыялмай.
Тюшюралмай сени сыйлы шинтикден,
Киредиле терезеден, эшикден.
Кѣагъытлада кир жазула кѣоялла,
Кѣоруулайса деп, мен жарлыны соялла.
Тапсала да кюч шинтигинге кѣарыр,
Тапмазла кюч фахмунгу сыйыралыр.
Кѣыйын, Аскер, хар ахшыны кѣадары,
Тюзлюк, фахму жыгъылтмазлыкъ мадары.
Сау дуняда жашау алай барады,
Алай тюзлюк жер юсюнде кѣалады.
Бирде ташла тюзлюкге баш иелле,
Артха айланып, таш атханнга тиелле.
Заман салад хар кимни да жерине,
Тѣр тийишли минеди ол тѣрюне.
Шинтикле уа, кѣуллукъла да кетелле,
Фахму, акъыл халкъгъа кѣуллукъ этелле.
Сенде уа бар фахму, акъыл, адамлыкъ,
Жокъ дуняда ол затланы жыгъаллыкъ.
Хайт де, Аскер! Кюн да кѣзюн кѣаратад,
Жашауунгу, фахмунгу да жангыртад.
Жырла, шайыр, халкъды санга кѣарс урлукъ,
Санга, манга тиер окъ да тас боллукъ.

2007 ж.

*Додуланы Аскерге
Экинчи назму*

Сау бол сен, Доду улу,
Аллахны бир тюз кѣулу.
Сенляйла болгъан журтну
Халкъы да ёхтем, уллу.
Назмунг татлы, бир татлы,
Окъуй, болдум насыплы,

Бийиклеге кѣтюрдю,
Кѣзюнг кѣалай жютюдю!
Бирде турама уруша,
Бирде махтау кѣарс ура.
Керти окъун мен сени
Таулу Лермонтов суна.

2011 ж.

Орусбийланы Фатимагъа

Ариулугъунг, кюнча, кёзню кьамата,
Сёзлеринг да жүреклени жарыга,
Жашау санга бирде ачы кёрюне,
Сёлешсенг да шош, акъырын, иймене.
Баш иймейин, бийикледен ышардынг,
Жангыз да сен бир кесинге ышандынг.
Кёп ишинг да жангылыкъла ачдыла,
Ахшы билдинг сёзге тюз багъа биче.
Махтау санга, Орусбий кызы, тау бийче!
Мен да сени андан турама сыйлай,
Сен жаратыр сёзле излей, баш кыйнай.
Тенгле ичинде бек фахмулу, бек ариу
Сенсе, санга берсин Аллах кюч, къарыу.

2010 ж.

ТАУЛУ ЮЙЛЕДЕ ОРУСЛУ ТИШИРЫУЛА

*Эфендиланы Тамарагъа,
профессоргъа*

1.

Малкъар халкъны кьоркъуу барда жанына,
Ол тыш жерде жашагъанда, абына,
Тюзлюгюне хазна киши ийнанмай
Тургъанында, жилямугъун тыялмай.
Сиз а болуп жан сакълаучу мёлекле,
Ол кюнледе жан дарманча керекле,
Сагъыш этмей кирген кибик ёртеннге,
Бой салмайын жолгъа къадау этгеннге.
Арсар болмай тау юйлеге киргенле,
Акъ умутла, асыу, жылыу бергенле.
Таулу юйледе оруслу тиширыула,
Чыдамлыла, таянчакъла, ариула.
Тёзалмайын кёп сыныкълыкъ затлагъа,
Ач кюнледе тёшек болгъан къартлагъа,
Ёз къабынны алагъа къапдыргъанла,
Кеслери уа ачлай танг атдыргъанла.
Халкъ кётюрген зорлукъланы кётюре,
Тау юйлеге сиз болдугъуз ёкюлле,
Таулулагъа ана болгъан къатынла,
Жаралагъа дарман болгъан къатынла.
Халкъыгъызгъа, кесигизге да энчи
Ыспас эте мен турурма, ёлгюнчо.

2.

Жашар жерде сиз уллу сахарлада,
Эркелене махтаулада, сыйлада,
Россейде кьоюп жылы юйлени,
Сайлап тюзлей терс сунулгъан эрлени.
Ол кюнледе кишиден да буюкъмай,
Бизге аталгъан терс атладан ыйлыкъмай,
Биле, биле сизни эркинлик атарын,
Тыш жерледе къара тангла атарын.
Сюргюннге да бизни бла баргъанла,
Къыйын кюнде кертичилей къалгъанла.
Сизде баред къаллай чыдам, адамлыкъ,
Кертичилик, чомартлыкъ, бир халаллыкъ.
Сиз этген иш жигитлик эд, жигитлик,
Бизге борчду сизге махтау бермеклик.
Тийишлисиз сиз тёрлеге чыгъаргъа,
Хар биригиз алтын жулдуз тагъаргъа,
Таулулагъа жанларын ышанганла,
Ташда, бузда отларын ышыргъанла.
Сизни ачыта бизни ачытхан жарала,
Ёсдюргенле кёп махтаулу балала,
Жанларындан дарман эте алагъа,
Кертичилей таулулагъа, таулагъа.
Жан мёлекле, чыдамлыла, халалла,
Сизге махтау бередила заманла.
Ыспас сизге халкъны жашы, къартындан,
Ёлгенлени, сауланы да атындан.

3.

Сен аладан биресе да, Тамара,
Махтау жырла санга андан тагъама.
Тау халкъ бла жашауунгу байлагъан,
Тыш жерледе таулу юйню сайлагъан.
Таулу юйню ичин, тышын жарыта,
Фахмунгу да халкъыбызгъа жарата.
Сен, сыйынып таулу намыс ызлагъа,
Билим бердинг тау жашлагъа, къызлагъа.
Сюйдюре сюйгенинги да элин,
Тау анагъа болдунг махтаулу келин.
Болдунг сен а алимлеге ана да,
Бу журтлада бек сыйлыгъа санала.
Таулу сёзге багъа биче да билдинг,
О, сау къаллыкъ, саугъа болупму келдинг?
Эринг алим, халкъда махтаулу киши,
Сёзю да аны бек жараулу, бек кючлю.
Жашайса сен таулу халкъны ичинде,

Бийик сыйда, суймек насып кючюнде.
Сени юйюнг алимлени юйюдю,
Сени юйюнг ахшылагъа юлгюдю.
Тюз ниетли, тазажюрек Тамара,
Мен да санга андан жырла тагъама.

2005 ж.

АРИУ КУЛИНА

Асанланы Кулинагъа

Таулу Нефертити, ариу Кулина,
Ариулугъунга къарс ура дуня.
Ариу ауазынг жюреклени жырлата,
Ма бу тауланы турад жарыта.
Бир-бир къатынла сенден къоркъалла,
Орам сёзледе сени жулкъалла.
Фахмунга, чырайынга сукълана,
Ала эрлерин сен сыйырлыкъ суна.
Сен а, алагъа къараргъа кюсемей,
Ёхтем атлай, эрлерин да эслемей,
Озаса сен, марайдыла уучула,
Гюнях жокъдан санга кюн бет ачыла.
Жаратаса аллай ариу макъамла,
Бийиклеге эте таукел атламла.
Шайырла да санга жырла тагъалла,
Таулада да санга гюлле чагъалла.
Шош къарамынг тегерекге нюр жая,
Кёп ахшыла кез къарата, бел бууа.
Сен жашайса тау намысны атмайын,
Сёзчюлени жауаплагъа тартмайын.
Аны ючюн а тохтаймыды да зарлыкъ?
Фахму, чырай этемидиле жаулукъ?
Таулу Нефертити, ариу Кулина,
Жаша энтта жаннет суна бу дуня,
Адамлыгъынгы осалла жыкъмай,
Тазалыгъынгдан, махтаудан чыкъмай.
Жюрегинги уа суймеклик жырлата,
Кетмезлик насып санга сыната.

2010 ж.

АЛАФАЙЛАНЫ АЛИМГЕ

Тансыкъ болуп къайтдынг сен таулагъа,
Къучакъ жая жууукълагъа, жаулагъа,
Махтау чача журтну эниш ёрюне,
Шинжиле да тау гюллеча кёрюне.

Жарыкъ кюйде бу таулада жырларгъа,
Тауну, сууну, адамны да сыйларгъа,
Сюймек жырынг сюймекликле туудура,
Илму ишинг санга махтау алдыра.
Умут эте палахланы тыяргъа,
Аманны да бек игиге санаргъа,
Жюрегингде барды аллай тазалыкъ,
Мутхуз кюн да кёрюнеди акъ, жарыкъ.
Болсун алай хар не да сен сунганлай,
Жюрегингде сюймек тойла барганлай,
Келед мени ол тойда къарс урлугъум,
Алай барды санга мени сорлугъум.
Россейде къыдыра энишни, тикни,
Тапдынгмы сен быллай ариу мёлекни?
Тау адетни, намысны да билдирдинг,
Ариуканы бизге бир бек сюйдюрдюнг.
Жырларынгы окъуйдула, жутлана
Таулу къызла, Ариукагъа сукълана.
Сен миндирдинг аны сюймек къалагъа,
Ол а андан къарай бизни таулагъа,
Жер жаннетге тюшгенине ийнана,
Къайындлары биз болганнга къууана.
Татлы жашайд бу таулада Ариука,
Россейден саугъа болуп тау халкъгъа.

2011 ж.

АСЛИЖАН, ЖИЛЯ, МЕН БИРГЕНГЕ ЖИЛЯЙМА

Жанатайланы Исмайылны эсгере

Сен сёлешсенг кюнде, кече белинде,
Хар бир сёзюнг бал жакъганча кёрюне,
Бир насыплы болуучем мен, алай
Бюгюн мени нек ачытдынг сен былай?
Къалай айтдынг быллай ачы хапарны,
Титиретген тауну, элни, сахарны,
Мен сюйюучю ариу, халал Аслижан?
Исмайылгъа болуучуенг жан дарман.
Ненча кере тамашагъа къаратып,
Алдын аны ёлом аузундан тартып.
Жан сакълаучу мёлеги сен болуученг,
Зарчыладан, чырмауладан къоруученг.
Табалмаймы къалдынг ол кече мадар,
Жан алыучу келгенде, аны алдар?
Ах, ол эди халкъыбызны жыр жазы,

Къалай тохтап къалды ариу ауазы-
Жюреклени жылытыучу ауазы,
Бушууланы къурутуучу ауазы,
Къулакъланы ийнакълаучу ауазы,
Сау дунияны къучакълаучу ауазы.
Жиля, Аслижан, мен биргенге жилийма,
Жюрек бура аллай ачыу сынайма.
Сарна, Аслижан, ташны, агъачны сарнат,
Бизге келген къыйынлыкъны халкъгъа айт.
Халкъ билемид къара тангны атханын,
Къаллай фахму жер тюрбюне батханын?
Фахмусуча ётгюрлюгю болсаед,
Бир-бирлеча, тёрге ёшюн урсаед,
Дуния эште закийле бла эриште
Ол жырларед, махтау ала, Парижде.
Ласкалада, Москвада, Лондонда
Жыр багъасын билгенлени аллында.
Барысын да тамашагъа къалдыра,
Бу таулагъа эслерин да бурдура.
Халкъ а турур закий жашын суйгенлей,
Ёмюрледе ёлмез махтау бергенлей,
Атына да закий жырчы дегенлей,
Ауазы уа къулакълагъа келгенлей.

ЧАМ НАЗМУ

Бақкуланы Володягъа

Тиширыуланы алдайса дейле,
Суймеклик отла ышыра.
Алдау къучакъла жаяса дейле,
Ол жазыкъланы шашдыра.

Сени ючюн уруш барады дейле
Къызла, къатынла ичинде.
Ала бир бирге гюнях салалла,
Гюнях а жокъму кесингде?

Алагъа къанат бере болурла
Бу сен ишлеген суратла.
Суратларынга махтау саладыла,
Суймеклигинге гюняхла.

Жый гареминги, сен бирге жый да,
Биз бек игисин сайлайыкъ.
Къалгъанларын а суймек отунгдан
Биз къутхарайыкъ, аяйыкъ.

Кимден да ишинги бек сую эсенг,
Ишле, жашаудан кюч ала.
Ишле, суратла ишлеуонг кибик,
Усталыгъында жан сала.

2010 ж.

ХАЗЫР ЭДИМ АНЫ ЮЧЮН ЭЛТИР СУУГЪА КИРИРГЕ

Баред тенгим, мен суйген,
Къарындашымча кѳрген.
Аны кесимча суна,
Айтыучуем ышана
Ичги сѳзю да анга,
Айтмазымы бир жаннга.
Аны тѳрге ѳтдюре,
Махтаулада кѳтюре,
Кире эдим мен даугъа,
Жау бола анга жаугъа.
Хазырем аны ючюн
Отха бурургъа ѳшон,
Элтир суугъа кирирге,
Жанымы да берирге.
Не болду, мен билмейме.
Жюрек ичге кирмейме.
Олму болду къарыусуз?
Менми болдум жараусуз?
Энди уа ол кенг болду,
Жауларына тенг болду, -
Азуна чапханлагъа,
Жашырын къапханлагъа.
Ала бюгюн бийлери,
Тюрлендими кюйлери?
Къарс къагъады алагъа,
Миндирселе къалагъа.
Мен да кенгден къарарма,
Керти насып сынарма,
Эртедеча къууана,
Насыбына ийнана.

Ол кенгликни унутуп,
Алай жюрегим тутуп
Жиляй, билдирмей жаннга
Ол манга тас болгъаннга.
Тас болгъаннга - ышаныу,
Тас болгъаннга - кюч, къарыу.
Жилярма мен, жилярма,
Тюз тенглени жыярма,
Къучакъ жая келгеннге.
Тап, жаныма тийгеннге,
Берирме мен кечгинлик.
Келгенде хар бир келлик,
Ачий кѳбюсю жокъгъа.
Мен тас этерге къоркъа
Бу мен суйген сауланы,
Шагъат эте тауланы,
Жашлыкъдача жырларма,
Энтта алагъа жарарма.
Ышанырма, сыйларма,
Аяуумча аярма.
Ышаннгылы адамла,
Мен, бой салмай заманнга,
Къуллукъ этмей аманнга,
Тюз сѳз излей дарманнга
Жашайма къатыгъызда,
Жылына отугъызда.
Сиз насыплы кезиуде
Мен да насып сынайма.
Сизни тас этмез ючюн
Ахыр тылпыу тыярма.

АКЪ КЕЧЕЛЕРИМИ КЪАРАЛТХАН

Ленинград шахарда
Къап-къара акъ кечеле.

Къарындашым Володяны эсгерге

Ленинград шахарда
Энди жокъ сакъ кечеле.

Акъ умутла да анда
Болдула пара-чара.
Шинжи желле уралла,
Жюрекег жара сала.

Халал Боба уа къайда?
Къайда къалды, о, къалай,
Ол тыш жерде тас болгъан
Аппамы къабырынлай?

Чыгъыучу эдинг жолгъа
Сен, артха кёзюнг къарай,
Чацкий деп айтыучек
Биз а, сени масхарай.

О, Чацкий, Чацкий,
Не затны жаратмадың?
Бир кёлкъалдың болмайын,
Эшта, журтну атмадың?

Фахмунгу да сен артыкъ
Жаратдыңмы башынга?
Не байлыкъла къоялдың
Юйюнге, журт ташынга?

Китапла сенде байлыкъ,
Аладан дерсле ала,
Терен билиминг бла
Тамашагъа къалдыра

Турдунг, жаным, кёплени.
Хакъынг бар илмулада.
Усталыкъ сенде суна
Ойнадың кинолада,

Шош турдунг ауанада,
Кюннге артыкъ чыкъмадың,

Сыйлы ат, майдал алып,
Ёшоннге да такъмадың.

Туугъан жерде жашасанг,
Болурмеди башхаракъ,
Журтунгу кюнню тие,
Жашармединг тынчыракъ?

Кетдинг, кетдинг, келмединг,
Хапарладан не файда?
Энди уа келялмазса,
Келиучюнгча сен жайда.

Кете туруп, нек айтдым
Къыйналма, терк келме деп?
Нек айтмадым ол кюн мен
Женгил къайт, ёлме деп?

Аяулу къарындашым,
Бек ариу къарындашым,
Фахмулу къарындашым,
Акъыллы къарындашым.

Мени, былай ачытып,
Жилиятхан къарындашым.
Жууукъ, тенгнге термилте,
Жер жутхан къарындашым.

Айтчы, жаным, айталсанг,
Энди къайры барлыкъма?
Къабырынгы мен кёрсем,
Аууп, ёлюп къаллыкъма.

Мен ачы сарнауумда
Ташны, агъачны жилията,
Сен жатхан къабырлада
Ёлгенлени уята.

САФАРИЯТХА

Аллах сени бек жууукъдамы кёрдю?
Сайлап, санга къаллай ариулыкъ берди.
Берди санга аллай ариу сыфатны,
Сейир къол усталыкъ, сёз усталыкъны.
Къызгъанмады фахмуну, билимни да.
Берди тауда бек фахмулу эрни да,

Жюрекни да тап-газасын ол санга,
Шукур эте, чыгъар кибиқ хар тангнга.
Атынг да ариу, айтылыр кибиқ татлы,
Бу байлыкъда болалдынгмы насыплы?
2011 ж.

ГУРТУЛАНЫ САЛИХХЕ

Эгечингеча ашыгъып келиученг,
Жарсыуунг болса айтыргъа,
Назмуларыма да махтау бериученг,
Сёзню тенг эте алтыннга.

Энди, алгъынча, терк тюбеялмайбыз,
Заман къыйын, аз болупму?
Асыу сёзлени да кёп айталмайбыз,
Сёзюбюз шош, саз болупму?

Угъай, сен белгили, халкъ сыйлы кёрген,
Бек да жашнагъан заманынг,
Биширип, татыулу тирлигин берген
Тюз сёзден чакъгъан сабанынг.

Бюгюн сен кючлю, къарыуунг толкъун,
Къутургъан суудан ёталлыкъ.
Юйге, элге угъай, сау къыралгъа да
Айыпсыз оноу ёталлыкъ.

Кишилигинг уллу, харамлыгъынг жокъ,
Андан сыйлайма мен сени.
Бу аман дуняда осалла токъда,
Сомгъа сатханда тенг тенгни.

Жюрегинг халал, къолунг да бек чомарт,
Сёзюнг тёрледе баш боллукъ.
Нек кёрюнмейсе, тансыкъ болгъанма,
Салих, аурууунг тас боллукъ!
2006 ж.

БИЗНИ АЛИЙ

Чам назму

Бизни Алийни сары алтындан чачы бар,
Халкъгъа махтау салыр кибиқ башы бар.
Билимине сукъланалла алимле,
Кёбю ёталмай ол этгенча келимле.

Бу журтлада ол жаратхан шайыр жокъ.
Аны бла даулашхандан хайыр жокъ.
Ол тюенене махтады да назмуму,
Сейир этип турдум, ачып аузуму.
Андан бери жыялмайма эсими,
Керти окъун Пушкин сунуп кесими.

2003 ж.

СЮЙМЕКЛИК ЖЫР

*Бу жырны Кулинаны бир бек суйген адам
тилегенди да, андан жазгъанма.
Аны атындан Асанланы Кулинагъа атайма.*

Кулинадан ариу туумагъанды дейле
Бу биз жашагъан журтлада,
Кулинаны урлап мен кетерик эдим,
Жанар болсам да отлада.

Кулина жашайды ёхтем, тау намысда,
Зар къатынланы жаншага,
Шайырла анга жырла тагъалла, аны
Патчах къызгъа ушата.

Мен а суймек отха кирип къалгъанма,
Жукълаялмайма, кюлмейме,
Сюесе дей кетип, суйдюрюп къойдула,
Энди не этерге билмейме.

Сенде гюнях жокъгъа ийнаныргъа унамай,
Ушакълайдыла жууукъла,
Сайлап сени манга буюралла ала,
Нек бой салмайса буйрукъгъа?

Ёхтемлик мени атханды, жаным, манга
Кюн мутхуз, жай да жай тюйюл,
Сени жюрегинге жолну табар кибик,
Мен патчах тюйюл, бай тюйюл.

Сау дуния патчахы мен болсам окъун,
Санга къул болуп келирем,
Мен сени къучакълай, тангны кёрюп ючюн
Ёл деселе да, ёлюрем.

Ариулугъунг, фахмунг, намысынг бийикде,
Тазальгъынга кир къонмаз,
Жана турсам да сен жандыргъан отда,
Менден насыплы жан болмаз.

Сенсе, ариу Кулина, кесинг да билмей,
Быллай насыпны сынатхан,
Бирде умут бере, бирде тюнгюлте,
Менляй кишини жиятхан.

Кёкде жулдузланы, сыртлада гюллени
Мен санга жыйып келликме,
Бир аладан сора жанымды байлыгъым,
Аны да санга берликме.

Кюнча жарытхан, ариу Кулина,
Сенсе жашауум, жаным да,
Быллай суймекликге жауап эталмасанг,
Атмай кьаллыкьды тангым да.

Ётедиле кюнле, жылла, айла да,
Унут аны, унут аны дегенлей.
Унуталмай кьаты кьышда, жайда да,
Турама мен энтта сени суйгенлей.

Тургъанда да мен махтаугъа батыла,
Атыма да махтау кюню тийгенлей.
Жашлыкьдача атынгы кьайтара,
Бийикде да турдум сени суйгенлей.

Кюн турса да мутхузлана, ачыла,
Тура болур ол Кюнлюгюн билгенлей.
Кимлигими билмей, кюнню ашыра,
Турама мен энтта суйгенлей.

Махтаула да сел боламы баралла?
Ётгендиле бизде жарыкь заманла.
Алай мен а табалмайма, адамла!
Суймекликни сел эталлыкь дарманла.

Жашау, мени тик жоллада арыта,
Сынайса да желни, бузну ургъанын.
Жюрегим асыу бере, жарыта
Турады сен бу дунияда болгъанынг.

Сенсиз кюн манга кьыяма
Сен Каспийни, мен а Минги тауну
Сакълайбыз махтау аллыкьча.
Биз кьююп кетсек, ма бири кьуруп,
Бири уа аууп кьаллыкьча.

Келир, барыр жол кесилип, алай
Кьоркьуубар жолда жюрюрге.
Къаты болуп, унамай турама
Сен келгинчинге ёлюрге.

Сенсиз кюн манга кыяма, сууукь.
Кюнден да жылыу тапмайма.
Ичими къара кьоркьуула алып,
Сени урушданча сакълайма.

Менден журтунгу сайлагъанса деп,
О, тырман этме сен манга.
Жанымы сакълап турама, Шарау,
Сени жанынга дарманнга.

Келесе сен а, отланы жыра,
Тансыкъ кьучакъны жаяса.
Ахыр къарамча къарамда къарай,
Жанымы неге аласа?

Сюймеклик кенгде, айт, кючмю алад
Аны тохтамай чагъыуу?
Кёр, жюрегими кюйдюре турад
Жилямугъунгу ачыуу.

Сен бу журтлада айтылгъан адам.
Сени хайт деген заманынг.
Керти окъуна сен сунамыса
Мен жан кьалдырлыкь дарманынг?

Жыйырма бла беш жылдан артыкъ
Тангланы бирге атдырып,
Эки арада не айланабыз,
Кюнлени жолда батдыра?

Биз турабызмы заман ашыра,
Суна кышыбыз жаз боллукь?
Юйлюлей юйсюз биз нек болдукь да,
Айтчы, ауруунг тас боллукь?

2004 жс.

МАДАРСЫЗ КЮНЛЕ

1

Жоллада кьоркьуу барда
Жюрюрге хар инсаннга,

Окъдан, топдан кьоркьмайын
Келиучю эдинг манга.

Докторла сени иймей,
Мен а ары баралмай,
Къалай къалдым да кенгде,
Санга асыу бералмай?

Мен билмей къалай турдум
Сен ачыгъан заманда?
Сени жанынга жарар
Излемедим дарман да.

Бюгюн а мен келеме,
Чырмай жолла, чунгурла.
Жанымы къолгъа алып,
Сынсый, ачий, бурула.

Сени саулай табалмай,
Жууукълагъа къарайма.
Кеси кесими терслей,
Жан-жанымы талайма.

Къан тамырларым тарга,
Кёзюмден тама къаным,
Ачий, ачы кычырта,
Сарнайла жаным, саным.

Халкъ аллында, уялмай,
Бурулама, сарнайма.
Жан тамакъгъа тыгъыла,
Къара жерни тырнайма.

Сарнауумдан титирей
Тёгерекде къаяла,
Ала мени юсومه
Тургъан кибик оюла.

Жаханым от эшикле
Тургъан кибик ачыла.
Жюз минг уулу бизле да
Мени этиме чанчыла.

Бюгюн мени санларым
Ташдан, темирден ауур.
Къарыу мени атханды,
Ёмюрге да жокъ къарыу.

2

Бюгюн менден насыплы
Жер тюбюнде жатханла.
Былай ачий болура
Сюйгенлерин къапханла.

Дуня манга къап-къара,
Ёчюлгенди кёз жарыу.
Кёкню, жерни сарнагад
Экибиз айырылыу.

Ах, энди сарнап, жияп,
Къабырынгы жарлыкъма.
Сени жутхан жерледен
Ачыууму аллыкъма.

Энди къалай жашайым?
Жокъ, жокъ сени кёрлюгом.
Къабырынгы мен ачып,
Келед ары кирлигим.

Тирилимисе анда,
Манга кёзюнгю ачып?
Огъесе эрримисе,
Мен къалгъан суна шашып?

Анда уа сууукъ, сууукъ,
Анда уа къап-къарангы.
Менича анда ким багъар
Мында тюшген жарангы?

Сен манга айтыучуенг:
«Бир бирсиз жокъду къарыу,
Жерге палах жаудурур
Экибиз айырылыу».

Жер сакъланды, оюлмай,
Тыянчымы аудурду,
Мен ёре туралмазча
Къара палах жаудурду.

Энди сен анда сакъла,
Хазырма мен келирге.
Биз анда тюбер суна,
Ашыгъама ёлюрге.

ТАМАШНЫ МОНОЛОГУ

Ариу кёзлеринг манга не айталла?
 О, кьаллай отлагъа мени тарталла?
 Сен ёхтем, эрке кьыз, сен алай ариу,
 Къучакъгъа жьярча жокъ менде къарыу.
 Эринлеринг нанькъ, сёзлеринг шатык,
 Мени уа марайды, марайды къартлыкъ.
 Сенде уа жашнайды, жашнайды жашлыкъ.
 Бюгюн а манга алтмышдан артыкъ,
 Алай юсюю басханды бир насып.
 Жашлыкъ келдими да манга, ажашып?
 Сюймеклиг' а отла жандыра, менде
 Ол той бардырады, той, жүрегимде.
 Сау дуния манга этсе да айып,
 Сакълайма сени мен, къучакъны жайып,
 Эсге алмайын артда не болурун,
 Жюрек тёрюмде алгъанса сен орун,
 Энди уа сенсиз жашаргъа жокъ онгум.
 Сени уа бармы, бармы артха жолунг?

Болур, эштада, ишеклиме анга,
 Жанымы берсем да бюгюн мен санга,
 Билеме мени алдарынгы,
 Менден жашыракъгъа сен къарарынгы.
 Ышара, кюле, сен шошчукъ, акъырын,
 Сюерсе аны сен менден жашырын.
 Атарса сен мени, этерсе кюнсюз,
 Жангы сиймеклик сен башларса менсиз.
 Бу затланы биле, мен тыналмайма,
 Алай болуруна ийнаналмайма,
 Ийнансам окъун, жанны нек кыйнайма?
 Тамбла не болурун мен нек сурайма?
 Бериллик болса да такъыйкъа насып,
 Къууанмай, сени мен кьойнума кьысып,
 Кёр, жашладан мен жаш сени къатынгда,
 Боллукъ болсам да мен отун отунгда.
 Алда сен а мени, сёлеш хычыуун,
 Бирге кёрюрча биз тангны атыуун.
 Алда мени, алда, жанымы жылыт,
 Алдау насыпда булжут мени, булжут,
 Бир кюннге, кечеге, жангыз сагъатха,
 Тюртюр болсанг да артда мени отха.
 Жанарма отда мен санай насыпха,
 Жанымы бере мен сиймеклик хакъгъа.

1

Онюч жылны термилип,
Мен журтума кьайтханда,
Сен а-сенсиз жашау жокъ,
Сюеме деп айтханда,

Мен не жууап этейим,
Жюрекге кьолну сала?
Сен не жууукъ сунсанг да,
Узакъды бизде ара.

Сен бир адам дуняда,
Билген суймек татыуун,
Жеринден юзюлююню
Сынамагъан ачыуун.

Суймек толу кёзлеринг
Иелле кёз жашлагъа.
Сени татлы сёзлеринг
Хазыр эте шашаргъа.

Хо, угъай деп айтыргъа
Излейме, сёз тапмайма.
Дагъы ара шахарда
Келиринги сакълайма.

Келесе сен, суйюнюп,
Жарытып, кюн тийдирип,
Жаннган суймеклигингде
Къоярмыса кюйдюрюп?

Мен жашагъан жерлеге
Ийнанмам келирсе деп.
Не бек айтып турсанг да
Жанымса, юйюмсе деп.

Мен а къалай барайым,
Не зат алып бернеге?
Журтумдача, мени излеп,
Сакъламагъан жерлеге.

2

Кечгинлик бер, жаным, сен,
Ачмадым санга къучакъ,
Тауусулмазлыкъ суна
Биз этген татлы ушакъ.

Къарамынг тургъанда да
Бир насыпха кёмоле,
Мен къатынгда дуня
Жаннет киби кёрюне.

Мен а турдум, турдум артха,
Суймек отдан татдырмай.
Жюрекде той баргъанда,
Артгыкъ сёз да айтдырмай.

Анда да билмейме нек
Айтмадынг манга аман,
Излегенимде санга
Мени унутур дарман.

Унутмадынг, кьоймадынг,
Суймекликни жоймадынг.
Не бек кючню салсанг да,
Эр да, тос да болмадынг.

Дагъыда сен кел десенг,
Чыгъама мен, жасанып,
Сен къурагъан къангада
Сёз айтама, жан салып.

Билмейме, мен билмейме,
Бу шашыумуд, оюнмуд,
Мен кесим да билмеген
Халкъ билмеген тоюнгмуд?

Жанын манга ышаннган,
Сен мени жаныммыса?
Сау дуниядан жашыргъан
Жырланмаз жырыммыса?

3

Ненча къарам къарайды
Къангабызгъа, ма бизге.
Билмейме нек къоркъалла
Къалырбыз деп биз сёзге.

Дунягъа сен иеча,
Къууанаса, кюлесе.
Къарамымда сен мени
Суймекликни кёресе.

О, сен чомарт, акъылман,
Манга кёл нек бёлесе,
Мени кьолгъа эталмай
Кетесе, нек келесе?

4

Жаным, сен кел десенг, мен кече бла,
Тап, тундрагъа келирем.
Ай жаягъынгда бир батыучукъ ючюн
Мен сау дуняны берирем.

Хафизден эсе да, кёр, мен чомартма,
Аны мен иги билеме.
Сюе эсе да мени сау дуня,
Мен жангыз сени сюеме.

Сен тегерекге кьарачы, жаным,
Къарамла бизни марайла.
Сен кимлигинги билмей, кёбюсю
Ариулугъунга кьарайла.

Тюйюл эсек да биз, жашау буюруп,
Экибиз да бир жерлиле,
Шукур жашаугъа, тилибиз бек ариу,
Экибиз да тюрк тиллиле.

Биз тюрк халкълагъа уллу саугъала деп,
Бошму айталла игиле,
Ийнан алагъа. Тёр ушакълада
Бизни салалла юлгюге.

Мен туююл, сен дунягъа
Аты айтылгъан киши.
Мен а кьалай болайым
Сау дуняны кюндеши?

Алай татлы сёзлени
Башымдан нек атмайма?
Дагъы келеме десенг,
Келме деп нек айтмайма?

Сени изгилтин этер
Бир сёз кьалай тапмадым?
Санга адам сезерча
Бир жыр да нек такъмадым?

Кесими, жырымы да
Хапарладан сакъладым,
Манга атаучу атынгы
Кесим кълсам, кълладым.

Белгисиз жигит болуп,
Жырымда орун алырса.
Жырланмаз жырым болуп,
Жашауумда кълалырса.

Кълалырса жырларымда,
Дунияда адамлыкъча,
Ёмюрледе сау кълаллыкъ
Акъллда тамамлыкъча.

1967 ж.

АРА ШАХАРНЫ АРА МАЙДАНЫНДА

*Ара шахарны ара майданында
деген кълауумдан биринчи назму*

Уллу кълралны ара майданында
Барды тынчлыкъсыз, тынгысыз кълбыр.
Бирле баш уралла, тохтап аллында,
Ким таш атады, болалмай сабыр.

Бирле хазырдыла, тап, жан берирге
Аны кълбырдан тургълузур ючюн.
Бирле уа бютюнда терен кёмерге,
Кетере аны халкълдагълы ючюн.

Сыйыртып чынын, махтауун, сыйын да,
Залим санларын тар кълбыр кълсып,
Генералиссимус жатады анда,
Ауур гюняхла аны юсюн басып.

Бирде дуняны ажалдан кълутхаргълан,
Акъллыны, ючню, билимни салып,
Уллу кълралны къллда туталгълан
Жатады, энди кълралсыз кълалып.

Кючлю, огълурсуз, халкъл суйген акъллман,
Жатады, аны тье бу заман.
Бирлери махтай, бирле эте тырман,
Кеси ёсдюргенле жетдире табан.

Жатад дунияны титиретген киши,
Кесин сунуучу дуния патчахы.
Кесине жау болуп кѣп этген иши,
Ахшы ишлерин элте жел, ырхы.

Да мени да баред анга айтырым,
Алай тѣзейим, этмей осал иш.
Келмейди кѣбыргѣ ташла атарым,
Неге керекди дерт, жангы кюреш.
Мен андан эсе айтайым бир тюш.

Тюш:

Жыйылалла, жыйылалла майданнга,
Хар бирине берилликча майдалла.
Келедиле, бир бирине ал кѣоймай,
Келген кибик сау кѣыралда жан кѣалмай.
Аладыла тѣгерегин кѣабырны,
Табалмазса сен былада сабырны.
Кѣычыралла, барадыла даулашла,
Бирде алгѣыш, бирде эшитиле кѣаргѣышла.

Ельцинчиле:

О, бу не жыйылыу, о, бу не дауур?
Ичинде жатхан ма бу кѣабырны
Кѣымылдаса, ол палахла жаудурур.
Биз гунч этербиз атын да аны.

Азмы сунасыз ол этген хата?
Кѣабырында да уругѣа керек
Аны бойнуна жюз жютю балта.
Аны жанлыны этербиз халек...

Кѣарс кѣагѣалла уручула, башкесле,
Терсликlege кѣарс кѣагѣаргѣа бек ѣчле.

Сталинчиле:

Эшитемисе, эшит, кѣр, акѣылман,
Быллайланы кепге жыйып туталгѣан.
Сау дунияны сенсе ажалдан кѣутхаргѣан,
Тыш жаулагѣа жалынмай сѣз айталгѣан.

Сенсиз бизге кѣарангылла майданла,
Аякъ тюпге салгѣандыла Гайдарла.
Бир миллетни юсюрелле бирине,
Тепсейдиле кюйгенлени кюлюнде.

Архивлени кюйдюрелле, бузалла.
Тарихлени терсге буруп жазалла.
Хуржунлары ѣтюрюкден топ-толу.

Была барда, бизден жарлы ким болур?

Ельцинчиле:

Бош кётюресиз бизге кьолланы.
Биз кьутхаргьанбыз сизни ажалдан.
Ачханбыз кенгнге дуния жолланы,
Чыгъарып сизни ауар халжардан.

Ленинчиле:

Хау, ачхансыз, халкьны тюрте жарлагъа,
Къысха жолланы узакъ къабырлагъа.
Нек кьоймайсыз халкьны кьоркъмай атларгъа?
Сиз устасыз ёлгенни да малтаргъа.
Биз кирмейбиз къабыр бла урушха,
Тап, этсек да бир затлагъа гурушха.
Неге керек къанны къанда жууаргъа,
Озгъан сууну балта бла кьууаргъа.
Сау дунияда бек закийге саналгъан,
Ахшы ишлери сынаулада сау къалгъан
Ленинге окъун кьуясыз сиз кёп кирни,
Харам этип ол жюрютген тюз динни.
Алай аны тьойдюрмебиз биз сизге,
Дуния тюзлюк жутулса да тенгизде.
Ахшылыкды закий кьойгъан динибиз,
Харам мюлкден кенгди бизни юйюбюз.
Халкьны жекген адамланы чочутдукъ,
Кёп халкъланы зорлукъладан кьутултдукъ,
«А, б» билмез сабийлени окъутдукъ,
Кёп ёксюзню жилимугъун кьурутдукъ,
Кёп халкъланы зыккыларын тешдирдик.
Уллу алимле, шайырла да ёсдюрдюк,
Халкьгъа жарар жангылыкъланы ачдыкъ,
Журтха чапхан жаула бла талашдыкъ,
Космосха да келечилени ийдик.
Дуния бизге къарс ургъанын да кёрдюк.
Сиз олтуртуп хурметсизни шинтикге,
Патчах этип чыгъардыгъыз бийик.
Бизге жагъа дунияны хар терслигин,
Жапдырдыгъыз сау кьыралны эшигин.
Чабышдыгъыз сиз, къазауатха къалып,
Башыгъызны аман акъылла алып.
Кийим, аш толу складланы киритлеп,
Ашны, сууну машиналагъа жюклеп,
Чиритип, багушлагъа тёкдюгюз.
Халкьны алдап, сиз тёрлеге ётдюгюз.
Тюкенледе бир зат кьоймай, кьурутуп,
Адамланы шайсыз этип, улутуп.
Къычырдыгъыз сизни ачлыкъ къысар деп,

Жангы жашау толу къазан асар деп.
Ёхтем халкъны чёкдюрдюгюз энишге,
Тыш жауланы чакъырдыгъыз кенгешге,
Къайда халкъда хантдан толу къазанла,
Нек къазалла багушланы къызгъанла?
Не ахшыла, закийле да жауугъуз,
Кимди сизни сиз табыныр тауугъуз?
Бизни дин а аумаз тюзлюк терекди,
Аны тута билген адам керекди.
Динни атындан аман ишле этмезлик,
Тюзлюк динден чыкъмазлыкъ, чырт кетмезлик.
Биз табынмакъ къабыргъа да, сизге да,
Биз ёкюлбюз жарлыгъа да, тюзге да.
Сиз кетигиз, сиз кетигиз туурадан,
Халкъ ёлгюнчю бу сиз салгъан жарадан.

Ельцинчиле:

Кимге керекди ёкюллюгюгюз,
Эртте кетгенди сизни сыйыгъыз.
Къайтмаз артха алгъын кюнюгюз,
Сиз жолубуздан кенгнге туругъуз.
Сиз а, бу къабыргъа табынганла,
Хахай этгенле, жапмай жаякъла,
Ол турса, тойла барыр суннганла,
Жетдирибиз сизге биз таякъла.

Сталинчиле:

Была санга нек этелле дауланы,
Элгендире ёлгенлени, сауланы?
Сенми атдынг парламентге окъланы?
Сенми жакъдынг Чеченде да отланы?
Окъла энтта турадыла атыла,
Жолла, къолла жалынлагъа батыла.
Жюз, минг гюнях басханла ёз юслерин,
Шыйыхлагъа ушаталла кеслерин.
Кавказны да бийиклигин алаша
Этер суна кюрешелле талаша,
Азатлыгъын, ёхтемлигин унутуп,
Этмез ишле этдирелле къутуртуп.
Орус халкъды Россейни мурдору,
Анга окъун къаза туралла уру.
Бек аздыла къорууларгъа ёкюлле,
Оюлалла тюзлюк жюрюр кёпюрле.
Тюшюрдюле Россейни тобукъгъа,
Хорламларын санамайла бир жукъгъа.
Тур, сен чыгъар аякъ тюпден жарыкъгъа,
Алгъын сыйын къайтар сен тюз халкъгъа.

Къозгъалалла тутмакълыкъ сынагъанла,
Тыш жерлеге къысталып жилигъанла.

ТЮЗЛЕЙ ТУТМАҚЪЛЫКЪ СЫНАГЪАНЛА

Угъай, турма бизге энтта таш ата,
Этмегенек бир кишиге бир хата.
Биз а санга кертичилей ишледик,
Къыралны да биз кётюрдюк, кючледик,
Иш жауладан, тыш жауладан, жутладан.
Не зат ючюн тутмакъланы сынатдынг?
Атыбызны аманнга нек чыгъартдынг?
Ол затланы биз а къалай кечейик?
Жап-жангъдан уу сууламы ичейик?
Жерлеринден къысталгъан халкъла
Сен билмейми жетди бизге къыйынлыкъ?
Тыш жерлеге ташла кирик къуюлдукъ,
Болуп тилсиз, къолсуз, жолсуз, аякъсыз,
Таш да, буз да тюйдю бизни аяусуз.
Тюз болгъанлай, кёзге аман кёрюндюк,
Ах, ненчабыз тыш кёрлеге кёмюлдюк.
Жашларыбыз Ата журтну къоруулай,
Жерибизни душманладан ариулай,
О, ненчасы жанын берди сермешде,
Аман оноу ким этди да кенгешде?
Жашла, атала болуп къырал жигитле,
Юйлерине ёхтемлене келликле,
Нек излелле тыш жерледе къабырла,
Жюреклерин чанча, къанай, жарлыла.
Къабырла уа кебинсизле, сынсызла,
Не иги да болуп анда сансызла.
Ачдан ёлюп къум тюзледе, сыртлада
Жатадыла сабийле да, къартла да.
Аманланып бизни иги атыбыз,
Тарихледен къырылгъанда хатыбыз,
Нек этмединг ол кюн бизге ёкюллюк?
Чыкъмай къаллыкъ сундунгму да ётюрюк?
Угъай, бермек биз а санга кечгинлик,
Болсанг окъун бизни кёкге кётюрлюк.

Сталинчиле:

Бу затланы къырал эртте сюзгенед,
Тюзню жулуп, терслени да кечгенед.
Жашай эдик бир ниетде тынчайып,
Журтха, адамгъа алдыртмайын бир айып.
Тюп-баш этип тюзлюклени заманла,
Ёз бетлерин ачхандыла аманла.
Озгъан кюнде излейдиле терсликле,

Кенгнге ачып сау дуниягъа эшикле.
Излейдиле ёз кыралда тасхала,
Чёп кыйырча бир бош затчыкъ тапсала,
Семиртелле, берелле тыш жаулагъа,
Къарс уралла ала этген къаугъагъа.
Табалсала журтну керти тасхасын,
Илишаннга салырелле хар ташын.
Ёз ананы оюнчакъгъа аталла,
Тюкге кёрмей, сый, намысын саталла.
Бу кыралгъа уллу кыйын салгъанла,
Ахча тапмай солуу берир дарманнга,
Юйсюз къалып, орамлада сарнайла,
Кёплери уа багушланы къармайла.
Жан къоркъууда таула, суула, жайлыкъла,
Бизни тыйюл ала берген байлыкъла.
Къахмеликле этгенлеге айып жокъ,
Ахчасызгъа, бата турса, къайыкъ жокъ.
Эр кишиле эрни алалла къатыннга,
Айып этсенг, тели атайла атынга.
Тынчаймайла тыйгенлери аугъунчу,
Терен къазып, аны жерге салгъынчы.
Экранда къан ырхыла баралла,
Мурдарлыкъны аперимлик суналла,
Хакамада къара дейди акъгъа да,
Тюкюрюрге хап-хазырды халкъгъа да.
Собчак къызы сыйны эте хыликге,
Жаш тёлнюю юйретеди халекге.
Чубайс тепсейд, мыйыкъ тюбюнден кюле,
От салса да, таякъ тиймезин биле.
Сванидзе тюзню терсге тартады,
Ахшыланы зуккулайды, жыртады.
Кир сёзлери окъла болуп учалла,
Тёгерекге ёлюр уула чачалла.
Ол ушайды агъачдагъы бёрюге,
Къоркъуулуду тюз ниетли тёлноге.
Закыйлени сын ташларын тюелле,
Къыралбузлагъа эсгертмеле сюейле.
Сау Россей оюлургъа къоркъуу бар,
Бизни элтирге хазырланган толкъун бар.
Жокъ былада къоркъа билген, уяла.
Къутхар бизни, айланнгынчы къыяма!
Къабыр жарылады:
Къабыр жарылып, ол кётюред башын.
Къычырадыла: «Тюртюгюз артха!
Хар таш атарыкъ, хазырлай ташын
Аны отха, -дейле, -отха!Отха!»

Ол а кётюрюлюп чыгъады төрге,
Бийик чынлары жана, жылтырай.
Залим къарамда къарайд серлеге,
Халкъ кымсыз болад, ауа, къалтырай.

Семисиреп, борбайлары кыйылып,
Тылпыулары тамакълада тыйылып.
Бир-бирлери тас этелле эслерин,
Къалтырауукъ бир тер басып юслерин.

Кёк кюкюреп, зынгырдайла къаяла,
От чагъады, урамыды элия?
Къызыл майдан тюбюнеми батады?
Кюн, къаралып, жерни юсюн атады.
Титирейле Кремльни хуналары,
Ууалалла жулдузлары, жорлары.
Агъачлада сын къаталла терекле,
Булгъаналла, къутуралла черекле.
О, къыяма! Жер да, Кёк да къап-къара!
Ауаз келед къара туманны жыра:

Ауаз:

Угъай, тохта! Хайыры жокъ урушну.
Жанын алма сау Россей ныгъышны.
Бу къыралгъа сени уллуду кыйынынг,
Аман ниет тутхан болмаз жыйынынг.
Уруш кюнде къутхаргъанса ёлюмден,
Душманланы титирете кёрюмдюнг.
Алай бирде терми бурдунг жолунгу?
Тюзлеге да жетдирдингми къолунгу?
Не этсенг да, кючюнг уллу болгъанды,
Сен сёз айтсанг, дуния ёрге тургъанды.
Ким не айта этселе да не тырман,
Сен бек кючлю, залим закий, акъылман.
Ол затланы мен бек уста билеме.
Алай бюгюн сен тынч турсанг сюеме...
Сиз а къырал тонагъанла, ойгъанла,
Харам хакъдан эсиргенле, тойгъанла,
Къырал мюлкню къолларына жыйгъанла.
Халкъ юсюне къайнар суула къуйгъанла,
Закийлени муратларын жойгъанла,
Тёрдегин да эшик артда кьойгъанла.
Озгъан кюннге къыжырлана, чамлана,
Ишле этгенле тёзалмазча адамла.
Къуллукъладан бир жанына туругъуз!
Ёз терсликни халкъгъа тиймей жууугъуз!
Экранчы террористле-сыйсызла,

Ол кир тѣкген ауузларын тыйсынла.
Къойсунла ала, махтау бере серлеге,
Мурдарланы ѳтдюрююнн тѣрлеге.
О, адамла! Сиз этигиз сабырлыкъ,
Къабылмазча къолугъуздан къабыллыкъ.
Эртте кюннге сукъланмазча, жашауну
Сиз этигиз, къоюп дертни, бош дауну.
Иги сѣзню терсге бурмай эштсегиз,
Тюз ниетде халкъгъа жумуш этсегиз,
Россейге ѳмюрледе кир къонмаз,
Бир кишиге тобукъланып баш урмаз.
Анга керек кесине тенг оноучу,
Хар бир чѣбюн, адамын да къоруучу.
Бир тасхасын билдирмейин жаулагъа,
Ахшы ишлерин жаратырыкъ саулагъа,
Миллетни тюз ниетге жыяллыкъ,
Дертчилени дерт этдирмей тыяллыкъ.
Аллай болса Россейни башчысы,
Аны жанлы болур халкъны ахшысы.
Шукур, шукур, уяндым
Шукур, шукур, саппа-саулай уяндым.
Кѣз ачдым да, танг жарыкъдан сыйландым.
Терекле да чагъыпдыла бахчамда,
Тереземден кюн да тийди, ачханда.
Кюле, ойнай къучакълайла туудукъла,
Ата журтха керти тыянч боллукъла.
Мен да, Россей, балаларынгдан бири,
Тюз ишинге къатышама бек тири.
Къууанама, махтау сала хар тангнга,
Уллу Россей ата журтум болгъаннга,
Мен кесим а бу таулада туугъаннга,
Чачымы да тау жауунла жуугъаннга.

ЭТИЛЛИК ИШЛЕРИ ЖАРТЫ ЖОЛДА КЪАЛГЪАН

Гулаланы Локъманны жашы Башир 1936 жылда Кенделенде тууганды. Эл школну тауусхандан сора, 1956 жылда экижыллык устаз институтну бошап чыгып, Жамбул областыда Головачевка элде орта школда литературадан, физикадан, математикадан окутуп турганды. Алма-Атада физкультура техникумга кирип, анда заочно окуганды.

1958 жылдан башлап, 1966 жылга дери Къабарты-Малкъар къырал радиону диктору болуп ишлегенди. Алай ишлей турганлай, тышындан окъуп, Къабарты-Малкъар къырал университетни филология факультетин тауусханды.

Башир телевиденияда адабият бериулени редактору, баш редактору болуп да он жылга жууук ишлегенди. Малкъар бериулени къуралыуунда, ёсоюнде да къыйыны уллуду. 1974 жылдан башлаб а, ол, КъМАССР-ни Журналистлерини союзуну жууаплы секретары болуп, ёлоп кетгинчи ишлегенди.

Жазычулук ишни 50-чи жылланы ахырында Къазахстанда башлаганды. Аны биринчи хапарлары «Коммунизмге жол» газетде, «Шуёхлукъ» альманахта басмалангандыла.

Баширни биринчи китабы «Тау этегинде» деген ат бла 1964 жылда чыкганды. Бу китап къысха хапарладан къуралганды. Аланы арасында «Къуш уя» деген новелласы энчи жерни тутады. Ол хапар жаз тил бла жазылганды. 60-чы жыллада малкъар халкъны кёчгюнчюлюгюню юсюнден жазарга, басмаларга да эркинлик жокъ эди. Аны себепли Башир да, ол заманда кёп жазычула этгенча, халкъ кёрген къыйынлыкны юсюнден айтырга жаз тилни хайырланганды.

Башир «Жыяу жолчукъ» (1968), «Къачхынчы» (1973), «Тызыл тарыны назылары» (1986), «Акъ атны хапары» (1993) деген эм башха китапла чыгарганды. Аланы арасында «Жыяу жолчукъ» деген повести, баям, жазычуноу баш чыгармасыды. Ол Уллу Ата журт урушха, кёчгюнчюлюкте аталганды.

«Жыяу жолчукъ» повестини ызындан Гулаланы Баширни «Къачхынчы» деген китабы чыгдады. Мында да жызычу бизни халкъыбызны къыйын къадарыны юсюнден айтады, аны тюненеги кюню бла бюгюнню жашауун суратлайды.

«Жыяу жолчукъ» бла «Къачхынчы» деген китапларындан сора, Баширни «Атама сёзюм» (1983) деген китабы аны жашау чюйреликге терен кирген заманын белгилейди.

Гулаланы Башир ана адабиятта кесини ёно, ауазы, тематикасы болган фохмулу жазычу эди. Ол, акъылында болган кёп фикирлени къагытха тюшюрюрге жетишмей, 1990 жылда ауушханды.

Гулаланы Башир СССР-ни Жазычуларыны союзуну члени эди.

«Къабарты-Малкъарны Культурасыны сыйлы къуллукъчусу» деген ат анга 1986 жылда эллижыллык юбилейи бла байламлы аталганды.

***ГАБАЛАНЫ Асият,
филология илмуланы кандидаты.***

ГУЛАЛАНЫ Башир

ХАПАРАА

«БУЛБУЛ»

Жаш кѣргенин унутмайды деп халкъда сѣз барды.... Болсада, жылла - жашауну тенгиз толкъунлары, хар затны да эсде бирча сакъляялмайдыла.... Эштада, бюгюн мен андан кыйнала болурма.... Къатымда, автобус сакълап, узун шинтикге олтуруп газет окъуй тургъан кѣзлюкю, акъчач, жашаулу кишиге къарап, аны кыйда, къачан кѣргеними юсюнден сагъыш этеме.... Мыйым ачыгъынчы сагъыш этеме, алай эсима тюшюралмайма.

Аны заман агъартхан акъ чачын, къат-къат жыйырылгъан кенг мангылайын, къаш башында узун жара табын да кыйда асе да кѣргенме. Кеси таныр эсе уа деп, кесими анга кѣргюзтюрге кюрешеме, аллы бла ары-бери озама... Алай мен таныялмайма, сора ол мени кыйдан танырыкъды.... Эшта да, мен аны къачан эсе да бирде, сабий заманымда кѣргенме... Энди уа ѳсгенме, киши болгъанма... Не этейим?... Билмейме..

Автобус келди.... Ол жеринден турду.... Сагъатына къарады.... Газетни, чулгъап, ууучуна къысды.... Автобуса минмеди.... Мен да къалдым...

Жашырын кире келген ахшам къарангысын ол сагъатда жаннган хауа чыракъла тийреден агъач ичине къуудула. Ол адам, эсине бир зат тюшюргенча, бурулуп терк-терк атлап, Курорт залны къабыргъасына тагъылгъан концерт афишагъа жанлады да, сюелип иги кесек турду.... Кассагъа барып, билет алды, залгъа кирди. Мен да аны ызындан болдум. Залгъа киргенлей, ол къадар адамны ичинде, ажашхан къозу сюрюуде анасын излегенлей, боюнуму созуп, адамланы башлары бла къарап, аны излейме... Ахырында табама. Ол, ал тизгинледен биринде олтуруп, алгъа ийилип, сахнагъа тѣзюмсюз къарайды. Ма, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, кѣзлюклерин сюртюп салды.

Аны хар къымылдагъаны, атлагъаны, битеу сыфаты да шагъырейдиле манга. Алай эсима тюшюралмайма.

Ол кезиуде сахнада назму окъуй тургъан жашны ауазындан къулагъыма «биринчи устазым» деген сѣз чалынды. Жюрегим терк-терк урду, санларым, тартгылып туруп ычхыннганча, бошландыла, мангылайым, кесин сездире, мылы болду. «Олду! Таныдым! Мени биринчи устазым Фѣдор Васильевич!» - дедим да, кесими аны таба атдым. Ол олтургъан тизгинни тенглигине жетип, битеу къарамымы анга бургъанымда, аны тынгысыз угъай, адыргы этгенча, алгъа ийилип, битеу эсин сахнагъа берип тургъанын кѣрюп тохтадым. Аны ол халы мени эсими да ары бурду. Къулакъларым бителип туруп энди ачылгъанча, бир ариу жарыкъ

ауаз жүрегими сылады... Керти да ариу кызы чексиз ариу жырлай эди... Аны жыры, залны угъай, битеу дунияны да сүймекликден толтурлукча тегюле эди... Алай, мени кыулакъларым жырда болсала да, кезлерим Фёдор Васильевичде эдиле... Жыр бошалгъанлай, ким эсе да, мени имбашыма кыагып:

- Шуэхум, чырмагъан этесе, жер табып, олтургъан эт, - деди. - Не этерик эдим? Артха кетдим.

Бир кесекден Фёдор Васильевич жеринден турду да, тюзюнлей сахнагъа чыгып, жабыу артына ташайды... Ызындан кыарадым... Ол артистле кийиниучю отоучукъну аллында сюелип, селеше тургъан жашны бла бусагъатда жырлап бошагъан кызыны кыатларына жанлады..

- Айып этмегиз, тилейме, мени сизге бир сорлугъум бар эди, - деди ол.

Кеси селешгинчи, аны сахнагъа чыкыгъанын эслемей тургъан жаш, артха хыны бурулуп:

- Сизни бери ким жибергенди, бусагъатдан... .

- Тохта, Камал, - деп, кызы алгъа атлады. – Айтыгъыз, не жумушугъуз барды?..

Фёдор Васильевични келю толуп, солууу тамагына тыгъылып, сёз айталмай иги кесек турду. Ол, кысыха-кысыха солуй, бир айыплы болама деп кыоркыгъанча, ашыгышылы:

- Таныялмаймыса? – деп сорду.

Кызы аны кезюне кыарап, терен сагышха кетип, иги кесек турду... Халына кёре, ол аны таныялмай эди, алай, эшта да, жанына тиерме, не да айыплы болурма деп кыоркыа болур эди, «хоу», «угъай» деп да жукъ айталмады..

- Иги сагыш этчи, Лейля! Кыазахстан! Сен ол заманда... .

- Тамата, айып этмегиз, Лейляны сахнагъа чакырадыла... Артда селеширсиз, - деп сюелди биягъы жаш. Ол аны, билегинден тутуп, сахнагъа ашырды да, кыайытып келди.

- Лейляны бюгюн жууаплы концертиди... Анга арталлы да акылыны башха ишге белюрге жарарыкъ туююлдо, - деп кыошду.

- Алай эсе, шуэхум, сенден бир тилеригим... Мен бери солургъа келип тура эдим да, бир сагъатдан поездге минерге керекме, билетим жанымдады. Сен а Лейлягъа, концерт бошалгъанлай, «Булбулчукъ» деп айтханды де... Ол заманда да танымаса уа, жукъ айтма.

Фёдор Васильевични огъурлу бети жарсыулу хал алып, сахнаны жанында атлауучла бла залгъа тигеледи... Баштёбен болгъанлай, эшик таба тебиреди... Ол мени тюз аллым бла ётдю, алай, халкы жыйылгъан жерде селеширге болмай, мен да ызындан тебиредим...

Эшикге чыкыгъанлай, чабып аллына ётпюп:

- Фёдор Васильевич! - деп, ич кыуанчымы букъдуралмай, ышарып, кезюне кыарадым. Ол кезлюклерин алгъанда, кез жашларын эслеп, абызырадым. Не айтыргъа билмей:

- Кыоркыма, Фёдор Васильевич, ол сени эсине туюшюрмей амалы жокъду... - дедим... Сора, кесими учхара сёзлеримден уялып:

- Мени уа таныяллыкъ болмасса? - деп сордум.

Аны бети кѣз аллымда тюрленди.

- Сен мени таныйлыкть туйюлсе. Ол заманда мен сабий эдим...
Эсингдемиди, Кѣксай элде, 1948 жылда школда...

- Тохта, тохта... Тукъум атынгы айтчы? Атынг не болуучу эди?

- Аскер, Аскерме мен.

- Хамитни жашы?

Фѣдор Васильевич мени къучакълап, уппа этип, сора артха туруп, манга къарап кѣп сюелди.

- Ол кызыны уа къайдан таныйса? - деп сордум.

Фѣдор Васильевични бети биягы мудах хал алды... Тынгылап бираз турду да, мени сорууума угъай, кесини ич соруууна жууап этди:

- Айып этерча туйюлдю. Алай аз заман озмагъанды..Тохта, сен «къайдан таныйса» - депми сора эдинг?

...Мен сизни элден кетгенлей, Восток Къзахакстаннга баргъан эдим...
Къарт анам, эгечим да анда жашагъанлары себеппи, алагъа жууугъуракъ-да тохтадым. Ол заманда кесим да жаш эдим. Не да болсун, жюрегим табийгъатны ачыкъ жерине тартдыргъанын къоймай эди... Тап жер табып, аны суратын ишлеген манга не солуудан да иги эди..Мында да сау айны солудум, алай бояуларымы кълумдан тюшюрмегенме. Ариу жерледе жашайсыз. Табийгъат сизге чомарт юлюш этгенди.

...Айтама да, кесим тилеп, шахардан узакъ бир тау элчикге баргъан эдим. - деди ол. - Эл керти да къарангы эди. Адамла мал кюте эдиле, мирзеу ѳсдюре эдиле. Алай киногъа айдан бир къарай эдиле. Почта ыйыкъдан бир келген жерде халкъ къллай жашау этгени ангылашынады.

Мен, келе келгенлей, школчу сабийледен къл кълбуз, сурат, самодеятельность кружокла да кълрадым. Ол ишге элли жаш тѣлюню да кълтышдырып, концертле кълурай башладым. Халкъны ичинден кѣп фахмулула чыгъадыла. Элни жашауу бир кесек тирилди. Бош заманчыкъ тапсам а, бояуларымы алып, эл кълыйырына сурат этерге чыгълуучем.

Бу жерлени кълшы чексиз сууукъ, жазы уа жумуртханы кълмда биширирча кълзыуу эдиле. Алай мындача ариу жаз башы бек аз жерледе бола болур. Ма аллай, аулакъла жашил бет ала башлагъан кълнлени биринде эл кълыйыр тѣбечикде бояуларымы да уллу ташны юсюнде аллыма жайып олтурдум..Тап кѣрюмдо сайлай, тѣгерекге кълрап башладым. Ол ариу шошлукъда кълулакъыма бир жырлагъан сабий ауазчыкъ чалынып, ишими унутуп, битеу акълылымы анга бѣлдюм. Ол ауазчыкъ, халкъда белгили, ол жырланмай кълуанч озмаучу, бир кълзах жырны айта эди. Мен, ол сабий ауаз хар нотаны алай тюз, алай ариу айтханына сейирсингенден, сабий болмаз деп, экили окълуна болдум.... Мен да алай тургъланлай, сырт артындан суу боюну бла жайылып келген гитче кълзу сюрюучнок кѣрюндю... Аланы ызларындан а, юсюнде да инчиклерине жетген, узун сары жыйрыкълчыгълы бла, жети-сегизжыллыкъл кълзчыкъ чыкъды.... Жырлагълан ол болгъланын билдим да, терк-терк атлап, аны кълтына бардым. Ол, мени эс-легенлей, дыркъл деп жырлагъланчылгын тохтатды да, бурулуп, кълзулагъла кълчыргълан кибик этип, бир жанына кетип тебиреди.

- Кълзчыкъ, алай тохтачы! – дедим. Ол, тохтап, бармакълчыкъларын

аузуна салды, башын энишге ийип, манга анда-санда кез жетдире, тыкыр басхан, шинжиле талагъан жалан аякъ бурунчугъу бла бир гюлчюкню ары-бери аудура сюелди.... Орусча сѐлешип кѐрдюм... Жууап алмагъанымда уа, къзах тилими ачып, жарты-къурту:

- Кимни къзыса? - деп сордум.

Ол кийик улакъчыкъгъа ушай эди. Мени кѐзюме къоркъуулу къарап, иги кесек жууап къайтармай турду... Мени хатасыз адам болгъанымы сезген болур эди, аны кѐзчюклеринден къоркъуу белгиси кетип, аз эшитдире:

- Билмейме, -деди...- Мен бютюнда сейирге къалдым..

- Быллай уллу къыз атасыны неда анасыны атларын билмей а?

- Атам урушда ѓлгенди....

- Ананг а?

- Анам былтыр ауруп ѓлгенди.

Мен тюп эриними къапдым, андан ары не сорургъа билмей, иги кесек тынгыладым.

- Атынг а неди?

- Лейля....

Мен, аны къатына барып, башчыгъын сыладым да, арлакъда суу жагъагъа барып,къатыма олтуртуп, толу хапар сордум... Аны, ѓксюз къалып, бир къзахлы юйорде тургъанын билдим..

Манга кѐп айланьргъа, кѐп кюреширге да тышдю... Болсада, кюз артына дери жууушдуруп, къызчыкъны школгъа бердим... Бизни сабий-ибиз болмагъаны себепли, юй бийчем Наташа да анга бек къууанды.... Мени ишиме иш, жашауума къууанч къошулду... Аны окъуугъа итиннгенине, фахмусуна къууаннгандан, бир-бирде кѐзлерими сюртоуочю эдим.... Ариу жырлагъанчыгъына, эшитген макъамын терк, тюз алып баргъанына къууаннгандан а, «Булбулчукъ» деп атагъан эдик. Ол, бешинчи классха ѓтгенде, школда бек иги окъуучугъа, бек уста жырчыгъа санала эди.

Алай мени насыбым узакъгъа созулмады. Ол жыл Лейляны атасыны къарындашы, излеп табып, алып кетген эди. Биз ала бла байламлыкъ жюрютюрге, бир бирге къагъыт жаза турургъа келишген эдик, алай ол иш да бир жылдан кѐпге созулмады... Мен Северге кѐчюп кетдим. Андан жазгъан къагъытларыма уа: «Ала бу жерде жашамайдыла», - деп жууап ала эдим... Артда уа, умут юзюп, жазганны да къойдум....

Фѐдор Васильевич ол хапарны айтып бошаргъа, биз, аны чумаданын да алып, таксиле тохтаучу жерге жетдик. Ол, сагъатына къарап:

- Поезд тебирерге жарым сагъат къалгъанды, - деди.

Аны хапары мени жюрегиме жетди. Жырчы къызгъа ичимден айып, тырман этеме, алай, устазны алайсыз да такъыр кѐлhone мудахлыкъ къошмайым деп, сѐзню башха жанына бурургъа кюрешеме. Ал кезнуде аны, манга уллу ѓс бурмай, къуру къызны юсюнден сагъышланып тургъанына бир кесек жюрегим да къыйнала эди. Алай, ол хапарны айтхандан сора, мен барын да ангыладым. «Не десенг да, ол мени жаланда бир жыл окъутханды, аны уа жокъдан бар ѓтгенди», - деп ояладым.

Ѓкибиз да машинагъа миндик. Машинада да аны кѐзлери алгъа чыракъ

кетип, жаурунлары энишге бошланып олтурады. Эштада, мен, билегине кьатылып, «жетдик» дегинчи, ол машинаны тохтагъанын да сезген болмаз эди. Тюшноп, вокзал таба тебирегенде уа, ауур кючсюнюп:

- Сен а Лейля бла шагъыреймисе? - деп сорду.

- Да, энчи шагъырейлигим жокъду, алай жырлагъанына бек суйюп тынгылаучума.

Биз, бир бирге андан сора сёз айтмай, тюзюнлей барып, вагоннга кирдик. Жерин табып, олтурдукъ. Вокзалда, вагонда да адам кёп эди, алай, мен акьыл этгенден, Фёдор Васильевич кишини да кёре болмаз эди. Ол, терезе аллына олтуруп, хауа чыракъла ариу жарыгхан вокзал майдандан кёзюн алмай турады.

- Юч минут кьалгъанды, мен тюшейим. Ахшы жолгъа бар, Фёдор Васильевич, - деп, жеримден турдум.

Ол, мени аллымда бир уллу терслиги болгъан адамча, кюч салып, аз ышарды да, туруп, мени кьаты кьучакълады.

- Мен Лейлягъа сени хапарынгы айтырма. Адресинги да берирме, - дедим мен.

- Сау бол, Аскер, жаза тур. Мен энтта да келирме... Келир жыл...

Вагондан чыгып, терезе аллына келип тохтадым. Ашыра келгенле, поездни тегерегине басынып, бир бирге айтылмай кьалгъан сёзлерин жетдирирге кюрешедиле... Фёдор Васильеви а, биягъы майдандан кёз алмай олтурады,

Ма, темир жолчула кеслерини сырыйналары бла бир бирге белги бердиле. Кондукторла атлаучлагъа миндиле. Паровоз да кесини бугъа ёкюрююун узакъгъа созады. Поезд, темир таууш этип, жеринден тепди.

Ол кезиучюкде Фёдор Васильевични бети жарып, вокзалны огъары жанында темир кьабакъ эшикге боюнун созуп къарады. Мен да, аны бир зат элегенин ангылап, ары бурулдум. Андан поезд таба чабып келген акъ ауана бир кесек жууукълашханда уа, аны жырчы кьыз болгъанын таныдым.

- Таныгъанды! Эсине тюшюргенди! Мен биле эдим!... деп, Фёдор Васильевич, башын терезеден тышына чыгъарып, аны тенглигине жетгенде:

- Булбулчукъ! Сау бол! Бусагъат окъуна письмо жазып атарма. Почтагъа жиберирме! Сау бол, кьызым! Келирме...

Фёдор Васильевични ауазы темир тауушда жутулду. Лейля уа анга бир затла кьычыра, вагонну ызындан иги кесек чапды, жилягъан да эте. Ол узайгъанда уа, миялача сыйдам майданда, тюз аулакъда ёсген кьайын терекчикни аяз кьымылдатханча, жаулукъчугъун булгъай кьалды.

ЭКИ ТЮБЕШИУ

Январьны чууакъ, сууукъ кечелеринден бириди. Мен кесим жангыз орамны тюз ортасы бла ёрге, юйюбюз таба келеме. Ол ариу кечени тынчлыгъын жалаңда мени аякъ тюбюмде чыкьырдагъан къарны тауушу бузгъанча кёрюнеди. Ичимден бир ариу макъамны кьайтара, аякъ тауушларым да манга эжиу эте, колхоз складны кьаты бла озуп тебиредим.

Биягы Масхут, биягы тонуна чѳргелип, ушкокну тобукларына кѳнделен салып, биягы атлауучлада олтуруп, юллесин тартады. Мен тенглигине жетгенлей, ол, жѳтел этип, тамагын ариулай:

- Жашчыкъ, былай бир кѳайта барчы, - деди.

- Мен, бурулуп, аны аллына барып саламлашдым.

- Ашыкъмай эсенг, былай олтурчу, - деди ол, кѳолу бла атлауучну кѳргюзтюп, тонуна этегин алайга жая. Мен аны Масхутну тобугуна жабып, кѳатына олтурдум да, не айтаса дегенча, бетине кѳарадым.

- Бир эсирек болурса дейме... Кюнден былайтын ары-бери он оза болурса, алай, былай кѳартны кѳатына келип, бир хапар айтхан тѳренг да жокѳду, - деп, узун кѳара мыйыкларынын сылай, манга кѳарады.

- Айып этме, Масхут, аллай терслигим бар эсе да, ол эсирекден тѳююлдо. Кѳалай эсе да... - деп, не айтып кѳутулурга билмей, кюлдою. Масхут да кюлдою.

- Кѳайгѳырмаз, жашса алыкѳа, - деди ол мудах ауаз бла.

Ол, башын аз-аз булгѳай, юллесин ариулап, анга жангыдан тѳютюп кѳуйду. Алай, не кюрешди эсе да, тѳбенни аязчыкъда сирнек жандырып, аны кѳабындыралмады. Мен терк окѳуна сирнек чыгѳарып, жандырып узатдым. Ол, энишге ийилип, юлсени кѳабындыра туруп, кѳол сыртыма бир жылы тамычы тамды. Сирнек жарыкъда бетине кѳарагѳанымда уа, гырхы жаяклары бла энишге саркѳып келген кѳз жашларынын эследим. Масхут аны манга эслетмезге кюрешгенча, тѳютюп терк-терк тартып, теренден солуу алды. Ол кезиуде жѳтели тутуп да иги кесек силкинди.

- Масхут, не этесе, жиялгѳан эте болурса дейме? Мен бир зат бла жюрегини ишми кѳыйнагѳанма? - деп сордум, абызырап..

Ол башын кѳтюрюп, кѳолун мени имбашыма салды да, бетиме кѳарап:

- Угѳай, балам, угѳай. Мен сени кѳргенлей ол кѳайтмазлыкѳ жылла эсиме тѳюшюп, бир тюрлю болама. Ол кюн алай жетмесек, ол малгѳун сени ѳлтюрюп кѳоярыкъ эди... Ма оналгы жылдан бери, хар сени кѳргенден, Аллахха бир шукур этеме.

- Масхут, айып этме, сен айтханны мен иги ангыламайма, - дедим мен, сейир этип.

- Да унутхан болурса, балам, сен ол заманда сабий эдинг.

Мен сабийлигимде болгѳан затланы барын да эсима тѳюшюрюге кюрешдим, алай Масхут кѳатышхан иш болгѳанды деп билмейме.

- Э-ѳй, Мустафа, ол кюнде халкѳыбызга кѳп кѳыйынлыкѳла сынатхандыла, - деп башлады Масхут... - Бир жол биз агѳачда фашист отрядха тѳбеп кѳалып, ала бла уруш этген эдик... Биз аладан аслам эдик, сора кеси жерлерибизни иги биле эдик... Кесибизден бир уллу кѳоранч да этдирмей, фашистлени ууатхан эдик. Алай, ичлеринде жангыз бир офицер бар эди да, биз аны саулай алабыз деп, бир нѳгерим да, мен да аны ызындан марлап бара эдик. Ол кѳутулмазын сезе болур эди, аугѳа тѳюшген ач бѳрюча, дыгалас эте, аллына тѳюшгенни, адамды, малды, уллуду, гитчеди деп кѳарамай, уруп, кѳаплап бара эди. Ол, бизден кѳача барып, Кѳайынлы-кѳолда тѳгерек талачыкѳга жетгенде уа, сен анда болгѳанса. Алайда биз жетмесек...

- Тохта, Масхут, ол сенми эдинг?! Да сора эндиге дери аны манга айтмай нек тургъанса? - Мен кѣп жылланы ичинде излеп айланган адамымы тапханча болдум. Кесим да эслемей, жеримден ѳрге турдум. Андан ары Масхутха не айтханымы да билмейме. Мен жюрегими терк-терк ургъанын, кѳулакъларымы кѳызгъанын да Масхутдан иги кесек узайгъынчы ангыламагъан эдим. Кѳлюмю жарыкълыгъы, кѳол бла алып атханча, думп болду. Битеу эсим эсгериулеге бурулду. Ол огъурсуз кюн болгъан ишле кѳзюме кѳол аязымдача кѳрюндюле. Мен ол заманда керти да онжыллыкъ сабий эдим, алай ол кѳйсюз кюнлени манга не заман, не кѳыйынлыкъ да унутдуралмагъандыла.

...Ол Уллу Ата журт урушну жылларында фашистле тау элледен бирине жууукълашып, аны ючюн къанлы сермешле баргъан кюнледен бири эди. Эл кѳол ичинде орналгъан эди. Кюнлюм жанында акъ къаяланы башында анда-мында фашист солдатланы «темир» башлары, аланы халкыгъа ёлюм от атхан сауутларыны быргъылары кѳрюнедиле. Четгъи жаны уллу сыртда уа – бизникиле.

Эки жанындан атылгъан топ, ушкок окъла да, элни башы бла, ачы таууш этип, ары-бери жюзе эдиле. Элни юсю от кѳпюр болгъан эди. Аланы кюнлюм жанындан атылгъанларыны кѳбюсю элге тюшюп, юйлени оя, адамланы, малланы да къыра, элге уллу халеклик сала эдиле.

Элни адамы, жан сакълар ючюн, къауум-къауум болуп, жер юйлеге, аллайлары болмагъанла уа – башлары жабылгъан картоф урулагъа бугъуп, анда жашай эдиле. Бизни терек бахчада уллу картоф уру да адамдан толуду. Бизни кюншубуз, тири къарт Къарабий, жеринден кѳтюрюле:

- Мен юйледе бузулгъаны бар эсе, тѳгерекге бир къарап къайтайым, - деди да, тиширыуланы барма, кѳой деп кюрешгенлерине да къарамай, урудан чыгъып кетди. Ол кѳп турмай къайтып келди. Адамла, зикирлерин да тохтагып, ол не айтады дегенча, Къарабийге сагъышлы къарайдыла.

- Оллахий, жарлы Наибханны юйюне топ тийип, башын-тюбюне этгенди. Сокъурланы арбазда да бир ийнек сойланып турады. Къалгъан юйле сау кѳрюннгендиле, - деп, баш тѳбен къарады... Наибхан:

- Оу, кюнлюм къарангы, аман кюн келлик башларына, - деп, сарнап башлады. Тиширыула анга бир-бир кѳошула, уруну ичи жияла болду.

Къарабий, кѳзлерин жандырып, сакъланын терк-терк сылай:

- Ой, юйюнюз кѳрууп къалмагъанла, не сарнауду бу! Бусагъатдан тынып къалыгъыз! Сиз кыгъыргъан бла юй ѳргеми сюелликди? - деп ачыуланды. Тиширыула шош болдула. Къарабий, ауазын жумушатып, адамланы жапсарыгъа кюрешди.

- Эгечлерим, шѳндю адам юй къайгъылы угъай, жан къайгъылы болургъа керекди. Юйю сау къалып, анда жашар адамы болмай къалгъан жиялулукъду ансы, юй неди? Жан сау болса, не да табылады. Ма кѳрюрсюз, былай кѳпге бармаз. Битеу элли жашла партизаннга чыкыгъандыла. Къызыл Аскер да Чегем тары бла бери аууп, алагъа кѳошулгъан хапары барды.

- Оу, кѳор болайым ауузунга, оу, сенден алгъа ёлейим, алай болгъа эди ансы, - дедиле тиширыула, тынчайып...

Тюз да ол кезиучюкде, алайдан узакъ болмай, топ чачылгъан таууш жерни тепдирип, адамланы элгендирди. Сабийле аналарына, анала да уруну къабыргъаларына къоркъуулу къысылдыла.

Ингир алагъа атышыула селейдиле. Ашхам къарангысы болгъанлай, адамла, урудан чыгып, биягъы бизни юйге жыйылдыла.

Тышында не таууш эшитиледи деп, шыбыртсыз, къайгъылы олтургъанланы терезени хыны къагъылгъаны элгендирди. Болсада, бу кюнледе ала элгенирге юйреннген эдиле.

Терезе тюбюнде:

- Саният! - деп, мени анамы атын айтып селешген тиширыу ауаз эшитилди... Анам, терезени жабыуун ачып, тышына къарап:

- Не болгъанды, аурунг, не этесе былайда? Юйге кел, - деди.

- Угъай, юйге бармайма, деди шагъырей эр киши ауаз. «Тамбла элге немецлиле кирликдиле, бюгече хазырланып, танг аласы бла кеталгъан – агъачха кетсин», - деп, партизанладан адам келгенди. Бир биригизге айтып билдиригиз дегендиле. Ангъладынгмы, Саният?

Биягъы шошлукъ иги кесек сакъланды. Аны Къарабий бузду.

- Да энди тургъандан хайыр жокъду... Эшек, арба болгъанны хазыр этип, азыкъ жарашдырыгъа керекди. Кече ортасына хар затыгъызны жыйышдырып, былайда болугъуз... Мустафа бла мен а эшеклени хазырлайыкъ, - деп, тышына чыкъды. Ол эшикни ачхандан сора, башын артха буруп:

- Азыкъ тапханыгъызны къалдырмай алыгъыз, - деп къошду.

Биз эшеклени, иерлерин салып, барын да жыйып, бизни арбазгъа урдукъ. Ол кече уллу да, гитчеде да жатып жукълагъан адам жокъ эди. Кече ортасы болгъанда, эшеклени, арбаланы да табылыннгандан жүкледик... Къарабий: «БІ, маржа, танг атып къалады, къымылдагъыз», - деп ашыкъдырады... Тийре саулай бизни арбазгъа жыйылды. «Хайдагъыз, тебирегиз», - деп Къарабий, ёгюзлени, баш бауларындан тутуп, жолгъа чыгъарды. Биз эшеклени аны ызындан сюрюп тебиредик... Къагъанакъ сабийлери болгъан тиширыула ёгюз арбаны тегерегинде барадыла.

Биз эден чыкыгъынчы, жолда къошула-къошула, арбала, эшекле да кеп болдула.

Фашистле Акъ Къая табадан элни башына жаннган окъла атып жарытыргъа къорешедиле... Алай танг аласына жайылгъан туманда ол да адыргылыкъны ишича кёрюнеди.

Танг жарыргъа ала Юрдюден ётдюле..

Не сейир, не аламат! Башха заманда, экиси бирге тюбесе, къазауат этип талашыучу итле, бюгюн, къой сюрюуча, тынч, бирге барадыла. Бюгюн ала да, эшиклери къанлы жаугъа ачылып къалгъан юйлерине, чулгъанып жатыучу мулжарларына жарсый болурла.

Биз, къалын агъачны ичи бла барып, бир терен къолну ичинде тау учукъну жагъасында тохтадыкъ. Къарабий, терк окъуна балтаны алып, мени да, дагъыда юч жашны да алып, сууну ары жанына ётдю.

- Жашла, айланыгъыз да, тегерекден къургъакъ отунла мажарыгъыз, - деп, кеси уа базыкъ жерк агъачланы кесип тебиреди.

- Къарабий, былайда чертлеуюк, кёгагъач да бардыла, сора сен жеркени не этесе? - дедим мен, сейрсинип.

- Охо, сен мен айтханны этчи, аны не этгеними уа артда кёрюрсе, - деди.

Биз, жайылып, къургъакъ отун тапханыбызны бир жерге жыйып, аны къатына келдик... Къарабий кесилип, бутакълары да ариуланган узун жерк агъачладан уллу къалау этип тура эди.

- Хайдагъыз, энди, быланы бирер-бирер ары сюйрегиз, - деди.

Биз агъачланы суудан арлакьда жар тюбюне ташыдыкъ. Къарабий аланы базыкъ къыйырларын жаргъа тиреп, юсюн бичен бла жабып, жа-рагъан уллу къош ишледи.

Къошну аллында юч-тёрт жерде да къазып, от орунла ишледиле... Ёмюрледе да адам аягъы тиймегенча жерлеге жан киргенча болду. Алай бла жангы жашау башланды.

Къошдан чыгъып, сууну боюну бла, юсюн суу басхан, жаяу жолчукъ бар эди... Ол жар башында талачыкъгъа чыгъара эди. Таланы тегереги уа къалын чырпылы агъач эди.

Бир жол Къарабий манга:

- Жашчыкъ, чапчы, таладан эшеклени бери сюрюп кел, - деди. Мен, терк окуна жаргъа таянып тургъан жёге таягъымы алдым да, чабып, талага келдим. Эшеклени бир жерге жъя тургъанымлай, агъач къыйырында бир таууш эшитип, элгендим. Бурулуп къарагъанымда, имбашларында чынлары, богъурдагъына жетген жерде уа жору жытырай, жукъа, узун чачы кёзлерин жаба, чертлеуюк котурну тюбюнде чёгюп, манга къарап тургъан биреуню кёрдюм. Аны, кийимине кёре, немецли болгъанын билип, мардасыз бек къоркъдум. Мен, эшеклени да къоюп, къачар мурат этдим. Алай, апчып, жеримден тебалмай, анга къарап бир кесек турдум. Ол, алгъа тегерегине къарап, адам кёрмегенде, керохун чыгъарып, мени марады... Мен, къычырыкъ этип, къачып тебирегенлей, ал жанымдан ушчок атылды... Жыгъылдым. Окъ тийгенин, къалгъанын да билмей, секирип туруп, къачып тебирегенимлей, бир базыкъ ауаз тауча:

- Жашчыкъ, тохта, къачма! - деп сёлешди.

Артха бурулуп къарагъанымда, немецли тёрт бюкленип, онг къолун эки тобукъ арасына къысып, къалгъан экеуленден бири уа ушкокну аны юсюне тиреп тургъанын кёрдюм... Мен ол экиси партизанла болгъанларын ангыладым... Бутларым къалтырай, бетим кетип, къатларына баргъанымлай, аладан бири, бетин къара къалын сакъал басхан, бир кёзю да акъ байлау бла байланган киши мени кесине къысып къучакълады да, хапар сорду... Мен билгеними айтдым.

- Бар энди, ананга, къалгъанлагъа да «Къоркъмагъыз дегендиле», - де, - деди... Экиси да немецлини къолларын артха байлап, сюрюп, агъачха ташайдыла.

Мен чапханлай келип, хапарны айтып жилядым... Хапарны эшитгенде, анам да, мени кёзюмден, башымдан уппа эте, жилямукъларын этеги бла сюрте, къычырыкъ этип жиляды. Экибизни да биягъы Къарабийни:

- Бу не сыйытды, тохтагъыз бир, - деген тауушу тыйды.

Школчу тенгим Раузат, мени кьатыма келип:

- Жилияма, ма кёрюрсе, экибизни да папаларыбыз аланы кюнлерин кёргюзтюрле, - деди, мени жапсарып.

Андан сора мен талагъа жангыз угъай, Къарабий бла барыргъа да унамай эдим... Болсада, насыпха, бизге алайда кёп турургъа тюшмеди. Совет аскер бёлумле, партизанла да алагъа кьошулуп, бизни элни фашистледен тазаладыла. Биз барыбыз да элге кьайтдыкъ... Фашистле элге уллу халеклик салгъан эдиле... Ара орамны энишге келе, биз кёп болмай кююп, топ окъ чачып, бужукълары, агъачлары кесеу башла болуп, энтта да тютюн эте, кирпичлери, кьошунлары ууалып тургъан юйлени да кёре келе эдик. Алай элни эркин этилгенине кьууаннган халкъ анга жарсыгъанын да сездирмей эди.

Тийрени адамлары, мындан тебиреген кечелериндеча, бюгюн да бизни арбазгъа жыйылдыла. Хар ким жатар жерин, ёзге хапчугун алайдан юйюне ташыйды... Наибханны бла Раузатны уа кирир жерлери болмай кьалгъаны себепли, анам аланы бизни юйню бир отоуна кьойду... Мен анга бек кьууандым. Раузат алгъын да узакъда жашамаучу эди, энди уа бютюнда жууукъгъа келди. Мен аны иничке, чайырча къара чач эшмечиклерине, мудах къарагъан уллу кёк кёзлерине къарап турдум.

Немецли ууучлаучула кьуру бизни элден угъай, битеу Кавказдан да кьысталдыла. Халкъ бизни аскерлени хорламлы сермешлерине кьууананды... Орамда, юйде, иште да, эки адам бир бирге тубесе, урушну юсюнден хапарны кьайтарып-къайтарып айтадыла. Кьууанч! Хорламны кьууанчы келе турады! Ол кьууанчха бек аз заман кьалгъанды... Фашистле къачадыла, бизникиле кьууадыла...

Школну бошагъанлай, институтха окьургъа кетдим. Раузат а элде кьалды.

Мен окьууну бошап, биягъы элде кесим окьугъан школда устазлыкь этерге буйрукъ алдым. Элге бек кьууанып кьайтдым.

Урушдан кьайтхандан сора, Масхутну саулугъу кьолай туйюл эди. Аны, кьыйын ишге жибермей, колхоз складлагъа къалауургъа салгъан эдиле. Ма андан бери ненча жыл бола эсе да, ингир сайын мен, ишден, клубдан юйге бара, Масхутну, уллу сары тоннга да чёргелип, атлауучха олтуруп, юллесин тарта тургъанын кёрюучю эдим. Аны кьолунда ушкогуна къарап, кесим кесиме: «Ярабий, бу адам ушкокдан бир эриге болмазмы?» - дей эдим.

Ол бюгюн манга айтхан сёзле... Ол эндиге дери аны юсюнден жукь сагъынмай нек тургъан болур? Сора ол заманда экеуленни кьайсысы болур эди? Ол чубур тонлуму, огъесе кёзю байланнган сакьаллымы? Эшта да, сакьаллы болур эди. Аны ауазы манга ол кюн окьуна шагъырей кёрюннген эди. Аны шёндю мен хар кюнде да кёрюучю жукьса бети, орталары бурун сыртында бирге кьошулгъан узун къара къашлары. Ол сыфатха битеу жаякъларын жапхан кьалын, къара сакьалын да кьошсанг... Ол эди! Ол Масхут эди! Мени ёлмуден кьутхаргъан, фашист окьну жолун кесген Масхут! Сен кьалай огьурлу адамса! Мен сени энди атамдан башха кёрмем, башха кёрюрге да эркин туйюлме. Нек десенг, манга

атам берген жашауну сен экинчи кере бергенсе! Мен энди аны ангылайма.

Раузат а? Сабийлигимде мени андан татлы тенгим болмагъанды. Энтта да алайды, алай шендю экибизни арабызда сёз, къарындашлыкъдан да кючлю, ёмюрлюк тенгликге айлана барады. Жашау алапатды! Аны алапатлыгъын кёргеним, чынтты насыпны сезгеним ючюн да Масхутха, энчи, сау бол дейме.

КАКУШЛАНЫ ХУСЕЙ

* * *

Жыл чакъланы хар бириси кудретин
Кезиуонде жер жюзюне жаяды.
Къыш келгенлей, акъ булутну седрете,
Жабалакъ кър ашыкъмайын жауады.

Табийгъатны жокъду кеми-артыгъы,
Гюл, чыпчыкъ да кеси орнун табады.
Шахарлагъа, ёзенлеге, сыртлагъа
Жабалакъ кър ашыкъмайын жауады.

Берип кючюн, хурметин да жашаугъа,
Жазны сакълай, сабан рахат жукълайды.
Келир жылны берекетин хазырлай,
Жабалакъ кър ашыкъмайын жауады.

Ат-ёгюзден ракетагъа силкинип,
Жашауубуз алгъа уруп барады.
Алгъыш кибик, адамлагъа кёл этип,
Жабалакъ кър ашыкъмайын жауады.

Таурухлагъа барды орун жашауда,
Кёк къанатлы соймеклик да жашайды...
Барысына шагъат болуп дуняда
Жабалакъ кър ашыкъмайын жауады.

* * *

Билмей керек болгъанын кишиге,
Кър жауады жазгъы кюнде жарашып,

Дерт жетдире турамыды кыыш жазгъа?
Не уа къайтхан болурму ол ажашып?

Этген кибиб бюгюн кеси жилиаун,
Мудахлыгъын билдиреди дуниягъа,
Ол, арыгъан къанатлыча, къонады,
Кёкенчикге, жалан чыпчыкъ уягъа.

Къалгъан кибиб ол уяча атылып,
Жюрегими кючлегенди бир жарсыу.
Жабалакъ а кырдык ийис этеди,
Жилиамукъча, кирпичимде бола суу.

Да сора нек ийнанмайма мен жазгъа?
Не болгъанды, ангылаялмайма, манга?
Къууанч кибиб керек болурму бирде,
Мудахлыкъ да арыгъан жюрегинге?

ЖЮЗ КЮН

(Биринчи туудугъум Азаматчыкъгъа)

Жюз кюн сени Аллах бизге бергенли,
Жюз кюн бизге жангы насып келгенли.
Къыш арада жаз къайтханча дуниягъа,
Жашауубуз бёленгенди жылыугъа.

Тюрлю-тюрлю ариу сёзле айтабыз,
Ышарсанг да, жилисанг да махтайбыз.
“Азаматчыкъ-Аламатчыкъ” дейбиз биз,
Къылыкъ этсенг, “Къазауатчыкъ” дейбиз биз.

Бир заманда сейири да болмагъан,
Энди бизге эм багъалы нюрлю ат –
Эшитгенликге эсибизге алмагъан,
Энди жырча эшитилген сёз – Азамат!

Къайдан келдинг, туудукъчугъум, дуниягъа,
Бу жашаугъа берип жангы магъана,
Келген кибиб къууанчдан эм жомакъдан,
Тамблабызгъа этген иги умутдан?!

Жюз кюн сени Аллах бизге бергенли,
Жюз кюн бизге жангы къууанч келгенли!

26.01.2005 ж.

* * *

Заманны аяусузлугъун артыкъ сеземе,
Къачхы кюнледе, жүрегим аза,
"Тохта!" деп кычырыр халгъа киреме,
Талгъыр чегетни шошлугъун буза.

Нек эсе да кесими, дуняны да
Жазыкъсынырым келеди мени,
Жалан кёкенни ауур тынгылауу да
Мудахлыкъ болуп, баса юсюю.

Къайры барама, къайдан келеме? -
Андан жокъду аз да хапарым.
Бояулу чапыракълада кёреме
Жашлыгъымы къууанчлы къарамын.

2005 ж.

* * *

Энтта танг атды манга Ёмюркъада,
Тартарла кычыра гюллю кышлыкъда.
Танг, жылтырай сюелген чалкъылада,
Кирип келеди мени бичен къошума.

Тынгылайма аны татлы ауазына,
Жюрекде къагъыла къууанч дауурбасла.
Бусагъат, туруп, чыкъгъанлай тышына,
Биягъы кызны кёрлюкча къош арбазында.

Ол чалгъычы атасына эрттенлик
Азыкъны хазырлап кюрешиучю эди.
Тансыкъ къарамымдан хапарсыз кибик,
Кесин да алай жүрютюучю эди.

Сейирлик эски сёз - Ёмюркъа, Ёмюркъа -
Бурундан къала келген тамшалыкъ!
Сенде турсам, болмаз эдим, эшта, мен къарт,
Жюрекден кетмейин ёмюрде жашлыкъ.

2003 ж.

* * *

“Дуня кезиудю”, - дегенди бир акъылман,
Ойлашханында жер жашауну юсюнден.

Ол эки сёзню магъанасын ангылаялгъан
Къыйынды адамгъа жашлыкъ кюнннде.

Андан бери барадыла ёмюрле, шууулдай,
Ол оюмну тюзлюгюне табылмайды дау.
Келген - къууанчдан, кетген бушуудан жиляйд –
Алай татлыды бу дуняда жашау.

2002 ж.

* * *

Жиляп келеди адам бу дунягъа,
Ажалына да тюбейд ол халда.
Къаллай тасха жашыннганды ол жорукъгъа?
Аны ачхычы болур къайсы къолда?..

Анасындан айырылгъанына болур жиляй,
Дуня хауасындан биринчи уртлам жутхан,
Артда жашаудан айырылады тамам алай,
Ахыр уртламын ызына къайтаргъан.

2002 ж.

* * *

Мени кёлюм жарыкъды алай,
Жазны кесим алып келген кибики.
Байрамгъа хазырланнганча, таула
Къууанчлыдыла, акъ, жашил кийип.

Келеди аллай сёзле айтырым,
Ала учарча кёкде къанатлыла кибики,
Дууа окъугъанча, аланы къайтара,
Табарча хар адам жүрекге себеп.

* * *

Кюнле да тюшлеча кёрюнедиле,
Къарасанг, ызынга айланып,
Кетедиле, кетедиле, кетедиле,
Алып къышланы, жайланы.

Излейсе да аланы ызларын,
Кеси жолларында, ишлерингде,
Эсинге тюшеди жаз жер къазгъанынг,
Топуракъ ийис ура кюрегингден.

Тауда жаугъан жауун да эсингдеди –
Сени сюрюп жыйгъаны дорбуннга.
Жанкылыч да кёпюр болуп ёзеннге, –
Андан чынгап, жетерча муратынга.

Озгъан кюнубюз биргебизгеди бизни
Ушаса да бирде кёзбаугъа, тюшге.
Кышланы, жайланы кетгенлери
Мудахлыкъ, кыуанч берселе да бизге.

* * *

Жылдан жылгъа иги болады
деп, мен кыуанама жашаугъа,
Журтну тозуратхан боран да
Узакъда акырын шаушала.

Кыуанама бир сабий энтта
Туууп кыошулду деп элимде.
Жокъ болмалла уят да, бет да,
Сёлешелле ана тилимде.

Тепсеген, жырлагъан да этелле,
Эрттеледеча, жашла, кызыла,
Эсге тюше да тебрегенле
Унутулгъан ай эм жулдузла.

Жангы юйню кёрсем да жарыйма,
Ишленгенча ол мени кесиме.
Бююннге жетмелле деп жарсыйма
Дуниядан замансыз кетгенле.

Огъур жилтинден кыабынама -
Жашау тазаланды кирден!
Бурунгу ахлумча, табынама
Тангыма, ашхамыма да мен.

DOMMAЙ

Сенде не да сейирди, тамашады,
Чучхурла инжилей бюркюле,
Ах, Доммай, бетинге тап жарашады
Алада жанкылыч кёпюрле.

Ныгышда къартла кибик, ёмюрле да
Къарагъанча санга башладан,
Сослан ташла, бурунгу ёгюзлеча,
Солуйдула къобан жагъада.

Кёзлени жанлатхан да къыйынды –
Ушайса да сен таулу кыызгъа
Тасхалыды сенде нарат, къайын да,
Талала, кёк кёлле, курт ызла.

Ариулугъунг алай кючлюдю, байды,
Жанымы къойгъанды жесирлеп,
Насыплыды сени кёрген кыыш, жай да,
Илхамдан болгъанча эсирик.

Дунияда мен аз, кёп жашасам да,
Жюрегимде турлукъса мени.
Доммай! Алай сейирсе, тамашаса,
Кесича Къарачай миллетни.

* * *

Сен башхагъа баргъанса.
Энди манга къалгъанды:
Ойнаргъа эм кюлорге,
Сенсиз жашай билирге,
Башха кыызгъа къараргъа,
Башха жырла жырларгъа,
Къанатлыча учаргъа...
Насыплыгъа ушаргъа...

* * *

Танг кенгеред...
Кёзлерингде
Чыкъланы тазалыгъы,
Эрттенлик сёзлерингде
Жарыгъы жазларымы.

Чыммакъ бахча,
Жашил орам
Кёмюлюп чыпчыкъ жыргъа,
Ай да, жулдузланы ора,
Жетип барад батаргъа.

Чексиз дуня...
Эки адам
Бир гитче фатарчыкъда,
Сюймеклик а уллуд андан -
Сау алам къучагъында.

Терезеден
Къарап Чолпан,
Экибизге сукълана...
Жюрегимде, юйюмде да
Турад сейир танг ага.

* * *

Жан хуржунумдан тюшюрмейин таймаздан,
Жюрютгенме мен бир къызны суратын,
Къарагъанма алып аны, болгъанды
Ол артдагъы къойгъан татлы муратым.

Мени дууам, жарыкъ таша къууанчим -
Иште, тойда, жолумда да биргеме.
Аны ючюн толгъан болур муратым,
Аны ючюн ачымадым бир жерде.

Жюрютеме хуржунумда энтта мен,
Анга ушаш бир къызчыкъны суратын.
Къарагъанлай анга дайым эшитеме
"Аття!" - деген насып берген ауазын.

КЪЫШХЫ ЖАУУН

Жауун, жаууп, ауду таудан
Декабрны жаууну.
Жукъ къалмайын гурушхамдан,
Сакълайма мен жолунгу.

Мылы кёкден къарайдыла
Жазны мудах кёзлери,
Эшитилелле узакъладан
Сюймекликни сёзлери.

Кёрдюм, кёрдюм келгенинги,
Кюн келгенча, орамда!
Къайтардынг кёк тюшлерими
Жюрегиме жангыдан.

Толмай кьалгъан муратларым,
Толгъан кибик кечигип,
Мен къарайма, мудахлыгъым
Къышхы жаууннга сингип...

Жазгъы хауа ургъан кибик,
Сирелеме жолда мен...
Жилямукъла, тамычыламы
Саркъадыла бетимден?

ЛИРИКА МИНИАТЮРАЛА

* * *

Кесибиз суйгенни дунягъа суйдюрюрге излейбиз...
О, Къарачай, биринчи суймеклигим, анамы суйгенча суюме сени.
Къарачайым, ахыр суймеклигим, сабийчикни суйгенча суюме сени.
Суйгениме айтхан сёзлерими отлулугъу, насыплы болгъан кюнлери-
ми чууакълыгъы – барысы да сенсе.
Сау дуния мени суйгенча кёрюнеди кёзюме, сени юсюнгден бир
ахшы сёз эшитген кюнюмде.

* * *

Кел жаннетге деселе да бюгюн, арда ары тюшер мадарым боллукъ
туйюл эсе да, мен "угъай" дерикме чакъыргъанлагъа бу къысхалта жыр-
лагъан ингирде, шошлукъ, жылъу жүрегими кючлеп, мен сени сакълап
тургъан ингирде.

О Къайсын!

Къайсынны китабын окъудум да, мен назмуладан ургъан жылы
аязны сездим.
Жюрегимде заман букъусу сибирилип, ачылдыла сезим чирчикле.
Сёзге бойсунмагъан оюмла, къара суулача, боркъулдап тегюлдюле,
кёк къыртишге къозула тегюлген кибик.
О, Къайсын, сау бол дедим, мени кесимде кесим билмеген сезимлени
кюбюрчегин ачханынг ючюн.
Кесиме кесими юсюмден хапар айтханынг ючюн.

* * *

Бир уллу суймеклигим болмаса,
Бир уллу муратым болмаса,

Таукел жашлыгъым болмаса,
Отуз жылны мындан алгъа жокъ эди мени жугъум да.

* * *

Эски суратлагъа къарайма, къайда болгъанымы унутуп, кетген кюн-лерим аладан чыгъып келгенча.

Мудахмыды, жарыкъмыды, бир жыр эшитилгенча, шошма алай, бир-реуню жашауна кибиқ, кесимикине къарай.

Бшарып турама суратда, къойнума алып къызчыкъны.
Шо, билеми эдим, ол кюн мен болгъанымы керти насыплы?

Шамиль Бла Магънагъа

Къарап турама да ойнагъаныгъызгъа, кюлгенигизге,
Тынчлыкъ бермейин манга, жюз сорууну бирден бергенигизге.
Къучакъласагъыз боюнумдан, разы болама къадарыма, сизни берге-ни ючюн.

Нек къоркъама да бир-бирде сиз, уллула болуп, кетип баргъанча, юй-юмден чыгъып?..

* * *

Жюрегими халы кѣчгенмиди бюгюннгю кюнюме?
Огъесе аны халы жюрегимеми кѣчгенди?
Мудахлыкъдадыла экиси да.
Кѣк жауаргъа, кѣлом жиляргъа тырмы тартадыла.
Сенден айырылып келеме...
Ёмюрлюкге айырылыб...

* * *

Не сейир болгъанын билмей къалдым: сени юсюнгден сагъышларым тенгиз кибиқдиле. Мен, челек бла тенгизни къотаргъанча, кюрешеме. Алай а, кѣпден-кѣп болуп баргъан болмаса, ол тенгиз тауусулургъа уна-майды.

Эринмейме. Кюрешеме. Эрикмейме сагъышларымдан, арымайма къыйнагъан къайгъыларымдан...

Не сейирди ол?!

* * *

Санга къачан эсе да жазып, иймей къойгъан письмому, менми жаз-гъан эдим муну деп, сейир эте, окъуйма.

Бу къужур, жизги сѣзлени къалай жазгъан эдим?
Уялама кеси кесимден, окъуйма къыйнала.

Энтга, аны санга жангыдан иерик кибик, кьолум кеси аллына тюзетди кёп жерлерин.

Бош кёлкьалдыларымы сызады юслерин.

Шо, озгъан жашауну алай тынч болса эди тюзетирге, жангыртырга!
Къайда аллай мадар, аллай кюч! Жокьду, билеме...

* * *

Сени кёргеним сайын табийгъатны терс ишлерине гурушха этерим келеди – аллай бир ариулукьну кьуру кесинге къалай берип кьойгъанды, башхалагъа да юлешмейин бир кесек? Сеземисе сен кесинг къаллай ариу жан болгъанынгы? Ангылаймыса ариулугъунгу багъасын? Кьу-уанамыса анга? Не келе болур кёлунге кесинги юсюнгден? Шахарны орамында баргъан сагъатынгда, жашла санга кьарагъанларын сезсенг, не сагъыш этесе?.. Кюзюде кесинге кьарасанг а?

Хаман аллай сагъышла келип башыма, нек эсе да, кьоркъама ариу болгъанынгы кесинг да биле болурса деп.

Къачхы этююг

Бараса къачхы чапыракъла жауа тургъан орамда.

Мен да, къачны кесине ушап, ызынгдан барама.

Сени аякъ тюбюнге ыразы болуп тюшедиле чапракъла, тюшедиле, мени сезимлеримча.

Эслемейсе аланы... мени да. Бараса кетип... Мени жүрегимде - къачны мудахлыгъы, сени ариулугъунг...

Азат эт мени

Мен сүймекликни кьулума, санга сүймеклигими кьулу. Жокьду эркинлигим кеси кесиме.

Алай турлугъум, бай боллугъум да сени кьолунгдадыла.

Жокьду эркинлигим кеси кесиме – къайры кетсин кьулу кесини бийчесинден?!

Башыма бош эт деп тилейме. Сен а тынгылайса, не хо, не угъай демей. Андан уллу къатылыкь ким этер!

Керек туююл эсем, бошла мени, тузакъдан чыпчыкъны бошлагъанча, ансы кесине керек болмагъан затын атып кьояргъа да кёзю кьыймагъан, неге жаратыргъа да билмеген адамча эте тураса.

Сүймеклигиме сүймеклигинг бла эталмай эсенг жууап, бошла да мени, ал жанынга сууап.

ТОЛГУРЛАНЫ ЗЕЙТУН

ХУТАЙ

(Экинчи китап)

Хутай Нальчик шахардан кьайтхандан сора эки кюн арбазындан чыкьмай туруп, ишине энди, эртгенликде эртге келди. Шахаргьа барырны аллында кьыйнагьан сагьышладан, экиликден аны жюреги азат эди. Ёхтем сезимли, кьууанч бийлеген адам эди ол. Кьуллукь юйге да, атасыны межамына киргенча, баз кирип келип, алгьын сезмеучю, жюрегине кьонакь болмаучу ийнаныугьа хошланады. Кьызыл схарла бла жасалгьан столгьа кьарап да иги кесек сьоелди. Чыммакь-акь кьабыргьала, ариу сьуртюлген юй тьобю, терезеден ургьан жарыкь – отоуру хар мюйюшю, бийик шинтиклери Хутайны жюрегин жапсарып, жангьдан кёлюн кёлтюрдюле. Тьшында, юйню мангьлайында кьызыл байракьны аязда ойнап, кьанат кьакьгьан тауушу да хьчыуун эди.

«Бош инжилте эдим кесими, «блас» биле кёлеме адамны кьыйынын чыгьара, жашасын ол «блас», – деди Хутай ичинден, сол кёлуну аязы бла ёшонюнде майдалыны сууукьлугьун сезе. Андан алгьа аллай сьыйлы майдалны киши алмагьанды. Кьалмукь улу да сау болсун, махтау берип, ьыспалап кьучакьлады. «Бласны» ьшаннгьылы адамыса, сенляйлагьа ьшанады ол деди.

Сунмай тургьанлай анга анча кьуллукь бергенлери да «бласны» тьюз ниетлигине шагьат эди. Энди Хутай облысполкомну адамыды, эл советни председатели, партьчейканы секретары, оперотрядны командири. «Блас» анга ьшаннганыча, Хутай да аны кьулу-кьазагьы болургьа керекди. Ишлерге, баш кёлтюргенлени башларын юзюрге, халкьын сакьларгьа Аллах да, «балчebикле» да анга борч этип кьойгьандыла. Шукур болсун. Терсине алданмады.

Хутай, инбашларын керип, солууун да терен айландырып, тьшына чыкьды. Бир кьауум тиширле, кьуллукь юйге кирип барыргьа базынмай, арбазында шошайып тура эдиле.

– Не жумуш бла айланасыз, жюрюйсюз, кюннге жукьусун аяздырыргьа да кьоймай, – деди Хутай, басымлы ауз бла.

Тиширыуладан бири алгьаракь тепчиди. Башында кьолан чачакьлы жаулугьу, юсюнде жашил кьатападан онгьангьан кьапталы.

– Кьор болайыкь, учхан кьушдан тьок алгьан кьарындашыбыз, эртгерек барып, алгьышлагьан да этейик, жумушубузну да айттайыкь деп келгенбиз, – деди ол, буюкьгьанын жашырмай.

– Алгьышлагьаныгьыз ючюн сау болугьуз, – деди комиссар, – энди айтырыгьызыны айтгыгьыз.

– Кьор болайыкь жанынга, «бласыбыз» сен эсенг, ол иги атанг ёлмесин, кишиге хаталары жетмеген адамларыбызны тутмакь этип турма. Тиширыу

кьолан жаулугъуну кьанатын сакьал тобюне тартып селешди. Кьалгъанла сёз кьошмадыла.

Хутай соелгенлени барысын да иги таный эди. Къарындашларын, юйюр таматарларын да.

– Буслимат, – деди комиссар, – «блас» жарлыланы «бласыды». Аны келечилеринден кьуралгъан «тройка» не айтса, ол боллукьду. Тёзюгюз оноу этилгинчи. Тёзген теш ашайды.

– Сиз зынданда тутханларыгъыз жарлыла болмай кимдиле? Къол кыйындары бла жашагъанла, – деп, сёзге кьошулду башха тиширыу.

– Жарлыладыламы дейсиз?.. – Хутай, ачыуланган бет алып, бир кесек тынгылады.

– Хау, ийнан, сен танымагъан кишиле тойдюлдоле ала. Къара ишден башларын кетюргеменле, – деди дагыда бир тиширыу. Аны агы Кермахан эди. Арык узун, къара шинли тиширыу.

– Хапар айтасыз, – деди комиссар, хыныракъ ауаз алып. – Сени арбазында атынг, эки ийнегинг, жыйырма бла юч кююнг. Билмегенми сунасыз. «Бласны» кёзо жюгюдю. – Хутай Буслиматха бла Кермаханнга кезиу-кезиу къарап селеше эди.

– Сора ачдан ёлмегенлени, башларын кечиндирирча ишлегенлени «бласны» душманларына чыгъарыпмы барлыкьсыз? Сокъур Хусей бла Шалегъуннга таянып кьалгъан «блас» узакьгъамы барлыкьды.

– Тоба, керги айтады.

– Сант селешмегиз. . . – Хутай тиширыулагъа ачыуланганын жашырмады. – Барыгъыз, турмагъыз былайда, керексиз таурухланы унутугъыз.

Тиширыула, артха бурулуп, кетип кьалалмадыла. Айтхан сёзлерин комиссар келю бла айтады деп да ийнанмадыла. Кишилиги, ётгюрлюгю болгъан, биргелерине ёсген Хутайгъа бек ышана эдиле. Ол ышаныуларын жюреклеринден суууруп чыгъарып, сууутуп кюялмай, соелгенлей турдула.

Хутай да соелгенлей турду. Бусагъатда ол юй бийчеси Къызай бла кюншуда жашагъан тиширыула кьайгылы тойдюл эди, хауа буздулугъа башлагъанын жаратмай, кюнчыгъыш жанына къарай эди. Мындан аз алгъаракъ, комиссар кюулукъ межамына келгенинде, кюн, уясындан чыгып, тау эрининде кюбула, тийреге сары лаудан жайгъанлай этген эди. Бусагъатда уа ёчюле турады: къара булут хурттакла андан-мындан юсюне чабышып, бир бирге кюшула, бурулуп-бурулуп тойдюмчеклене, кюнчыгъышны демениги къара жамычгъа ушатдыла. Къара жамычдан булут хурттакла айырылышып – юзюлоп, таудан таугъа, берюлеча жортушуп, кюуушуп, элни башы кёкно къаралдыла. Чергет тауладан кюнлом таулагъа къара кёпюр болуп, уюдула. Черек да, серленип кьалгъанча, ёкюрюп гюрюлдеди. Азмы-кёпмю мычыды гюрюлдеген таууш, Хутай билялмады, Черек жанындан, аяз сыпдырылып жортуп келип озду да, желни уятды. Элни хуна, орам тыгъырыкларында аны сызгыргъаны, жортуулу бла тенг шырылдап, жауун жетди. Къарап-къарагъынчы сёдегей сакъ жауун, межам юйню арбазында ыркычыкьла жёбелетип, кёз байлады.

– Соелмегиз эшикде, бери киригиз, – деп селешди Хутай тиширыулагъа. Киши жууап кьайтармады.

– Сизге айтдым да, жибимегиз, бери келигиз, – деди дагыда комиссар, къарамы бла тиширыулары излеп. Жууап да кьайтармадыла.

Хутай, кюулукъ межамгъа кирип, «тахтасына» олтурду, терезеге айланып. Терезени миялалары бла саркыгъан жауун суу абери кёргюзтмей эди. Отоу да,

ингир келип кьалгъанча, кьарангы болду.

Жауун тохтамай, комиссарны да тышына чыгъар онгу болмай, кеси жангыз олтурганлай турду. Комиссия бла Хутай бюгон жарлылагъа жер юлеширге керек эди. «Блас» буюргъан уллу иш этилмей кьалгъанына жарсыды. Тюзлюк излеп, ышанып келген тиширыула бла селешгени жангъдан эсине тюшоуп, сагъышланды. «Асыры уллу келлюмо селешдим?» деди ичинден.

* * *

Жауун тохтады дегенден сора, комиссар, кетер кьайгы этип, тышына чыкъды. Кёзлери кьарангыга юйренмей, сюелгенлей турду. Кюнню бу заманды деп айталмады. Ингирмиди, ушхууур огъесе кече ортасымыды? Не тюрло эсе да, кьуллукъ мекамга киши келмеди, ол да кюнюн зырафына оздурду.

Къалын, кьарангы шошлукъну жырып, Хутай юйюне атланды. Аллын кёрмей, ташха, чунгур-мунгурлагъа абына.

Тау башлары кёкге кьошулган жерледе элия кьурукъла кьамичи ургъанлай эте, кьабына турадыла. Чарлагъан тауушлары эшитилип, шошлукъну уяталмадыла. Кёк кьабыннганы сайын а орам суула да жылтырап, мычмай ёчюледиле.

Арбазына жетерге кёп кьалмагъанлай, Хутай, аякъ тауушла эшитгенча болуп, сагъайды. Огъесе аякъ тауушла туюлюмю эдиле ала, алданганмы этди? Комиссар, жюрюшон селейтип, тийреге кьулакъ тикди.

– Кимсе? – деп окъуна селешди.

Тийре бюттон шош болгъанча кёрюндю да, ызы бла балчыкъ суу чайпалган таууш эшитилди.

Хутай сан этмеди. Арбаз сехлерине жетгенлей, ушкок атылды. Окъ кьулакъ жаны бла сызгырды. Ушкок дагыда атылды.

Хутай кьоркьургъа кеси кесинден уялды эсе да, сехледен ашыгып ётдю.

Босагъа юсюнде сюелген кьаралдиге сейирсинди:

– Сен а кимсе? – деп, ашыгышлы селешди.

– Э киши, кече белине дери кьайдаса, ол ушкок тауушла да недеге? – деди Къызай.

– Ушкок атылган тауушлагъа юйренирге керек эдинг. – Хутай, сабыр селеше, юйге кирип, тапчан кьыйырына шош олтурду: ючжыллыкъ жашчыгы жукълап эди. Аякларында гён чарыклары, балчыкъ суулада созулуп, эрши эдиле да, тешерге ашыкъды. Къызай терк жетип кьалып, энишге ийилди. Комиссар унамады.

– Кьюогъуз тиширыула бу адетигизни. Кишилеригизни чабырларын тешгенигизни, аякларын жуугъаныгызны унутугъуз, ол аман адетигизни. «Блас» да аны унарыкъ туюлюдю.

– О кет, кет! – Сен а дегенлей. . . – Къызай, жез тазчыкъ бла кьумган келтирип, Хутайга аякларын, кьолларын жуудурду. Сора, ючаякъ кьанганы хазырап, аны юсюне гоппан бла айран, нартох ундан эки халыу, бишлакъ салды.

Отоуну башха мойюшонде шинтикчикге олтуруп, жаулукъ чачакларын санады. Биле эди ол эрини Налжан бла байламлыгы болгъанын. Эртгенден биле эди. Аны ючюн жанына тийип, сёз кьоратмагъанды. Тиширыуга кёпмо керекди: заманында юйюне келсе, ариу айтса, сабийни башын сыласа. . . Эр киши дегенинг тиширыуну энчи мюлкю туюлюдю. Бютпюнда Хутайча эр киши. Жаны сакълансын, кьайда айланса-жюрюсе да, отжагъасына сау келе турсун. . . Къызай, комиссарга жашыртын кьарай, Аллахдан тилек эте олтурады.

Комиссар да сагъышына хорлатып, ашагъан ашыны татыуун ангыламай эди.

Ким болур аны ызындан тышоно, ёлорюн излеген? Байладанмыды огъесе байлагъа алдагхан бир жарлы мискинмиди? Хутай бу сؤймейди мени дегенлерин бирем-бирем эсине тышордю – олду, буду деп айталмады. Налжанны экиге айланган къарындашы Исамы къыл чайнайды, не уа Кундур?.. Кундур, деп шыбырдады комиссар.

– Нек айтып ийдинг ол аман адамны атын? – деди Къызай.

– Бош, бош. Аман адамды да андан.

Не ары-бери десе да Хутай, Кундур эсинден кетмеди, тил тыбонде айланганлай турду. Мындан алгъаракълада аны юсюнден Хажбий бла даулашханы да жангъдан эсине тышордю.

– Кундур «бласны» душманларына къуллукъ этип тургъанды, аланы къуйрукълары болуп. Бош къоймадын, тутуп, энишге жиберирге, – деген эди комиссар.

– Алай эсе, ёлтюрюрге нек кюрешгендиле? – деди Хажбий.

– Аман адам – къабыучу ит кибикди, аны киши да сؤймейди.

– Ол жарлыды. Мисака улуну къулу эди. Аллайланы тутуп барсакъ, «блас» кимге базынырыкъды? – деди Хажбий.

– «Блас» аны керекли къалсын. Аллайлагъа таянган «блас» онгарыкъ туююлду. Аны не «бласлыгъы» боллукъду?

– Эслеп сёлеш, – деп ачуланды Хажбий! – «Блас» жарлыланы «бласыды» дегенлеге кака кётюресе. Кундурчаланы, Налжикге жиберип, окъуулу этерге керекбиз.

– Сора сен «бласха» Кундурча парийле да керекдилеми дейсе?

– Хоу дейме. «Бласны» къоруулар ючюн парийле да керекдиле.

* * *

Кундур, ёпке солуун чёкдоралмай, ийнек орунларына алай кирди. Ушкогун куудушда букъурду. Жауун тыбонде окъ жарасы ашланып ачыгъанына энди тёзомсюзлукъ этип, мангълайын чыпынга тиреди. «Ёлтюралмадым эсе да, жаралы уа болгъанды, – деди кеси аллына. Тауушуна кёре, биринчи тюзге кетгенди. Экинчисини сызгъыргъаны юзюлмеген эди. Алай, ким биледи, асыры къарангъдан ушкокну быргъысы окъуна кёрюнмей эди».

Къол аязын боюнундан айырмай, Кундур ийнек орундан тышына атлады. Атлар-атламаз, алаша къарелдини кёрюп, симсиреди. Сؤймей эди Мисака улуну къулу Гергокъну, нек эсе да къоркъгъан да этеди. Бёрк агъачлай гитче да, назик да болганлыкыгъа, кюйсюздо, гиртчи, атхан огъу тюзге кетмеген. Элге «блас» къайтханлы, Кундургъа жашыртын келе-кете турады. Не билеме да, не кёреме деп.

– Сенмисе, Гергокъ? – деди Кундур, башха сёзле тапмай. Гумуда къоюп кетген эди да, арбазгъа чыкыгъанын да жаратмады.

– Ким болса сую эдинг? – Гергокъну кёзлери, киштикни кёзлерича, чыракъ барганларына Кундур сейирсингеннин жашырмады.

– Аллах, Аллах...

– Аллахны жеринде къой, не болуп келдинг – аны айт, – деди Гергокъ. – Къаплайдынгмы?

– Огъум тюзюне кетмегенди, алай ёлдю деб' а айталлыкъ туююлме.

Экиси да къара тынгылауну ийдиле. «Амандан туугъан аман», деди Гергокъ. «Ит юргенликге, туман чачылмайды», - деди дагъыда.

– Кимге айтаса ит деп? – Кундур ачуланыргъа таукелленди.

– Кеси жокьну – огьу да жокь. Чибинлеме. Экибизге да айтама, – деди алаша кишичик, – кечиун билмей, суугьа кирирге кюрешгенбиз. Кьораргьа керек эди ол. Санга да, манга да Хутай жюрюген жерде жашау жокьду.

– Охо да, уллу жарсырча тьойюлбюз. Ахшы умутубуз алдады, – деди Кундур, «кьорагьын сен, кьурт ашагьан чертлеуюк».

– Кьоркьуп, метеке кьабына кирсе, андан терк чьыкьмаучуду.

Экиси да, жангьдан шошлукьгьа тынгьылап, бираз мычьдыла.

– Тийренге ненча жаш жьыйгьанса? – деди сора Кундур.

– Ол сени ишинг тьойюлдо.

– Сизге кьошулуп кьалырма эдим дегенден сорама. Была мени онгдурлукь тьойюлдоле.

– Сен кьулса, – деди чечекбет киши, – «блас» кьуллагьа тиймейди. Сени кибик кьуллагьа базьнады ол. – Гергокь «кьул» деген сёзньо татыуун чьыгьарып сёлешеди. Кьыйыр юйно сайлап келиучю болгьанлыкьгьа, Кундурну сьоймей эди, сёлешгени ючюн да ылыкьсына эди.

Кундур аны сезе эди, «кьул» деп, сындырып сёлешгени ючюн кёлкьалды этди.

– Да сора агьач тьоплеринде «бёрюленип» нек айланаса? Сен да кьул тукьумданса, «блас» сени да башынгы сыларыкьды.

Чечекбет киши секирип ёрге турду.

– Ким айтханды санга аны? Кьынгьырбоюн...

– Мен да жамауат бла жашайма. Эшитгенме, билеме. Сьойсенг а тукьум терегизни айтып берейим.

– Мени кьарт атам Абайладанды. Мени кьошумда юч жюз кьоюм бла отуз бузоулу ийнегим бар эди.

– Абайланы кьуллары эдигиз сиз, – деп сьоелди Кундур да.

– Башын тутуп, мюлк кьурай билген – олду бай да, бий да. Аны ангылап кьой. Мюлк кьурай билмей, жарлыкьгьа хорлагьып тургьан адам бир «бласнь» да онгдурлукь тьойюлдо. Кьарап тур, сени кибикле ёчюлтмеселе «бласнь» отун, – деп, Гергокь кетерге ашыкьгьанын билдирди. Алай уруп-берип кетип кьалмады – Кундургьа кьарады.

– Жерингден тепме. Кьабыргьангы «бласха» жарашдырып, мында тур. Керек боллукьса.

* * *

Нух эфенди, эргтенлик намазны кьылып, суу жагьагьа тигеледи. Черек базаланып шуулдагьанына тынгьылап иги кесек сьоелди. Былайгьа нек келгенин, не излегенин эсине тошноралмай, жагьа ташха олтурду.

Агьачны этеги Черекге дери тигелеп, суугьа кирирге базынмай, симсирегенди. Кьайры кьарасанг да – агьач, кёк дунья. Чеги, кьыйыры болмагьан.

Нух эфендини жореги ырахатланып, неге эсе да кьууанды. Анда, тюз жерледе жашагьанла айтханча, жокьду мында такьырлыкь деди ичинден. Эфенди жашагьан жер кёк бла эришгенча алай эркинди, кенгди, кьууатлы. Бийик таула башларындан энишге, бери, Нухну аллына дери жортуп келип, дагьыда ёрге, булутлагьа ёрлеген кёк дунья... Кьайры жортады ол, тёшледен, сыртладан, тау тёппеледен аууп, кьоншу миллетлени журтларына ауушла, жолла ызлап. Кёк дунья эфендини адамларына, кесине да – тёшек, жууургьан. Атын-сууун да тапдырылыкь алдамаз, сагмаз. Хар тереги кьзакь болуп сьоеллик.

«Блас» деп, аны тил тьоплеринден кетермегенле «блас» не болгьанын бил-

мейдиле: келе, кете турган бир зат. «Блас» дегенлери жашаган жерингди, элингди. Бу кёк дунияды. Туйюшсенг, талашсанг да аны ючюн талаш. Къалгъаны бошду, алдауду, деди Нух эфенди. Къолунга сауут-саба ала эсенг, «жерим» сакълансын деп ал...

Эфендини сагышыын суу жагъагъа энип келген бёлдю.

– Не ашыгышылыса, Даулет? – Нух ёрге турду. Узун бойлу, субай адам. Жогарылган акъ сакъалы бла. Белинде къамасы, кероху.

Гергокъ бла Шамил келгендиле, – деди эфендини ахлусу. Орта ёсюмлю агъачлы жаш.

– Эртте къармашхандыла. – Нух, керти айтамыды дегенча, Четегте бла кюнлюмге кезиу къарады. Кюнлюмде терек чапыракъла къабынып, къысыр къаяла уа, кююшленип, жылтырай эдиле.

– Гергокъ да келгендими дейсе? – эфенди Даулетге терслиги болган адамгъача къарады. Сюймей эди Нух чечекбет кишини. Аны бла сёлеширге, къазанлашыргъа тенгсинмей. Халкъгъа белгили бий энди ол тукъумсузгъа тенг болургъа керекди. Эшек бла аг бир арбагъа жегилип ким кёргенди! Игнини амандан айыралмаган, мирзеюу бла мешхутну къатышдырып келген «блас» къурусун. Нух эфенди кеси кесине, Гергокъ улуна да чамланып, тёш бла ёрге, солууун тюрлендирмей, терк чыкъды. «Аг чапса, макъа да аягъын кётюреди» дегенлей не излейди ол «къара къумгъанчыкъ?» «Блас» аллайланы къосеп келди эсе, аны ангыламаган Гергокъгъа ышанган андан да осал туйюлмюдю?

Нух эфенди, къошуна кирип, къонакъла бла саламлашды, Гергокъ улуна кёзкъаш бермедди.

Эфендини жыйыны, хазнамыды, тогъуз-он адам, Жантемирни эски къошунда турады. Терезесиз чалы юйчюк, тийресинде мал орунлары, халжарлары бла. Элден узакъ туйюлдо. Къатында Черек саркъады, шаудан. Кечинирге тап жер эсе да, къоркъуулду: Хутай билмеген, танымаган къош жокъду бу суу ауузунда. Бир игилиги - керек заманда элге терк тигелейсе, къалын агъач да, бугъама десенг, былайда.

– Айтгъызыз, бош жюрюрча заман туйюлдо, не хапар, не жумуш? – деди эфенди, Шамилге къарап.

– Бек эслибиз сенсе да, кенгешейик деп келгенбиз, - деди Гергокъ.

– Ким берлик эди манга сиз айтханча эслилик, акъыл! – деди Нух, сабыр ауаз бла. – Эсибизни, малыбызны да «блас» сыйыргъанды.

– Бу «блас» аман ханс кибикди. Аны тамыры бла къурутургъа керекбиз, – Гергокъ улу, тёзюмсюзлюгюн кёрпозтгенча, жеринден туруп, дагъыда олтурду. Къалын схарладан гелефей кёнчеги, ёшюнюнде хуржунлары бла согъулган чепкенден кёлеги.

– «Бласха» биз эталлыкъ жокъду, – деди Нух, – къолубуздан келмезликни этебиз деп кюрешсек, чалгъы аузуна тошген чёплеи болурбуз. Айтчы, бир жыйынында ненча адамынг барды?

– Иги кесек барды, – деди Гергокъ улу, чечек бетине къан чабып.

– Шамиль, сен а нек тынгъылайса? – эфенди жашха сабыр къарап, тилин тыя билгенине ыспас этди. Къазакъны ахлусу, байлыгъы барды неда бийледенди дерча туйюлдо. Сора агъач тюбюнде нек жюрюйдю, тау тыгъырыкълагъа кирип? Къазакъны сайлауу тюздю: «бласха» къабыргъасын жарашдырды, тюз гыржынны хатерин да этди – сау болсун.

– Да сен айтханыга мен не къошарыкъма? – деди Шамил, кёп тынгълагъандан сора. Отуздан аглап, къыркъ жылына жуууклашхан киши. Билек кючю болган, кенг жаурунлу.

– Ючюбюзно да кьолубузда адамларыбыз барды – ала бизге ышанып чыкыгандыла агъач топлерине. Аланы жашауларын сакъларгъа борчду, – Нух, бармакъларын минчакъларында сабырландырып, Гергокыгъа сагъайды.

– Эфенди, сора агъач тюбюнде жашап, сыртыбыздан жатып туругъамы керекбиз? – Чечекбет киши уа къабынып селешди.

– Сабыр эт, – деди Нух, – чочугъандан хайыр жокъду, биз «бласны» кетераллыкъ туйюлбюз. «Блас» деп кычыргъанланы бир къауумларын къурутсакъ окъуна башхалары келирле.

– Сора не мадар?

– Миллетни налатындан къоркъа билейик. Аны айыбын алмай, анга артыкълыкъ этгенле бла кюрешейик: «бласны» жахиллери кепдоле, не «бласны», не миллетни сакъларгъа акъыллары жетмегенле.

– Сау бол, эфенди, тюз акъыл юйретесе. – Шамил, къошну чалысына кысылып, жингиригине таянып тура эди да, олтуруп, Нухха намыс этгенин билдирди.

– Чегем, Бахсан аузундагыыла алай айтмайдыла, – деди Гергок.

– Ала да билирге керекдиле: «блас» келген, кетген да этеди. Кетмезлик миллет бла аны жашагъан жериди. – Эфенди, ёре туруп, айтырымы айтдым дегени сездирди. Даулетни чакъырып, жашлагъа суусап беригиз, маржа, деди. Сора кеси да къонакъла бла айран ичди да, тышына чыкды. Черекни шууулдагынына тынгылап, сюелгенлей турду. Сора, артха бурулуп, къонакъларына къарады.

– «Бласны» жоярыкъла биз туйюлбюз. Кеси адамлары жоярыкъдыла. Ол башларын кечиндире билмеген аманлагъа базаынады, мюлк къурай билгенлени тюртюп. Аманны, кеч, эртте болса да, юйю оюлады, – деди Нух эфенди.

– Бизни дертибизни анга Аллах жетдирир, – деди Шамил.

– Амин!

– Амин! – деп, эфенди, алайда сюелгенле да, къолларын жайып, дууа тутдула.

* * *

Къуллукъ межам ичинде, тышында да тизгинлиди, тазады. Танг биленир-билинемез Шарипа келип, элни белгили адамлары олтурлукъ отоуну сыйпап-сылап, башхасындан шинтикле келтирип тизгенди. Арбазгъа да гюрен-гюрен суу бюркюп бошап, ырахатланып олтурады. Шарипа эки жыйырма жылгъа жууукълашхан, сары шинли, толу тиширыуду. Арт эки-юч айгъа дери Жантемирни юйюрюню къарауашы эди. Акъла аны ёлтюргенден сора, хакъына юч къой бла бир тана алып айырылгъанды. Шарипаны юйюр таматасы эртте ёлгенди, жангыз алтыжыллыкъ жашчыгъы Алий бла суу боюнунда алаша чалы юйчюкде жашайды. Къатында мал оруну, хастанчыгъы бла. Бусагъатда уа тиширыу Хутайны сакълап, тырхыкга чёгюп турады. Ол келгенлей, Жантемирни жеринден юлюш чыгъарыгъыз деп тилерикди. Не десенг да, жашаууну иги заманы бийни арбазында озганды, кеси да, Жантемир, иги адам эди, аны журтундан, тукъумундан да айырылып къалыргъа сыймейди. Угъай дерик болмазла, таланган, жарлы, къарауашлыкъдан азатланган, уллу къуллугъу жокъ эсе да, аладан кем къалмай, къуллукъ юйге кирип-чыгып турады.

Шарипаны аякъ тауушла сагъайтдыла. Хутай сунуп, тиширыу, къобуп, келгени аллына къарады.

– Э, киши, сенмисе? Мен а Хутай келеди деп.

– Хутайдан кьалгъанла адам тьойюлмюдоле? – деди Сейит. Алаша бойлу, эллижыллыкь киши. Къызылла элге биринчи келгенлеринде, жер юлош да алып, комиссарлыкь да этген.

– Алай къалай айтып къойдунг, Хутай бла сени не башхалыгъыгъыз барды? Кимге бар эсе да манга жокьду, – деп, кёзбауланды Шарипа.

– Охо, охо, кёлюбюзге тиймейди. Хутай ол Хутайды. – Сейит кьалын кёкюркли, кенгбет киши, белинде жассы бел бауу бла. Башхасы инбашындан эншге тартылып. Бел баулань алай къысаргъа эл къуллукьчула ёч эдиле, къуллукьлары болгъанларын кёргюзтген белги эди ол.

Шарипа, жумушуму айтайыммы, къалайыммы дегенча, экили болуп, эншге къарап тынгылады.

– Жумушунг бар эсе, айт, уялма, – деди Сейит.

– Ийнан, барды, – деди тиширью, – аны санга айтмасам, кимиме айтыркьма?.. Бююн жерле юлешириксиз, аны билеме. Манга ол Жантемирни жерлеринден юлош чыгъарсагъыз эди деп тилейме, сууапды.

– Охо, Шарипа, аз къыйналмагъанса сен алагъа, – деди Сейит.

– Сора дагъыда бир тилеригим барды, – тиширью буюкьгъанын жашырмай сёлешеди. – Онг бар эсе, угъай демей эсегиз, мен Жантемирни тукьмун жюрю-тюрге сюеме. Кеси сау заманда угъайы болмагъанды. Жоюлуп къалды ансы...

Сейит сейирсинип, Шарипагъа алай къарады. Не айтыргъа билмей, иги кесек тынгылады.

– Тапсызмы айтдым, нек тынгылап къалдынг? – деди тиширью.

– Жазыкь, ол санга неге керекди? Бусагъатлада бир-бир байла, бийле да тукьмларын алышындырыргъа кюрешедиле, «блас» бла жарашып жашарча, сен а аны кёзюне чёп болуп тюшерге нек термилесе, ийи, айтчы? – Сейит чамланды, кенг бетине къан чабып, мангылайына узалды. Кеси тукьму да эсине тюшоп, аны ючюн бююн кёлкъалды болду. – Тукьмну игиге айтдыргъан адам кесиди. «Блас» энди бизге аллай онг бергенди.

– Бирлеге берир, бирлеге бермез. Эргте-кеч болса да, тукьмланы сыйы къайтыр...

– Алай жахилсе деб а турмай эдим, Шарипа.

– Не билейим. Ол аман жаш ючюн айтама, тукьмсуз къалмасын деп.

– Атасыны тукьмуну не хагасы барды?..

– Ол эргте ёлген эди, харип.

– Аны менден сора кишиге сагъынма. – Сейит, ачыуланнганын жашыралмай, къуллукь юйге кирип кетди. Кёп мычымай, кьалгъанла да келдиле.

* * *

Мекам отоуну бир къабыргъасыны узунуна тизилген шинтиклеге Паша, Рамазан, Аубекир, Кърым, Якьуп, Бакъсанукь олтурдула. Башхаларына – Сейит, Магомет, Далхаг. Хутай – къызыл жабыулу столну артында, андан арлакьда Хажбий бла Куценко.

Олтургъанла эки къауумгъа юлешингенлерин Хутай ангылай эди – аны жанлы болгъанла, сора Пашаны къаууму.

Паша, «блас» ючюн кюрешген адам, кесин Хутайдан осал кишиге санамайды, агъач тюплеринде жюрюп, дорбунлада жашагъанды. Сора Хутай, элде биринчи болуп, бар къуллукьланы уучуна къалай жыйды? Анга махтау майдал бердиле, Пашагъа уа – зукку чибин, юй ишлеген балта эшикде нек къалды? Тенглик деп, къычырып тургъан «блас» тенгликни атасын ёлтюрюп, жумушла-

рын алай башлады эсе, артдаракъ тюзлюк дегенни унутмазмы? Айдан келгеннге аякъ берип, кюнден келгеннге уа таякъ кёргозтпю.

Хажбий Паша жанлыды. Эртгеден бери Хутайны суймейди, артыкъ бек да ышанмайды. Энди уа, бюгюнда ёшюнюнде майдалны жылтыратып, къул-лукъланы къолгъа жыйгъанлы, сёз айтып онг жокъду, Хажбий бар эсе, жокъ эсе да, Хутайгъа башха туююлдо. Облисполкомну адамына Хажбий алыкъын сылтау табалмайды, алай билеклик этерге да ашыкъмайды. Эл советни адамлары экиге бёлоннгенлерини сылтауун да ангылайды. Бёлонсюнле, бир бирлерине ачыкъ къажау сюеле башласала, Хутайны гынтгысын тюшюрюрге тынч боллукъду деген сагъышы бла олтура эди Хажбий, жыйылгъанланы къарамы бла тинте.

– Келликле барысы да мындадыла, – деди Хутай, ёрге туруп, – ишибизни башлайыкъ. Бюгюн биз эки «вопросха» къарарыкъбыз. – «Вопрос» деген сёзю комиссар жаратмады, алай анга тийишлисин табалмады. – Биринчиси: бийлени, байланы юйюрлерине къалай къарайбыз, жерлерин къалай юлешебиз, кимлеге юлешебиз? Экинчиси: тутмакъгъа тийишлидиле деп, кимлени чыгъарабыз? Оюмугъузну ачыкъ айтырыгъызны тилейме.

Хажбий, жеринден да тепмей, сёлешип башлады:

– Байланы, бийлени юйюрлерини оноуларын партия эртте этгенди – мычымай Сибирьге ашырыргъа керекди. Бюгюн, тамбла дегенлей...

– Жиберликлерибизни жибергенбиз. «Бласха» заран боллукъдула дегенлерибизни, – деди Хутай, Хажбийни сёзюн бёлөп.

– Хапар айтаса сен, Хутай, – Хажбийни толу уууртлары къызардыла, – юйюрлерини от жагъалары ёчюлмегендиле. Заманында ёчюлтюр орунуна палахчыланы агъачлагъа къачыртхансыз. Къайдадыла энди ала? Агъач тюбюнде бёрюле – тюзде аяз, жел. Энди къууугъуз да айланыгъыз. Бизни кесибизни адамларыбыздан чыкъгъан палахды ол.

– Агъачдагъыланы ишлери башхады. Элде да, «блас» къоркъурча, ким къалгъанды – акъылбалыкъ болмагъан сабийле, тиширюула. Энди, Аллахдан къоркъмай, ала бла уа къалай уруш этейик? – Паша къызып сёлешди. Хутайны, неда Хажбийни сюемиди-суймеймиди ол – иш анда туююлдо. Тиширюула бла юрешген «блас» миллетни да аярыкъ туююлдо. «Блас» а кимди? Хажбий, Куценко?

– Жилияны не торлюсю да жилиялыгъын этмей къоймайды, – деди Хажбий, Паша аны жанлы болмагъанына сейирсинип.

– Биз жилияланы юсюнден хапар айтмайбыз, – адамларыбызны къоруулай билирге керекбиз. Биз Аллахха ийнанганладанбыз.

– Байны Аллахы жокъду, – деп къычырды Хажбий.

– Бай да жарлыдан болады. Жарлыларыбызны бай этебиз деп келген эсе «блас», байлагъа нек къадалабыз? Аны манга бир ангылагъыгъыз. – Олтургъан жеринден хыны туруп, Бакъсанукъ къолун алгъа атды. Ауур санлы киши, сюрюучюге ушагъан.

– Мени сартын, Хажбий тюз юйретеди бизни, – деп сёлешди Рамазан, Аубекир бийни отжагъасындан айырылгъан. Алтмыш жылы толгъан киши. Башында тегерек къара бёркю, эскирген чепкени. Акъ ургъан къалын къашлары бла. – Мен билеме, бай жарлыны танымайды. Жарлы мюлк къоллу болурун бир бай да унарыкъ туююлдо.

– Сау бол да къал, – деди Хажбий, сёлешгеннге жумушакъ къарап. «Бласны» сакъларыкъла сени кибикледиле...

Хутай ёрге турду. Андан ары тынгылагъандан хайыр жокъду. Бирлик жокъду деп, ичинден жарсыды. Юлгюсюз бичилген кийим болмайды. Къырал иште бирлик болмаса, тирлик да болмаз.

– Хажбий, сен буу суу ауузну адамы туююлсе, – деди комиссар, – бу элни адамлары бла биз жашарыкъбыз, сен а эки-юч кюнден кетеме деп тураса. «Бласны» да къан бетли этсек, артда ол бизни къаныбызны ичер. Миллетибизге артыкълыкъ этерге къоярыкъ туююлма. Юлюшлю юйорле ни къурутуп барсакъ, кирир жер тапмай къалырбыз.

– Шуёхум, хата гитчеден да чыгъады. Артда эшик тауушдан къоркъуучу киштиклеи болмагъыз, – деди Хажбий.

* * *

Шарипагъа жер юлюш элни огъары жанындан ёзенде чыгъардыла. Алайы Жантемирни биченлиги эди. Бир жаны тау этеги бла ёрге барып, агъачха тюгел жетмей тохтагъан. Башха – эниш жаны, Нух эфендини жери бла чеклеше эди. Энди эки бийни да жерлерини арасында чек жокъду.

Шарипа, жашчыгъы Алийни да алып, кимден да эртте келгенди. Ол жер юлюшюне урлукъ салып бошагъанды, болсада, келип, терек тюпге олтуруп, кесинге аталгъан жерге къарагъан хычыуунду.

Шарипа олтуруп да тёзалмайды, бахчасыны узунлугъун атламлары бла ёнчелеп, ненча къары болгъанын чыгъыралмай, узунлугъун да жангъдан санайды.

Адыргысындан къоншусуна сёлешеди.

– Хажалий, къурманынг болайым, айтчы: жер юлюшчюгюмю узунлугъу 70, эни 30 атламды – ол ненча къары болады?

– Ненчамы дейсе? – Хажалий сау кёзюн жылтыратып сагъышланды. – Тейри, ол а иги кесек болады, – деди сора.

– Кёп болгъанын мен кесим да билеме, ненча дейме ансы. Охо, къой, жаным.

Шарипаны жер юлюшюню таулагъа айланган жаны агъачха къысылады. Арлакъда шауданчыкъ мурулдайды. Кюн къыздыргъан заманда къатында олтуруп, урчукъ ийиреме, эшиу эшеме десе да, кимни дауу боллукъду. Суюсе, терек салкъынында олтуруп, угъайы болса да – аны жер юлюшюню баш этегинде.

Шарипа, къууанчын ичине сыйындыралмай, жер юлюшюню узунлугъун, энин да энтта да ёнчеледи. Жыр жырларгъа термилип, жырлаялмай, жашчыгъын кесине къысды.

– Къоркъма, балам, энди арбазыбызгъа къар жауса да, от жагъабызны суууталмаз, – деди.

Эллилерини жер юлюшлерини башлары бла учарыгъы келди. Къууанчлы адамланы бетлерине къарап, алгъыш этерге суююп. Не медет, къанатлары жокъ эдиле – къыстау ургъан насыплы жюреги бар эди.

* * *

Шарипаны къоншусу Хажалийди. Ол бийикде, Алашевка деген элчикде жашайды. Анда аны юйорюню картоф салгъан жерчиги, кертме, алма бахчасы да барды. Эки ийнек сауады, онеки къою, сора жашы Апону, кесини да миннген атлары.

Жашынг «бласха» ийнанып, аны ючюн партизанлыкъда къыйнал-

гъанды деп, Жантемирни жеринден эки юлош чыгъарабыз дегенлеринде, Хажалий унамагъанды.

– Манга биреуню мюлкую керек туююлдою, харам ашап жашагъандан эсе, жашамагъан игиди.

– Бласны жериди ол, харам нек болады?

– Барды мени жерим. Аман жер туююлдою. Ол жашха беригиз, тамамды. Кесини от жагъасын кыуарар заманы озуп барады.

Хажалий, къадальп, чалы эше, Апогъа сёлешди:

– Жашы, энди сени жашар жеринг былайда болургъа керекди.

– Былайда дегенинг? – Апо, агъачдан алып келген чырпыларын да къучагъына къысханлай, сагъайды. – Сени бла бир от жагъагъа сыйынмаймамы мен?..

– Хар къанатлыны да болады кесини уясы, – Хажалий, белин тюзетип, мангъылайыны терлегенлерин къалпагъы бла сюртдою. – Уясы болмаса, жырлагъанына къууанмайды.

– Сора не эт дейсе манга?

– Мычымай юй ишлерге керекбиз. Асыры оздурмай от жагъангы жандыр, кеси ожагъынгдан тютюн чыкъсын, – Хажалий, жашы келтирген чырпылагъа олтуруп, сагъышлы бет алды.

Къоншуладан къайсы эсе да, атасы бла жашыны ушакъларына къулакъ салып туруп, сёлешди.

– Юй салыргъамы умут этесиз?

– Хоу, тюз эшитгенсе.

– Къайнайса сен, сени хар жумуртхангдан да бала чыгъады.

Аяз башха къоншуну да ауазын алып келип, агъач таба къууулду.

Ата бла жаш, абери ангыламай, тынгылап къойдула.

– Мен былайда журт кыуасам, башхала да кыуарла. Сора сау кёрейим – жерни не жерлиги къаллыкъды, эл болур да къалыр, – деди Апо.

– Жер жерлигин этер ючюн аны къатында жашаргъа керекди дейме. Къонакъгъа келгенча этип турсанг, жер жарымаз. Адам дегенинг жерге чыракълыкъ этерге борчлуду.

Экиси да тынгылауну ийдиле. Ишлерине киришдиле.

– Жерге иги къарасанг, ол адамны терк байыкъдырады, – деди сора Хажалий, – «блас» а бай болгъан адамны суюмейди. Палах ма андады...

– Кеси къыйыны бла байыкъгъаннга тиерик туююлдою, – деди Апо.

Хажалий энишге къарады: – Болгъа эди алай. – Сора, нек эсе да жарып къалып, хоншусу Жараштукъгъа къычырды: – Кел, маржа, келининг суусапха салгъан бозаны бир кёрейик. Арыгъан болурса.

Жараштукъ бла Хажалий тукъум къарындашладыла.

* * *

Саудат отоунда къобюрюн ачып, окъа, алтын бла сырылгъан жыйрыкъларын тышына чыгъарды. Къакъды-сокъду этип, ундуругъуна жайды. Хауа урдуруп, кюе-мюе кирген эсе да, кыурутуп жыяр умутда. Бир эски жабыугъа чулгъап, кёзге урунмазча букъдурургъа керек эди: биз къызыллабыз, сизге «эркинлик, тенглик» келтиргенбиз деп махтанганла байыракъ жашагъанланы юйлерине кирип, бу мени болсун деген затпадан абери къоймайдыла. Алай къайда букъдурсун, кимге ышансын. Быланы алларында келгенле да эки кёзден бирин къоймагъан жугла эдиле. Акъ тонгузла бла ала тонгузла...

Саудат жыйрыкъларын жабыугъа чулгъап кюрешмедди, эшик артында жюн

четенни эслеп кьоюп, аны юзмелтлерин кетере тургъанлай, туякъ тауушла эшитип, сагъайды. Тыш отоугъа чабып, терезеден къарады.

«Биягъы къан жауарыкъла».

Тиширыу жыйрыкъларын чѳргеп букъдургъунчу, ючеулен кирип келдиле.

Бире Саудатлада сыйланыучу Куценко – «къызылланы» командирлери, экисин эндиге дери кѳрмегенди.

Тиширыу, симсиреп, кьолунда жыйрыгъын ѳшонюне кысыды.

Куценко, жууукъ келип, жыйрыкъны этегин сылады.

– Золотом шито, – деди «командир», – где же такую красоту прятала до сих пор?

– Зачем прятала, – деди Саудат, – вы все забрали, кроме моих платьев. Зачем мужчинам женское платье?

– Мои говоришь. Нет, мироедка, эти платья уже не твои, они принадлежат бедным женщинам, пусть теперь они поносят такую красоту. – Куценко ѳсюмлю, жукъажаякъ киши. Чюйбаш бѳркюню тюбюнден жукъаргъан чачы саргъалып. Хуппеге бетли кѳзлери да чырчаланып.

«Быллай сылыкъ, кюйсюз адамгъа «командир» дегенлери сейирди, – деди тиширыу ичинден. – Огъесе «къызылла» барысы да макъакѳземидиле?» Саудат эшик артында сюелген экеуленнге да кѳз жетдирди. Хаталы адамлагъа ушамайдыла, тынч турадыла.

– Ну-ка, красноармеец Синицын, забери у нее это добро, а ты, Шаповалов, поищи, чего она еще прячет.

Тынч сюелген Синицын олсагъат эрленип, Саудатны кьолунда жыйрыкъгъа илинди. Тиширыу жибермеди. Экиси да тарт-соз болгъанда, жыйрыкъны женги юзюлдю да, аскерчи артха силкинди.

Саудатны башында жаулугъу желкесине уччалап, чачы тозурады. Тиширыу, бетинден къаны къачып, жаякъ шаутютлери жукъардыла. Кѳзлери огъурсуз жумдула.

– Ведьма ты, бешеная! – Куценко, кьоркъуругъу келип, тиширыу аны башына палах жаудурлукъча, ѳно къарылды. – Ты что себе позволяешь, дочь шайтана?!

Саудат, жилярыгъы тамагъын буууп-къысып, аузундан сѳз чыгаралмады.

Синицын жыйрыкъланы, дагъыда кюбюрде кѳзю къарагъанланы чулгъап, алып кетерге хазырлады. Шаповалов, ундурукъ-мундурукъ кьоймай, къармап, жууургъанланы да сюнгю бурунуна илиндирип, юй тюбюне жайып кюрешди эсе да, сукъланып, жан хуржунларына салырча жукъ тапмады. Нух ѳфендини юйю къармалып, тоналып, кьуру журтха эртте ушагъанды. Эки-юч кере дорхлукъну артыкълыгъын да сынагъанды. Алай ѳфенди да башына ат ургъанладан туйюл эди да, алтынын-кюмюшон жангыз кызына окъуна билдирмей букъдургъан эди.

Къарап-къарагъынчы жашагъан журтуна, кесине этилген артыкълыкъла эсинде къабынып, Саудатны жилярыгъы жангъдан бууду. Жилямады. Атасына кѳлкълалды болду. Ол окъуна жангыз кызын кызыл парийле бла кьоюп, къачып кетгенди. Жанын кьолуна алып. Эр киши туйюлмю эди деди ичинден. Сора, атасындан ѳнгелеп, Къазакъ деди. Къайда кълалдыгъ, Къазакъ? Бѳрюле бери келирча эдинг эсе да, кесинг бѳрю туйюлсе, огъесе сендамы излейсе манга ѳлюм, учузлукъ? Бир нек кѳрюнмейсе, арбазыма бир нек кирмединг? Жалчыбыз туйюл эдинг – оюлмазлыкъ хунабыз эдинг...

Къазакъны излеп, атын айта, сарнауу бла Саудат къачып арбазгъа чыкъды. Къазакъ къайда кълалдыгъ дегенин мычмай унутуп.

«Аллах, не хатабызны кѳрген эдинг, бу гяуурланы тюплерине атып нек кѳйдунг, бу мурдарланы?» – деп, сарнап жилияды.

Саудатны сарнагъанын эшитип, кѳоншу тиширыула хуна артларындан кѳарадыла, келип жапсарыргъа, не болду деп сорургъа киши базыммады. Элликелден кѳайсы эсе да, кѳууулуп барып, межам юйде Хутайны бла Пашаны тапды.

* * *

Экиси да мычымай жетип, атларындан тюшдюле.

– Быллай бир инжилме, – деди Хутай, Саудатны инбашын кѳол аязы бла сылап. Тиширыу бютюн бек жѳорексинди.

– Чем вы здесь занимаетесь, уважаемый представитель власти? – Комиссар Куценкогъа кѳарап, хыны сѳелешди.

– Арестовали дочь классового врага. Разве вы против? – деди «кѳызыл командир».

– Вот найдите и арестуйте того, кого ты называешь классовым врагом. . .

– Не «тыкать» мне, кто ты такой, чтобы тыкать красному командиру? – Куценко кѳалтырагъан кѳолун тыялмай, букѳдуралгъан да этмей, башында картузуна узалды, андан эншге уччалатып, керох кѳулагъында симсиретди.

– Ты, так называемый красный командир, грабежом занимаешься. Ты же подрываешь доверие к народной власти. – Хутай, уругъа хазырланганча, Куценкогъа кѳаршы кѳысылды. – Энди сен бир тиширыуну юйюне киргенсе деп эшитсем, кѳлонге тиерме, – деп шыбырдады.

– Да вы, оказывается за одно с такими, как она.

– Да, с ними. Горцы с женщинами не воюют, – Хутай, тиширыуну кѳатындан арлакь кетип, агына минди. Кѳазакь бла Паша да миндиле. Сора комиссар артка бурулду:

– Вы идите туда, где квартируете, – деди эки аскерчиге кѳарап. – Куценко, следуйте за нами. . .

* * *

Кѳуллукь юйде Хутай, Паша сора Куценко олтуруп, иги кесек тынгыладыла. Сабырланыргъа керек эди. «Кѳызыл командир» биргесине юч-гѳрт аскерчиси болмагъанына сокѳуранып, кѳоркыгъан да этип, тынгылай эди. «Былладан не хатапалах чыгъарын билмезсе. Кѳюйсюз, кийик жаныуарла кибикиде была. Бусагъагда уруп, кѳаплап кѳойсала да, ким дау айтырыкьды? Елююн суугъа атдыла да кѳойдула. Уруш-тѳойош тохтамагъан заманда адам дегенинг – отха тюшген юзгеле, - кѳойдо, кетди. Бютюнда быланы ичинде жашагъан бѳрүле бла жашагъан кибикиди», – деген сагъышдады Куценко. Ол Хутайдан бек кѳоркыгъанын кеси кесинден окѳуна жашыра эди. Аны жигитлигини, мараучулугъуну юсюнден кѳп хапар-таурух эшитгенди. Кѳзюнго жумуп ачхынчы бешатарын беш кере атдыргъан адам. «Кѳызыл командирни», бар эсе да, жокь эсе да, сан этмейди.

Куценко Хутайны кѳрѳоп болмайды. Алай кѳрѳоп болмаулукь неди – амалсызны, кѳарыусузну ишиди. Кесин эр кишиге санагъан адамны жѳорегин ол тюрлю сезим хорларгъа керек тѳойюлдо. Айып ишди. Киши эсенг, кимни аллында да нек буюгъаса, этеринги эт, айтырынгы айт да, намысынгы сакъла, кѳолунгда сауут-сабанг барды, аскерчилеринг. Алай Куценко этер затын эталмайды, бу ѳхтемлигин ичине сыйындыралмагъан кишини да бюгалмайды. Ол тюрлю затланы жангыдан эсине тюшѳорѳоп, тергеп, Куценко кѳайнасын чѳкѳдоралмай олтурады.

– Мен сени аны ючюн чакъырмагъанма бери, – деп башлады Хутай сѣзюн, – аскерчилерингден, эллилерингден да кишиге эшитдирмей, кесинге айтырга сюеме – аскерчилеринги да ал да, тѣрт-бешинден кьалгъанларын, кьайдан келген эсенг да, ары кет. Эллилени къыйнагъан этесиз. Тамбладан оздурмай!

– Къалай ангыларгъа боллукъду сени сѣзлеринги – кыстагъанмы этесе? – Куценко, кѣзлери кенг ачылып, элгенип сѣлешди.

– Кыстагъан этмейме, ызыгъызгъа кьайтыгъыз дейме. Сизни аллыгъызда мында тургъан «къазакъ аскерчиле» тийреде эллени тозурагып кетгендиле. Сиз да тозурагасыз, адамланы кьабынларын сыйырып.

– Мени бери партия жибергенди. Ол ызынга кьайт десе, кьайтырма, – Куценко, туруп, уруп чыгып кетер умут этди.

– Тохта, ашыкъма, – деди Хутай, сабыр ауаз бла, партия излей эсенг, мында партия менме. Элге не керек болгъанын да андагыбыладан эсе мен иги билеме.

– Орус халкъ кьанын-жанын аямай, сизге тюзлок-эркинлик келтиргенди. Ыспасыгъыз олмуду энди?..

– Мындагыла да жанларын-къанларын аямагъандыла. Къайсы халкъны да къанлары кызылды.

– Тишируулагъа бла тынч тургъан кишилеге артыкълыкъны сен тюзлокгеми санайса? – деп, Паша да сѣзге кьошулду.

Куценко сейирсиннгенин, чамланнганын да жашыралмады:

– Сиз властыны онгдурurus деп ышанырча адамла туююлсюз. Алгъа властыны кьайгысын этерге керекди... .

– Адамланы сансыз этип, властыны аягъы юсюне эталлык туююлбюз, аны къалай ангыламайса? – Хутай «къызыл командирге» къарамай, аны сансыз этгенча, терезе таба айланып сѣлешди.

– Сора сен адамланы ызларындан барып, властыны топ этерге айтаса. Адамла властыны угъай, кьарынларыны кьуларыдыла... .

– Сен адамланы сюймегенинги билдирип сѣлешесе, – деди Паша.

– Мен властыны сюеме. – Куценко ъхтемленнгенин жашырмады.

– Власть адамлагъа керек эсе, бек алгъа адамланы сюерге керекди. – Хутай, ѳрге туруп, магъанасыз даулашны тохтатайыкъ дегенча этди. – Айтханымдан артха кьайтырыкъ туююлма. Тамбладан оздурмай ызыгъызгъа кьайтыгъыз.

– Вы еще об этом пожалеете, – деди Куценко.

– Может и пожалеем, – деди «комиссар».

* * *

Зынданнга ушагъан межамда тутта эдиле Чотай бла Мисаканы. Ненча кюнден бери мындадыла ала, кѣпмо, азмы заман озду? Мисака улу угъай, Чотай окъуна тергеуюн тас этгенди. Адамланы келтиредиле, дагыда эки-юч кюнден соруугъа деп чыгъарадыла – киши артха кьайтмайды. Мындан алгъаракълада Къаспотну кьайын атасы Акъ Хажини да алып кетген эдиле. Не болду, насыбы тутуп, юйюнеми жибердиле, огъесе Сибирь деучю жерлеринеми – билмейдиле. Анда, тышында, не бола тургъаныны юсюнден Чотайны хапары жокъду.

Хадаужукъ бахчадан узакъ бармай, эки кьапты межамны жер юйюнде кечиндиргенлерин биледи. Андан арлакъда оруслу тиширью Марфа Петровнаны жургун да унутмагъанды. Сау болурму, харип, ол тынч тиширью деп, бий аны юйюнде пагар тутханын эсине тюшюрдю. Ол заманлада кызы Налдишаны жойгъан эки аскерчини терсликлерин башларына жетдиреме деп, келе айланган эди. Тюзлок излеген тели Чотай.

Энтта да, дуниядан хапарлары болмай анча кюнню кечинген, жер юйден экисин да чыгырып, биягы, Чотай тюзлук излеген мекамга келтирдиле. Анча заманны ичинде абери торленмегенди. Агъач атлаучла, жамбикленген терезе. Ол жол келгенинде, тийреде кызаць аскерчиле жюрюй эдиле. Энди эттен-сетгенле, мекамны эшигин ача-кире турганла кызыл жулдузул чойбаш беркюле.

Чотай босагадан атлаганлай, сейирсиннгенин жашыралмай, кызыл жабыулу стол артындагылагга кырады. Ортада олтурганны ол былтыр да керген эди. Жукъажаяк, кашхабаш кяди. Къадымды, ёкюлюдю, – аны ким айтсын. «Ким эсе да, «эки Аллахха» кюллуць этгенледенди», – деди Чотай ичинден. Бийни кашхабаш кяди да таныды – абери сездирмедди. Сездирсе да, «Бу кетген «бласны» кюлу-кызагы эди, мында не этеди?» – деп, ким юсоне сюеллик эди?

– Как фамилия? – деп, ашыгышлы сорду «къады», баштебен болуп.

Чотай айтды.

– Ваше социальное положение?

– Бийледенме.

– Мальнг, жеринг кепмюдю?

– Кепдю, – деди Чотай.

– Ненча жалчы тутханса? – Кышхабаш, кырандашны бармакъ орталарында ойната, ышармиш этди.

– Терт эдиле да, хакыларын алып кетген эдиле.

– Жанынга кыоркъыгандан сора, алаймыды?

Чотай тынгылауну ийди. Мени «бласха» хатам жетмегенди, кыоркыурча, партизанла бла эдим десе, хыликкя этерик эдиле.

Къади кыарамын Мисака улун бурду.

– Как фамилия, имя, отчество?

Мисака улу, Чотайга кысышып, не айтады бу деп сорду.

– Он болен, он не способен отвечать на ваши вопросы, – деди Чотай.

– Здесь все заболевают, симулянты, – Кышхабаш, бетинден ышармишин кертермей, чамланып селешди.

– Он и правда больной человек.

– Вас не спрашивают, – деди олтурганладан кыайсы эсе да.

– Он князь, кровосос, – деп кыошду башхасы.

– Близкий человек Даутокова-Серебрякова. Его пособник и холуй.

– Даже так... Тогда ясно. – Къади кыагытха кыарап, жазыу эте, – уведите их, – деди сын болуп сюелген аскерчиле...

* * *

Чотай бла Мисака улун, тутулуп турган жерлерине кыайтармай, кыоншуда эки кыатлы мекамны жер юйюне элтдиле.

Ол алаша эди, таш кыабыргалы, тертгюл. Арт кыабыргасында, кызыл кирпич сыйынырча, такыр терезичи бла. Мияласыз. Аны бла тышына кыарган абери кермезча ишленгенди. Кыарангы эди.

Жер юйюне бир кыабыргасы, буз урганча, чечеклиди. Анда-мында, онгда, солда да кыан юйюшгенледен элгенип, Чотай тазарак мюйюшде тохтады. Мисака улун да, билегинден тутуп, алайга ыхтырды. Олтуруп, солуу айландырырча жер жокъ эди.

– Мен юйге барырга керекме, нек турабыз мында, ийи, Чотай? – Мисака улуну кыартлык бла кыарыусулук хорлаган бетин акъ сакылы сыйырып, олду деп танымазча этгенди.

– Барырбыз, харип, кьоркьма сен, барырбыз. – Чотай Мисака улугъа, сабийгеча сёлешип, инбашына шош кьатылды. Сабийден башхалыгы да жокъ эди аны. Хазнамыды шаша, дагъыда эс жьы тургъан адам. Алгыннгы оспарлыгын бла ёхтемлигин унутхан.

– Хьчинле ашарыгъым келип турады. Сен а ашарыкьмыса, Чотай?

– Ашамай а, ма бусагъат келтирликдиле.

– Бозадамы келтирликдиле?

– Хау, боза да келтирликдиле. – Чотай ким келлигин, не келтирликлерин да билгенликге, нек эсе да кеси ючюн жарсымай эди. Мисака улугъа да жарсырыкъ тойюл эди ол алай амалсыз, кьарыусуз да болмаса. Быстыр гинжиге ушап кьалгъан жазыкъ бий. Ёлген да – шау, сау да – шау. Алай дагъыда Мисака улу жюрегин эзип, талкьылап турады.

– Мен, ол аман жаш кьатын алса деп, кьурманлыкьгъа эки ууанык кётюрген эдим. Энди алагъа ким кьарай болур? Жюто тау артындан кьайтмагъан эсе, – Мисака улу, мудахланып, энишге чёкдю.

– Жарсыма. Ууаныкларынг да семирген болурла, Жюто да тау артындан кьайтханды дейдиле.

– Кьайтхан эсе, мени кёре нек келмейди?

– Келе тура болур. Андан бери жол кьыйынды. Келе тура болур, – деди Чотай, аякъ тауушлагъа сагъайып.

Сора, не аз да мычымай, темир эшик ауур ачылды да, ючеулен – эки ушкоклу аскерчи бла кьара шинли киши келдиле. Келдиле да, эшик артындан арлакъ тебинип, ушкокларын жесирлеге кьайырдыла.

Мисака улу, олсагъат жукъусундан аязгъанча болуп, сескенген да этип сёлешеди.

– Чотай, ушкоклары барды. Кьыста быланы мындан, кьыста.

Чотай Мисака улуну, сабийнича, кесине кьысды.

– Кьоркьма, кьоркьма. Ары кьарама, кьарамасанг, кетип кьаллыкьдыла, – ма бусагъат кетедиле. – Чотай Мисака улу кьалтырап, кьарыусуз – харез да болгъанын жангъдан сезди. Кьалын кёкюреги, ауур, улуу санлары бла аны окъдан сакьларыкьча, бетин кесине буруп, бир кьол аязын желкесинде симсиретди, экинчисин эншгерекде тохтатды...

* * *

Хутай кьагьытчысы Михаил Воронин бла кьуллукъ мекамда кёпден бери олтурады. Экисинден сора киши жокъду. Комиссар а жарсыуун чачалмай тынгылай эди. Воронин а аны не бла жапсарыргъа, кьалай жапсарыргъа билмей, кьарамын кьагьытлада булжутуп. Хутай кесин терслей эди. Ол иги адамны кьоруулаялмады, тынгыламадыла анга. Комиссар эсе да, партячейканы секретары эсе да, сёзлери чапыракъдан ёталмадыла. Эки тирмен ташны ортасында эзилген зауаллы Чотай. Хутай, кеси кесин кючден тыйып, башын энишге бошлап туруп, сора хыны кётюрдю. Михаилгъа кьарады.

– Партизанлыкь этип, «бластнь» жууукьлашдырыргъа кюрешген адамын «блас» топ этер деп кимни эсине келлик эди? – деди Хутай. Сора тышына чыгъаргъа хазырланды.

– Сен кайри бараса? – деди Михаил, чалдырып.

– Пройдусь. Мне не сидится здесь.

– Я с тобой.

* * *

Таудан саркъгъан суучукъну бийик жагъасы бла энишге седиреген жаяу жолчукъ бла ёрге бара, Хутай кишиге жолукъмады. Тийре къалай эсе да бир тюрлю мугурайыпды. Адамла аз жюрюйдюле, жюрюгенлери да комиссарны кёзюне урунурга артыкъ бек сыймейдиле. Бютюнда Чотай бла Мисака улуну ёлтюргендиле, Акъ Хажини уа Сибирьге жибергендиле деп, элге хапар келгенли. Экиси да иги адамла эдиле. Мисака улу алача тюрлю эсе да, къарт-къарыусуз эди. Жангыз жашы жоюлуп, саулугъун тас этген бир жарлы. Не тюрлю эсе да зор кюч жетип, адам ачырын эл сыймей эди.

Суучукъну бийик жагъасындан къарап, Хутай Мисака улуну журтун кёре эди. Къайгъы сёз берирге, дууа этдирирге баргъанланы да. Хутай, муслиман адетинде барыргъа керек эди. Бармады. Къарт, къарыусузубузну, тап, ол душман эсе да, къоруулайлмады деп, кимге айтырыкъды? Чотай а андан да жарлы болду – ызындан жиляр адамы къалмай.

Хутай бла Воронин, келе келип, Чотайны сехлеринден ётдюле. Арбазда юч-тёрт къарт олтура эдиле. Комиссарны кёргенлей, ёрге турдула. Дууа алдырыгъыз деп, Хутай къолларын жайды. Михаил да андан кёргенин этди. Элде кёпден бери жашагъан Воронин биле эди тау адетлени.

«Бош къалгъан журт деп, быллайгъа айта болурла», – деди Хутай ичинден. Суу талап, сибирип кетгенлей, къуру арбаз. Арлакъда гуму эшиги безгилеринден айырылып, кенгнге керилип. Бишлакъдан, тузланган бауур, къой башладан толу чыккырла арбазда тёнгереп.

Арбазны мюйюшюнде эллиле сукъланыучу Чотайны чычхансырт аты, башын кёпюралмай, энишге бошлап сюеледи. Жауурларына бла хымил кёзлерине чибинле басынып.

– Юйюню къабыргъаларын оймагъандыла ансы, не этерден да артха турмагъандыла, – деди олтургъан къартладан бири.

– Къызыл мангъылайлыламы дейсе?..

– Ёзге уа. Ала жашап тургъандыла мында.

– Кёз жетдирирча бир адам къалай табылмады?

– Сен бай, мен жарлы, ол къуллукъчу – атны суугъа ким элтсин?

Къартла кимни къагъып сёлешгенлерин Хутай ангылап турду, алай кишиге жукъ айтмайды. Чыгъып кетип бара, тохтап, артха бурулду:

– Энди жарлы да, къуллукъчу да тенгдиле. Атны суугъа элтирик, оноу этерик да сизсиз.

– Угъайыбыз жокъ эди алай болса уа, – деди биягъы къарт.

* * *

Уллу элни огъары жанында жер юлюшлеге салынган урлукъ тамырланып, сахиникленгенди. Сахиник терк ёсюп, кюн таякълагъа илинип, ёрге баргъан къадар, бахчала бир бирге къошула, деменгили жашил кюйюз бола бара эди. Жер юлюшлерине эллилени асламы картоф салгъанды, арпа сепгенле да аз тюрлюйдюле. Мында нартыох хазна онгмазлыгъын биле болмазла – аны да салгъандыла. Бусагъатда барысыны да кёкнюгю бир бирге чабып, къошулуп, араларында чеклени барамталагъандыла. Уллу, кёз тутхан къадар жашил кюйюз агъач таба керилип-жортуп, тереклени аралары бла, башлары бла къанатланып, тау бетлени, сыртланы кёкнюклерине къошулуп тохтагъанна ушайды.

Анда-мында, бахча бухчакълада ташдан жарты къаланган юй къабыргъа-

ланы тийрелеринде эллиле жумушларын селейтмейдиле. Апону юйюню таш хунасы да терк ёсюп, башын жабарча болганды.

Хажалий, аны жашы Апо да, бахча этегинде олтуруп, сагъышда эдиле. Юйню ишлеп бошар ючюн алыктын кёп зат керекди. Бек биринчиден – агъач.

– Охо да, айымыды, – деди Апо, тынгылап тургъандан сора, – агъач байланы кьолларында тыйюлдо, «бласны» кьолундады – тилербиз. Хутайдан тилербиз.

– Таш да, топуракъ да эркинди. Энди агъач табылса, от жагъа тиргизген бай-тамал ишди, – деди Хажалий да. – Дунияда кьаты ташдан да баш кьаты.

– Ол дегенинг, агам?

– Аз жукълап, кёп ишлерге керекди дейме. – Хажалий бахча этегинде олтуруп мычыгъанын жаратмай, неге эсе да сокъуранып, ёрге турду.

– Керги айтаса, жукъу кьарын тойдурмайды. – Апо, бахчала кьыйыры бла баргъан тиширыугъа сагъайып, шош сёлешди.

– Ариужан, жууукъ бол, – деди Хажалий.

Мисака бийни юй бийчеси сау бол деди – тохтамады.

Кюн сайын аны жашауу-жюрюшю алай эди. Юйюр таматасындан сыйырылгъан жерде кёгерген бахчаланы туураларында сиелип, кёзлерине чапхан мылы ауну кьуруталмай, агъач кьыйырында жолчукъ бла ёрге-энишге жюрюгенине эллиле юйренип кьалгъандыла. Къара кийгенин алышындырмай, ауанача жукъарып.

– Къалай терк эриди бу тиширыу, – деди Апо, кьарамы бла кьара ауананы ашыра, – чырайы да бузулуп, обургъа ушап кьалгъанды.

– Малы, мюлкю артыккыны кюн да жылгътмайды, – деди Хажалий, экили сагъышын чачалмай, – биреуню кюн жылыуун сыйырып, башхагъа берген «блас» гюняхлы тыйюлмюдю? – деди дагъыда, уллу башын энишге бошлап.

* * *

Ариужан, келе келип, Шарипаны кьатында тохтады. Шауданны тийресинде Шарипа аны кёре-кёре тургъанды. Алай нек эсе да сескенип, кьолларында эшиун уютду.

– Кел-кел, бийче, – деп сёлешди.

Ол сёзлени эшитгенлей, Ариужан да элгенип, симсиреди.

– Айтма манга алай, жабылгъан эшигими бютюн бек жабаса, – деди шыбырдап, – бийче, бий да болмай, кьуруп кетген биз болгъа эдик.

Шарипа, энди жан киргенлей, тириллп кьалып, эшиуню юсюнде бармакыларын кыстауландырды.

– Былайчыккъа олтурчу, Ариужан. – Шарипа, гузabalанып, олтуруучу ташын анга тежеп, кеси арлакьда чёкдю – «Жазыкь, шашханнга ушайды», – деди ичинден. Сездирмезге юрешип, Мисака улуну бийчесине тынгылы кьарады: аны толугъа акъ бети азып, юсюнде жыйрыгъыча болуп кьалгъанына сейирсинди. Кюле-ышара туруучу кёзлери мутхузланып, теренден жылтырайдыла.

Жарасы болмай, жюреги кюймез,

Таяк тиймеген – зулмуну билмез.

Аллах, кёресе, – барына тёздюк,

Барына тёздюк – кьайдады тюзлюк? – деди Ариужан, иги кесек заман тынгылап тургъандан сора. Шарипа да сагъайды.

– Э, кьыз, къалай уста сёлешесе, – деди ол, сейирсингенин жашырмай.

– Мен сёлешмейме – Кязим Хажи сёлешеди алай.

– Асто, – деди Шарипа дагъыда.

– Экиси да тынгылашдыла. Арлакьда, агъач ичинде, ангылашынмагъан тауушла шыхыртланып ёчюлдюле. Эки тиширыу да алагъа эс буруп, ичлерине кьоркьуу киргенин бир-бирлеринден жашырдыла.

– Барчы, наным, ол эчки чырмашхан болур, – деди Шарипа, узакъ кетмей, булжуй тургъан жашчыгъына. Неге эсе да тиширыу ишекли эди, алай неге ишекли болгъанын билирча тойюл эди. Аман заман эди. Эл-агъач кыйырларында кимге хата этейик деп жюрюгенлени хапарлары элгендире тургъан.

Алий кёп мычымай, артха кьайтды.

– Чырмашмагъанды, бек тынч отлайды, – деди.

– Дуня кезиудю, бюгюн биз – тамбла башхала, – Ариужан туруп, кетерге ашыкьгъанын билдирди. – Барыбыз да жарлы болдукь. Аллахутала бир аманлыкьны да кечмейди.

– Бийче, мени кьагъып айта эсенг, мени кишиге хатам жетмегенди, – деди Шарипа. Бийни бош кьалгъан жеринден бир хурттак ал дедиле да, не этерик эдим, алдым. Эл болгъанлай болурма мен да.

– Эл – элекди, – деди Ариужан.

Шарипа абери айтмады. Биягъы шыхырт тауушла эшитип, сахеник болду. Агъач кыйырында бутакъ сыннган, жаныуар элгенген тёреди. Шарипа аны билмеген тиширыу тойюлдю, сора нек сагъаяды ансы, жюреги кыгстауланып.

– Хата кьайдан чыгъады деп, кьоркьуп жашагъан да кыйынлыкьды. – Ариужан, бети-кефи да кетип, жер юлошлерине жайылып ишлеген эллиге кьарады. – Къара къамажакьла, сокьур чычханла, – деди. – Сокьур чычханла, жер тюбюнден чыгъып, жайылгъандыла.

– Кюн жылыуун излемеген ким барды. Адам угъай, кьурт-къумурча да излейди, – деди Шарипа, Ариужанга бийче деп, кьубултуп сёлешгенине сокьуранып.

* * *

Кундур бахчаланы баш жанларында агъачда бугъуп, ишлеген эллиледен къарамын бурмай турду. Ушкокну кьайсысына айландырса да, башха тойюлдю – агъачча, дорбунлагъа къачханладан анга махтау керекди. Бютюнда Гергокъдан. Алай сюелген жери, тийре да асыры жаланнгачды. Огъу марагъанына жетгинчи, бахчаладан чабышып, аны жетип кьояргъа боллукьдула.

Кундур, келе-келип, Шарипаны тийресинде тохтады. Мисака бийни тул бийчесини да кьатында ташха чёгюп. Тиширыугъа бахча юлюшню Жантемирни жеринден чыгъаргъан эселе да, ачыуу Кундурну симсиретди: Мисака улуну жерини чегиндеди аны бахчасы да. Бара баргъанда уа не боллугъун ким биледи – Шарипа бахчасын кенгертир ючюн неда, журт салама деп, чекден ётерге бегинеме уяллыкьды! Мисака бийни жерине уа энди бийлик ол этерге керекди. Тап, Кундур эслеялмагъанлыкьгъа, чекден атлагъан окьуна болур.

Мисака улуну жалчысы, ары-бери тепчий, терек артларын сайлау эте, Ариужанны кетерин сакьлады, сора ушкок кьалагъын инбашына тиреп, Шарипаны башын марады.

* * *

Ушкок атылгъан таууш терекледен къанатлыланы кёкге тёгюп, бахчачылары башлары бла учуп барып, чегет къаялада чачылды. Ишлей тургъанла симсиреп – эленип, беллерин тюзетдиле – айтырларын-этерлерин билмей мычыдыла. Ушкок тауушлагъа юйренмеген адамла тойюл эдиле эллиле, алай

бу уа, башхалагъа ушамай, бир тюрлю ачыды. Не сейирди ол, кеси да элни бек шош жанындан чыгып жайылды. Сора сабий жилигъан таууш андан да ачы эшитилип, бахчачылада арсарлыкъ къалдырмады. Эллик, олсагъат нени да ангылап къойгъанча, бирлешип, ушкок атылгъан таба чабышдыла. Барысындан да алгъа Апо бла Хажалий жетип, Шарипаны кёзлерин жумуп, санларын тюзетдиле. Кырдыкча чыгарып, Хажалий тиширыуну юсюне эски чепкенин жайды. Эллик да мычымадыла: ёмюрде тиширыугъа киши къол кётюрюп, ушкок тартып кёрмеген адамла, айтырларын-къалырларын билмей, менгиреуле болуп къалып, гюрен тохташдыла. Бахчаларындан чабышып келгенле эс жыйгъынчы Хутай, нёгерлери Паша, Къазакъ келдиле.

– Хутай жарлы, кёрдонгю, элибизде мурдарла да жашагъанларын? – деп кычырды тиширыуладан къайсы эсе да.

Хутай къол аязын Сафарны инбашына салып сюеле эди. Жаякълары жу-къарып, баш-къаш кётюрмей. Ол халда – Паша, Къазакъ да. Арлакьда, неге эсе да сагъайып, тёрт-беш ушкоклу аскерчиле да. Куценкону къауумундан комиссар кеси сайлап, элде къалдыргъан.

Жыйылгъанлагъа, бушуу-бушман болуп сюелгенлеге сёлеширге керек эди Хутай. Алай не айтсын, не бла жапсарсын? Ташдан-агъачдан да терс эди кеси. Ишекли болгъан адамларыны ызларындан тюшмей тургъаныны хагасыды ол. «Бласнь» кёрюп болмагъанлагъа таулагъа, агъачлагъа къачаргъа болушхан акъмакъ. Элликерин ала аяй билмей эселе, ол аланы нек аяйды? Бюгюн тиширыугъа къол кётюргенле тамбла не тюрлю озгурлукъдан да артха турмазла. Ким болур сора тиширыуну ёлтюрюп, сау элни ачытхан – Гергокъ улумуду, огъесе Нух эфендини адамларынданмыды? Кундур иш а болурму? Былайда Хутайны эсине кёп зат тюшюп, сагъайтды. Кесини ызындан эки-юч кере ушкок атылып, кючден сау къалгъаны да. Не ары-бери десе да, Кундур эсинден кетмей эди.

– Турмагъыз, жашла, мурдарлыкъ этген узакъ кетген болмаз, къармагъыз агъач тюбюн, ыз къалдырмай кёкге учхан болмаз, – деди Хутай, кёп тынгылагъандан сора. – Он бирден излесе, табылмазны да табар...

* * *

Кундур ушкогун Мисаканы мал орунунда букьдуруп, куудушха кирди: Ариужаннга кёрюнюрге базынмады – къоншу-моншугъа тюбеп къалырма деп да къоркъду, сора, ёнге солууун чёкдюрюп, ырахат хал алыргъа керекди. Куудушда мулхар къатыш, мюйюшге къысылгъанлай кёп турду, тийреге, арбазгъа да сагъайып. Ишекли болурча абери эшитмей эди. Элликени къайгъы дауурлары узакьда эдиле, былайда арба а – шош, шыхыртсыз. Алай Кундур, шошлукьгъа ышанмай, жюрегини тыпырдагъанына тынгылап, иги кесек заман оздурду. Бирздан межамны эшиги ачылды да, Ариужан, олсагъатда жуугъан чачы тозурап, жез тазчыкъ бла сапын сууну арбазгъа тёкдю. «Биргесине адам болса эди, жаланланып, башын жууарыкъ тойюл эди бийче», – деди Кундур ичинден. Нек эсе да кёлленип, таукелленип къалып, отоугъа кирди.

– Жабылгъан эшигими ёмюрде ачылмазча этесе, къурурукъ, – Ариужан, эленип, жалан билеклерин ашыгъышлы жабаргъа къармашды. – Аман жолдаш уятха жетдиреди – нек жюрюрге къалдын бери, башынг кирмеучю жерге аякларынгы сугъуп?

– Эсинг чубурду, эчки къуйругъунлай, – Кундур арсарсыз тиширыугъа къаршы къысылып, билегинден хыны тартды да, тапчаннга олтурду. – Муну да юсюнгден ат, мен кёрмеген сени тырнакъча бир загынг да къалмагъанды.

– Аллах, Аллах, не кюннге кьалдырдынг мен жарлыны, – Ариужан, кьоллары бла бетин жабып, шош жиялды.

– Жилисанг-кьалсанг да, экибиз да бир кьош болгъанбыз, – деди жалчы.

Тиширыу жиялгъанын дыркъ деп тохтатды:

– Айымыды, балчыкьгъа киргенме, энди этек кётюрюп не этерикме, – деди.

– Сора мен санга балчыкьмамы? – Кундур кьол аязы бла, тиширыуу желкесинден башлап, аркъасын белине дери сылады, инбашларына, жауурунларына кьатылды. Ол жукъ айтып чибинлемеди – тынгылагъанлай турду.

– Эрим, жашым жокъ, басынчакъламай не этериксе, – деди ахырында.

– Энди сени эринг, жашынг да менме.

– Аллах буюргъандан киши да кьутулмайды, не этериксе: ат кьатында кьадыр да тагъылады.

– Алай а бош айтаса, кьуллугъу болгъан таудан да бийикди, – деди Кундур, ышымларын энишге сыдырып, чабырларын тешерге хазырлана.

– Мурдарлыкъ этгенинги кьуллукъгъама санайса? – деди Ариужан, нек эсе да жибип кьалып, жибекча жумушакъланып.

– Комиссарла уа мурдарлыкъ этмейми боладыла кьуллукъчула? Айтчы бир – сени жангъыз жашынги ким ёлтюргенди, кьарт-кьарыусуз эринги аядыламы? Малынги-молкюнгу тонагъанла, мурдарла тьойюлмюдоле?

– Ала этген ишлерин эллиледен жашырмай этедиле. Бетлери ачыкьды. Сен а – агъач тьоплеринде айланган бёрю. Жарлыса, жалчы эдинг, нек тартгынаса. Кьошул алагъа, кьуллукъ умут эте эсенг, – деди Ариужан, жалан, акъ билегинде Кундурну кьол аязыны ауурлугъундан юркмей.

– Жюрегими ачып, ичине кьарагъанча сёлешесе, бийчем, – деди жалчы, – сени кибиклени жерлеринден юлош алгъанланы бир юркуютейим деп кюрешеме. Ашыкьма, кьанымы сууутургъа бир кьой.

– Не медет, мени кьаным да кьайнайды.

– Сен тиширыуса, кишиге дерт жетдираллыкъ тьойюлсе – манга ишми, – деди Кундур.

«Жалчыла ючюн тохташхан «бластха» сауут-саба кётюрген сен артда кьуллукъ тапсанг, кимлени арбазларында ат ойнатырыкьса?» – дерик эди Ариужан, абери айтмады, тынгылады.

* * *

Хутай, кесини кьауумун да ызындан тизип, Черек суудан ётюп, аны жагъасы бла ёрге айланды. Бираз жол кьоратып, эски кётюрге жетгенден сора, Кырдыкьлыга бурулдула: тик жерде агъач ичи бла баргъан кьыйын эди: атланы ёпке солуулары узакьгъа эшитилип, «бласнь» душманларын сагъайтырча эди. Алай башха амал жокьду. Ёрлеп барып турдула да, кьалын агъачлы тау бетни башына – тюз жерге – талагъа чыкьдыла. Бийик ёсген кьалын кырдыкьлы. Тюрлю-тюрлю гюлле саргъалып, кьызарып, шош чайкьала. Гебенекле да аяз учуруп айланган гюл чапыракьлагъа ушап.

Таланы аргъы этегинде алаша, жербаш юйчюк бла хастанны кётюп, Хутай нётюрлерин сабырландырды.

– Тохтагъыз, ачыкь жерге чыкьмагъыз! – Комиссар тийрени сынчылай, не эшитеме да не кьалама дегенча, кьулакь салып шошайды.

Хутай, атын онгъ жанына агъач ичине буруп, жаяу жолчукьну сайлады. Ол алда, аны ызындан, Къзакъ, Апо, Къзакъ бла экиге айланган отузжыллыкь

Салах, Куценкону кыауумундан юч да кызыл аскерчиле тизилгендиле. Барысы да бешатарларын ат иерлерине кенделен салып.

Хутай бу жерлени иги танийды. Агъач ичи бла седиреген жаяу жолчук бла кёп жюриюгенди. Гюрен айлана эсе да, Аубекир бийни мал кыошуна чыгъарлыктын да биледи...

* * *

Паша да кесини кыаууму бла Черек сууну чегет жаны бла бара эди. Аны ызындан тизилгенле, партизан жашла – жети адам, дагъыда эки кызыл аскерчи. Хутай кеси Нух эфенди бла бугъуп айланганланы ызларындан тыошерге керек эди. Пашагъа да Гергок улуну, аны адамларын тутаргъа борч салгъан эди. Хутайгъа чалыннган хапаргъа кере, Гергок улу бла Шамиль, адамларын бирикдирип, малкыар тарындан Чегемге ётген жерледе жюриюдюле. Дурусун билялмагъанды. Алай жанларында дорбунла, эски мал кыошла да кёпдюле.

Пашаны жолу да тынч тойюлдо: кыалын агъач, тешле, кыырла. Алай, не тюрлю эсе да, таныгъан, жюриюй тургъан жолларыды.

* * *

Хутайны адамлары атларындан тыошуп, терекле артларына кысылдыла. Ол жанындан, Аубекирни кыошу табадан кыарагъан кёрмезча. Эслеселе окыуна, агхан окылары терекледе сууурук эдиле.

Иги кесек заманны сакъладыла – терекден терекге учхан кыанатлыла болмаса, шошлукъну абери бузмады.

– Былай тургъандан хайыр жокъду, – деди Кызакъ, Хутайгъа бурулуп. Ол, сагъышлы бет алып, тынгылады.

– Сен дурус айтаса, – деди сора. – Ала бизден тели тойюлдюле, аллыбызгъа чыгъып кыалырча. – Хутай кыарамы бла Кызакъны кесине сагъайтды: сиз былайда тура туругъуз, мен кесим кыош тийресин бир сынчылайым.

– Сен нек бараса, мен барайым, неда Апо барсын.

– Угъай, кесим эталлыкъ ишни кимге да нек буюрама, – деди комиссар, тор атыны жюгенин терек бутакыгъа илиндире.

Хутай, агъач ичи бла жашыртын келип, Аубекир бийни кыошун тынгылы кёрюрча жерде тохтады.

Тийре шошду, адам кымылдап элемеди. Комиссар иги кесекни сагъайып туруп, керти да киши кымылдап кёрмегенден сора, кыошну таш хунасына кысылып бара, чалы эшикни аякъ буруну бла тюртдю. Кыошну ичине кирди да от жагдадан бетине жылы тышпы ургъанын сизди. Кызан асылып эди, кыайын кесеуле тыюн эте. Кыабыргъада кыанга тапкалада агъач кыашыкыла бла чёмочле тизгин жыйылып. Кыошну кыабыргъалары узуну жыйгъычла... «сегиз... тогъуз», – деп санады Хутай.

Санап, ызына бурулгъанлай, аякъ тауушла эшитип, кыошну мюйюшоне кысылды.

Аякъ тауушла бюпон жууукъ келдиле.

– Хутай, менме, мен, – деди ауаз.

– Менме дегенин; – деп, комиссар ушкогуну кыалагъын базыкъ бутуна тиреди.

– Танымаймыса ауазымдан?.. Нух эфендиме.

«Нух эфенди, – деди Хутай ичинден, – была уа биз сунганча тойюл кёреме. Марап-кыарап тургъандыла. Кыалайлыкъ бла?»

– Жангызмыса?

– Хоу, жангызма. Ушкокга ашыкъма, айтырым барды.

– Да айтырын а бир иги болур. . . – Хутай, бармагын ушкокну смпалындан айырмай, босагъадан тышына къарады. Нух эфендини уруп-къаплап къоярча, уллу гюняхы жокъ эди. Болса, комиссар аны арбазындан узайыргъа да къоймаз эди. Бийледенди, мюлжю барды. Сыйырдыла, ырысхысын жарлылагъа юлешди-ле. Жанын сыйырыб' а не табарыкъдыла! Хутайны уа Аллаххы жокъмуду?

Эфендини белинде къамасындан башха саууту жокъ эди.

Комиссар бийге ийнанып къалып, къош аллында ёсген агъач кертме терекни аумасына барды. Не десенг да шырт деп сауутлу адам чыгып къалса, ушкогуну къармашыргъа онгу боллукъду.

– Сен айтырынгы артда айтырса, юсоме уруп келгенингден ары манга тынгыла, – деди Хутай, билеги бла бийге томуроуну кёргозте, – чёк быллай. Сюелип турма, мени адамларыма кёрюнюп, илишан болурга сиймей эсенг.

– Адамла уа бизде да бардыла, – деди эфенди.

– Ол тыйюлмюдю палах, кесинг кетип, башынгы кечиндир деген эдим мен. – Хутай ачыуун чёкдюрюп, алай сёлешди, – сен а ызынгдан хатасыз адамланы да терилтенсе.

– Сиз жоярыкъ адамла кеслери келгендиле ызымдан. «Бласыгъыз» бетсизди. Аллахха ийнанмагъан.

– Сизни Аллахыгъыз бар эсе, эллилеригизни нек жоясыз?

– Кимни жойгъанбыз, гюняхлы болма! – деди Нух.

– Жеригиз сыйырылгъанны ачыуун тиширыуладан окъуна алыргъа кюрешесиз.

– Мени бир адамым да тигелемегенди энишге.

– Тигелемеген эселе, энди тигелерле. Бёрюлюкге чыкыгъан бёрюлюгюн эртте-кеч болса да этер, – деди комиссар.

– Артыкылыкъга тёзалмай келгенбиз агъач тюбюне, – Нух эфенди сабырды, ауазы жумушакъ.

– Артыкылыкъ сынамазгъа сийген артыкылыкъны куйругъундан тутмасын.

– Хутай биягъы бет алышындырды. Къара къалын къашлары бирге кьошулдула. Кёзлери жумулуп, бийге алай къарады.

– От жагъаларыбызны кьоюп, жашау излей бери андан келгенбиз. – Нух, тынгысыз болуп, комиссаргъа эслетмей, онг-сол жанын жокълады. Кёрюнмегиз, келмегиз деген эди адамларына. Дагъыда ышанырча тыйюл эди: Хутайны къаплап, бизни сюрюп, излей айланарыкъ тыйюлдоле дегенлени да эшиттен эди бий. . . Эфенди кеси кесине женгидирмегенликге, ол бек кызыганла келип, жумушларын этселе, угъайы боллукъ тыйюлдо.

Хутай да эслеген эди бийни тынгысызлыгъын, алай жукъ сездирмеді: ушкогуну къалагъын базыкъ бутундан тобугъуна кёчюрюп, сол кюлу бла быргъы тюбюнден тутду.

– Сени кёрмегенча этип да къояйым мен. Жашла бла сёлеш да, элге къайтырча эт, кесинг а, быллайладан къайры сийсенг ары кет да, барынгы-жогуңгу билдирмей жаша, – деди комиссар.

– Суудан тутугъуз да, къаядан салыныгъыз дейсе.

– Халкъ болгъанлай болурла, – деди Хутай.

– Халкъ эки-ючге бёлоннгенди, – деп жууаплады Нух эфенди.

– Сени кибикле бёлгендиле аны экиге, ючге да.

– Сора барыбыз да бир багмакыгъа кьююлуп, анда тунчугъургъамы керек эдик?

– Халкындан энчи жашау излеген, суйсе-суймесе да, боюнун тартырғыа бичакъ излейди.

– Башхамыды: боюнунгу «балчибикле» тартхандан эсе, туугъан жеринги агъачында ачдан ёлген игиди, – деди Нух эфенди, нек эсе да сагъайып, ёрге турду. Тюз да ол кезиуде къош артындан адам чыгып къалып, ушкогун тартды. Окъ Хутайны къулакъ жаны бла сызгырғыаны ёчюлгюнчо, комиссар да ушкогун адам таба къабындырды. Башхасын эслеп, дагъыда къабындырды. Сампалны ючюнчо кере да тартды. Сора ючюнчо атханыны тауушу ол атханларына къошулуп жайылгынчы, алаша, эски чалыны башы бла секирип, ёрге да, сёдегей да чапды: «чыгыгыз бери, анагызны аллыкъла».

Киши кёрмей, къанын сууугуп, алгъа ёлтюрсенини къатына барды. Къош мюйюше богъурдагында къаны энди юйюше башлап, сойланып эди ол. Жаш адам – отузжыллыкъ. Тирменчини жашы. Комиссар иги таныгъан. Экинчиси да терек тюрюнде тобукъланып, башын анга тиреп. Аубекир бийни эгечинден туугъан Ильяс.

«Къарап бир кёрчо этген хыйлалыгынга», – дер умуту бла Хутай Нух сюелип къалгъан жерге къайтды – эфенди жокъ эди. «Къайдаса, эфенди, къоркъма, чык бери», – деп сёлешди комиссар. Киши жууап къайтармады. «Зрипми къалды бу, адаммы эди огъесе ауана, къайры дум болду?»

Хутай Нух эфендини излей, аны тапмазына кеси кесин ийнандыргынчы, къуушуп, адамлары жетдиле.

Къазакъ бла Апо атларындан секирип тюрюп, Хутайгъа чапдыла.

– Не эдиле ол ушкок атышыула? – деп гузабаланды Къазакъ.

– Мени къоюгъуз да Нух эфендини излегиз, узакъ кеталгъан болмаз, – Хутай, ауур ишден къутулуп, энди солуу таба тургъанча, шош сёлешди.

Комиссар башгёбен олтуруп, нётрлерини да къатында тынгылашханлай турдула. Бери келип, адам ёлтюрюр ниети жокъ эди Хутайны. Алданган-ажашхан эллилерин сокъурандырыгъа, ызларына къайтарыгъа эди мурагы. Хутай кишиге артыкълык этмегенди, эллилерине уа болуша жашайды. Сора аны ёлюрюн излегенле кимледиле, къаллай жанладыла ала, игиликни башы бла атлагъанла. Ол кече ким эсе да ненча окъ жиберди ызындан, бюгюн да алай. Игилик этерге кюрешген игилик кёрмейди дегенлери кертими болур? Кёрдюн Нух эфендини уа... Бир аягы жерде, экинчиси – кёрде. Хатасы уа – сау элге. Сабыр сёлеше билгенине ышанып, алданмадымы Хутай, огъесе аны терслиги болмай, керексизгеми даулайды?

Комиссарны сагъышын Къазакъны ауазы бёлдю.

– Не болдугъуз, ызына тюрюшмадыгъызмы? – деди комиссар.

– Узайгъандыла къайры эсе да, абери эслеялмадыкъ, – деди Къазакъ, чогыож-леннген ауаз бла.

Хутай жукъ айтмады – тынгылады. Терслигин энди ангылай тургъанча, башын чайкъады.

– Табаргъа керекди аны, – деди сора, – ол табылса, къалгъанла иш тюрюлюе.

– Мен табарма аны. Нух эфенди къалай кюрюгенин мен уста билеме, – деди Къазакъ.

– Эшта-эшта, мен билмегени сен къайдан билесе? – Хутай сейирсиннгенин жашырмады, болсада соруу этип кюрешмедди.

– Айхай, биргесине туз гыржын ашагъан адамынга сауут къалай кётюрюн?

– Суйюпмо кётюрюрге, жерингде къоймаса? – деди комиссар.

* * *

Пашаны кыаууму бирге кыошула-айырыла тургъан жолчукъ бла бара эди. Тик ёрге, агъач ичи бла. Атла, адамла да арыгъан эдиле да, Черек жагъасына эдиле. Ариу ёзенчикни сайлап, атларын кишенледиле – бираз отласынла. Адамла тынчайгъандан сора кыанатлы жырлап башлады. Паша, сагъайып, кыулакъ тигип, кыаллай кыанатлы жырлагъанын билирге сойдио – суу тауушдан билялмады. Ёзенчик ариу кём-кёмдо. Аны арлагъында-берлагъында да улёкыу юлкуюле чыммакы-акы чакыгъандыла

Тюш заманнга ёрлеген кюнню таякылары, Черекни толкыуларын алтындырып, чабакылача ойнайдыла. Сууну аргы жагъасы сыйдам таш кыабыргъады, башында акыбел кыайынла, тукъузгю терекле жоккуланып ёсген.

Черекни шош жыры, чакыгъан улёкыула ийиси хычыуун кёрюнюп, Паша ырахатланды. Иги кесекни нёгерлерини лахорларын эшитип туруп, сора, кеси да эслемей, кыалкып калды.

Азмы-кёпмю турду кыалкып – аны Паша билялмады, ушкок атылгъан тауушладан сескенип уянды. Черекни аргы жагъасында таш кыаяны башындан ата эдиле.

– Ачык жерден кетигиз, – деп кычырды Паша, терек артына сюркеле, кыалгъанла да алай этдиле да, аргы жагъага ушкокларын айландырдыла. Ол жанындан учхан окыла сокъур тыйюлдюле – адамланы табып кыоймай эселе да ажашып кетмей, кыатларында тереклени жаралы этдиле. Черекни бери жанындан атылгъан ушкоклары окылары сокъур эдиле – жагъаны таш хунасындан озалмай, анга тирелип, анда-мында «тютюнчюкле» кыабындырадыла. Артдаракыда тюзелип, кёзлери ачылып, жагъа кыабыргъаны башында жоккулангъан тереклени бутакыларын, чапыракыларын элгендире эдиле...

Мындан кыарап не Паша, не нёгерлери адам кёрмейдиле. Андагыла Черекни бу жанындагылары илишаннга алырча шарт кёралмай эселе да, атхан окылары барысы да тюзге кетип сууумай эдиле.

Артдан-артха Гергюк улу базынулу болуп, Черекге жагъалыкы этген таш кыабыргъаны эринине бауурланып кычырды:

– Эй, онгмазлыкы кызыл парийле, ушкок тутаргъа юйреналмагъанла, «бласны» кыалай тутаргъа умут этесиз?..

Паша, жукъ айтмай, ауаз былайдан чыгъады деген жерни тутдуруп, ушкок сампалны эки-юч кере да тартды.

– Бош кюрешесиз, жан алмай, жан берликледен тыйюлбюз, – деди биягы ауаз.

Ушкоклары керексиз чартлатханларына сокъуранып, Паша нёгерлерин сабырландырды. Черекни аргы жагъасына ётюп, Гергюк улу бла Шамилни жашыртын юслерине чыгъаргъа керек эди. Аллай онг а кыайда: Черекни аргы жагъасына ётерча бу тийреде кёпор жокъ эди. Сора не мадар? Не жаны бла да Гергюк улуну жыйыны онглуду. Оюмсуз жюрюген ажалсыз ёлюр дегенлей, Паша, адамларын келтирип, ачык жерде тохтатханы сейир эди. Акылы, оюм этмей сёлешмеучю Паша душманны аллына ол билмей келгенди деп, ким айтырыкыды? Хутай а бир душин аны.

Комиссар эсине тюшгенлей, Пашаны жүреги кыыстауланып, кыол аязлары кыыздыла.

– Паша, сен уллу дукъумдан чыкыгъан дин ахлусу адам, эл багъасы атанг, уялмаймыса, болумсузлагъа тагылып айланыргъа? – деди Черекни аргы жагъасындан келген ауаз.

«Кимди манга айып этип сөлөшгөн? Гергъокъ улуму, Шамилмиди, огъесе кеси-кесиме серленеми турама?» – Паша, жүрегини кыстаулугъун шошайталмай, нөгөрлерине сөлөшди.

– Артха ыхтырылыгыыз, агъач кыйыры биз сайларыкъ жер тойюл эди, Аллах болушду ансы, ачырыкъ эдик.

Къатында бауурланган элли, командирлерине, сейирсиннген этгенча онгсунмай къарап, бир жанына бурулду.

Паша да, ишекли болгъанын жашырмады:

– Жабраил, терсми сөлөшдим, адам ишми ачыгъанды? – деди.

– Аны уа бек алгъа сен билирге керек эдинг, – Жабраил Паша таба бурулмады, – Мутай жаралыды, Назир а, харип, жаннетли болсун.

– Назирми дейсе?..

* * *

Пашаны атасы Ахия ингир алада келинине келип, жашын сакълай эди. Къуллукъ юйге барса, анда табарыкъ эди – ары барыргъа суймей эди. Жашы бешуахты намазын къоюп, «бласны» жумушлары бла айланганын, «бандитле-чандитле» деп, элли адамланы агъач тюплерин, дорбунланы къармап жүрюгенин да чыртда жаратмай эди. Не да этип, жашын тыяргъа керекди, айланмасын-жүрюмесин, юйюнде тынч олтуруп, малына, арбазына къарасын. Айхай, бир уллу кишини юйюнде олтуртуп да къалай къоялгъын... – Ахия сагъышланып, келинине бла жангыз туудугъу Жансурагъа кезиу къарап, «ол да боллукъдан тойюлдю» деп, къюсюндю.

– Келин, жаш хар заманда юйюне кечми келеди? – деди.

Къудас, башын энишге бошлап, ун жугъу къолларын ал ботасыны тюрюнде букъурду:

– Да, хау, ийнан атам, эртге келмеучюдю, – деди шош, жумушакъ ауаз бла.

Къудас жыйырма бла онбеш-оналты жылына жууукълашхан, иничкебел, ариу тиширыду. Акъбет, бал бетли базыкъ эшмелери бла. Къудасны кызы, анасына ушаш, ариу, назик санлы. Оналты жылы толмагъан эсе да, ёсюмлю бла Къудасны озгъанды.

Ахия экисине да кезиу къарай, неге эсе онгсунмай, ачыуланыргызы келип, тышына чыкъды. Мал оруннга дери барып, юч ийнекни бла эки бузоуну куудушларында мулхарларын айландырып, бичен къошду. Сора, арбазда суюелип, «мен быллагъа нек ачыуланыргъа къалгъанма, терсликлери болмагъан ариу жанлагъа?» – деди ичинден, мындан юч-тёрт къюн алгъа кёргенин жангъдан эсине тюрюрюп, хыйсаплап.

Окъупну не заманда да жаратмай эди Ахия.

Тукъуму, адеби болмагъан, гырайт къылыкълы Окъупну. Элде аны адамгъа ким санай эди! Атын айтып да къорешмей эдиле – «быстырбаш», «танабаш» деген болмаса, энди уа, къара да кёр, жарыл да ёл – «блас» келгенли, адамлагъа къошулгъанды. Къошулгъаны бла да къалмай, «бласны» къюсемей, тышына чыкыгъанла бла къорешгенлеге къошулгъанды. Жашы Пашагъа тагъылып, ушкюк жүрютгенледен болгъанды. Ушкогу, «танабашы» да отда къаралсынла, Ахияны аны бла иши къалмагъанды, жашы аллайланы ызындан тизип айланганы ючюн жарсыйды ансы. Эртге-кеч болса да, аман адам аманлыкъны сюрюучюсю болады.

Мындан алгъаракълада Окъуп Къудасны арбазына кирип келген эди, Пашаны излеген сылтау бла. Охо да, къоншу къоншусуна келген, кетген да

этеди. Адетди ол. Айыплыгы жокъду аны. Алай Окъуп улуну жумушу болгъанга ушамады: Къудасха бла кызы Жансуратха бир тюрлю жут къарап, тап Ахиядан уялып, къарамын окъуна бурмай, асыры кёп сюелген эди. От жагъасын сакълагъан, юйюр таматасы болгъан тиширыугъа ол халда къараргъа айыпды – Аллахха, адамгъа да ушамагъан. Андан бери Ахия келинини арбазына сакъды. Окъуп улугъа жолугъуп кълас, саламын алып, анга салам кълаетармайды. Сора ол Паша бла бир кшош болургъа тийишлимиди?

Пашаны атасы сагъышына хорлатып, сюелип тургъанлай, жашы сехледен ётдю. Ахия абери айтмай, юйге кирип кетди, Паша ызындан барлыгъын биллип. Ич отоуланы биринде тапчаннга олтурду.

– Атам, жарсыгъанынг ишми барды, мудахса? – деди Паша, эшикден кирген жерде сюелип.

– Олтур былай, – Ахия башын кётормей сёлешди.

Ёкиси да тынгылашдыла. Паша атасындан тырман эшитирегин ангылап, анга хазырланып, атасы уа арт кезиуледе кече сайын кёрген тюшлерин жангъдан эсине тюшюрюп. Барысындан да кёп эки акъ атны кёре эди: Ахия да, жашы да алагъа минип, элден чыгъып баргъанларын. Озгъан кече уа къуллукъ мекамдан энишгерек тигелеп, кълабыргълары бирге кшошулгъан эки жангы юй ишлеп, Хутай саугъагъа бергенин кёргенди. Ызы бла арбазларында къллылуча ишленнгенин, Паша, сабийча гитчечик болуп, анга минип уча тургъанлай, жип юзюлоп кетгенине бусагъатда да жарсый эди.

– Не мажарып, не тындырып кълйтдынг, жашы? – деди ахырында Ахия.

– Айланып, Гергъокъ улун излеп кълйтдык, табалмадык, – Паша, шинтик алып, атасындан арлакълда олтурду.

– Сиз табалмагъансыз Гергъокъ улуну адамларын, ала тапхандыла сизни. Алаймыды? – Ахия, аберини марагъанча, бир кёзон кълсаракъл этип, жашына къларады. Паша жангъдан тынгылауну ийди. Атасы тюз айтады, – аны адамы жоюлгъанды, Гергъокъ улуну уа отундан-огъундан да абери кълорамагъанды.

Сёзню Ахия жангъртды:

– Намысынга, сыйынга ушамагъан жортуул этип нек айланаса? Кимледиле сени нёгерлеринг – адам къланын ичерге хазырла. . .

– Иги жашла да бардыла, керти жашла, мюлк-ырысхы жюрютгенле, – деди Паша, атасына къларап.

– Аллах берген жанны биреуден сыйырыргъа хазырла иги жашла болургъа амаллары жокъду, – деди Ахия, – Окъуп кибикиле ала барысы да.

– Гергъокъ улуну адамлары уа кълан излемеймидиле, келигиз бизни кълырыгълыз деп, сакълапмы турайыкъл, ийи, атам?

– Ала бла бизни ишибиз жокъду, биреу Аллахны асысыды деп, сен да асымы болургъа керексе? – Ахия ёрге турду. Ол, Пашача, узун санлы, алтмыш жылдан иги да атлагъан акълсакъл кишиди. Алыкълын билек кючо сакъланган. Уууртларыны кълзылыкълларына, субайлыгълына къларап, анга киши да алтмыш жыл окъуна берлик туйюлдю.

– Атам, жангы «бласны» ызындан бармасакъл, халкълыбыз чачылтып къллыкълды, – деди Паша, атасын ашырыргъа чыгъл.

– Халкълны чачылтыгълы чачылгъанды, андан ары чачып, «блас» аны кёкгеми сууурлукълду? Кълй, бу окълуй-мокълуйланы тагълып айланганынгы. «Бласдан» хата болмаса, хайыр чыгъларыкъл туйюлдю. Андан эсе арбазынгда тур, Аллахынга кертичилей кълал. – Ахия, уруп-берип кетип, сехле аллында тохташды. – Жашым, кюрешме халкълынгы адамлары бла.

* * *

Муса, кёз байлана юйонден чыгып келе, Хутайны межямыны тийресинде толкно магаллы жаныуар кёрюп, кёргенине ийнанмай, арлакь озуп кетип, дагыда ызына кьайтды. Сейир-тамаша, итледен кьутулуп, толкно бери, эл ортасына кьалай келялгьанды деп, сейирсинди комиссарны атасы. Агьачха ёртен тошоуп, бу жаныуарны кирир, бугьар жери болмаймы кьалды, огьесе кёзюеми кёрюндю, игиликге кёрюнсюн... Муса кьарамы бла толкноню изледи – толкно кёрмеди: жютюкьулакь ит кёзюне урунуп, олсагьат думп болду. Кьартлыкьгьа хорлагьып, шаша, башлагьанма, ай хомух а... Муса кеси кесине тырман этди. Жашыны юйоне кирирге ырыслады. Хуна башында биягьы жютюкьулакьны кёрдю: итмиди, бёрюмюдю? Итни кёзлери алай жьлтгырамаучудула. Бёрю уа нек бола эди... Муса, санлары зызылдап, баш териси да сууукьсурап, «иррр» деп, кьычырып ийди. Жаныуарны кёзлери мыдыхлача болдула – жеринден а тепмеди.

Муса энишге ийилип, кьолу жетген топуракь тугулну алып, белин тюзетгенде, хунада жаныуар зат кёрмеди: кьалайда эсе да, кьалайда болгьанын шарт билалмады, бёрю улугьан таууш эшитди. «Калак ит, ач болуп улуйду, харип», – деди Муса. – Бизни арбазда нек улуйду, башына улурукь?..»

Хутайны атасы озуп кетмеди: арбаз мюйюшонде кьарангыда эки жилтиннге кьарап, иги кесек суюлди. Сора, босагьадан атлар-атламаз, бёрю улугьан таууш эшитди.

Юйге кирип, арысы-бериси болмай, эшитемисе сен ол жиляуну – итингмиди огьесе...

– Мен эшитген жокьду, – деди Хутай.

– Иги кьулакь тикчи, – Муса, тырман этгенча, жашына алай сёлешди.

– Кьой, не этесе, итле улуй туруучудула. Олтур былай. – Хутай тыш кёлегин тешип эди да, башха отоугьа чыгып, кийинип кьайтды. Муса олтургьандан сора ол да олтуруп, стол юсюнде кьагьыгланы бир жаныракь ыхтырды.

Кьагьыгла бла юрешесе, не жазгьанынгдан а хапарым жокьду, – Муса орта бойлу, кенг суюкли кишиди. Аякларында гён чарьклары, ышымлары, белинде кюмюш бла жасалгьан бел бауу, кьынында суюк саплы бичагьы.

– Жазгьаным сени не хазна ыразы этсин, – Хутай, кёз кьыйыры бла кьагьыгла кьарап, тынгылауну ийди:

Кьадарым, манга ауур жюк бергенсе,

Айып алмай элтирге эди умутум,

Алай палахлагьа кьабакьны кенг кёргенсе,

Чачылмай сакьланырмы халкьым, журтум?

Хутай назмусун окьуп бошап, атасына эс бургьанлай, ючжыллыкьгьа ушагьан жашчыкь кирип келип, Мусаны тобугьуна таянды.

– Аллах, Аллах, Назирчигим, – деп, Муса туудугьун кьоюнуна алды, – уллу жашчыкь болуп кьалгьанса да... Айтчы бир, кимни бек суюесе?

– Сени да, анамы да, – топал, акьбет жашчыкь Мусаны кьоюнундан сыпдырылып тошоуп, атасыны юсюне ёрлерге кюрешди.

Хутай кьоймады, Назирни эшикден кирген жерге буруп: «Бар ананга, бар, харипчик», – деди. Юйюр таматасы алай айтханынмы эшитди – Кьызай, буюкьса да, кирип келип, жашчыкьны кьоншу отоугьа чыгьарды.

Олсагьат шошлукь тохташды да, ит улугьан таууш тунукь эшитилди. Кьайдан эсе да узакьдан келгенча, Муса бла Хутай бир-бирге кьарадыла. Ит улугьан таууш жууукьлашды.

– Эшитемисе? – деди Муса, андан башха сёз тапмай.
– Энди уа мен да эшитеме, – деди Хутай шыбырдагъан ауаз бла.
– Итмиди, бёрюмюдо?
– Былайды деп айталмайма.
– Бёрюге ушайды.
– Арбазынга бёрю нек келлик эди? – деди Муса, жашына терс къарап.
– Билсем а, – Хутай инбашын ёрге къакъды.
– Ол эки жашны жоймасанг боллукъ эди, – деди Муса, кючсюноп.
– Мен алагъа ушкок кётормесем, сен мени кёрлюк тойюл эдинг. Жашлагъа менден бек киши жарсымайды, тышында бёрю улумай, мени жүрегим улуй эсе да алайды. – Хутай мудахлыгъын жашыралмай сёлешди.
– Охо, хомухлукъ этме, – деди Муса, сора бираз тынгылады. Бёрю улугъаны, тиширью жилигъаннга ушап эшитилди.
– Он-онеки жыллыгъында агъач кыйырында кёрген бёрю ёчюкленип айлана болурму ызынгдан? – Муса, неге эсе да сагъайып, соруулу бет алды.
– Аны ёлтюрген эдим да, – деди Хутай.
– Ёлтюрген суннганса, бёрю дегенинг адамны жарсыуу кибикди, ёле билмейди: экиси да бирча улуйдула. – Мусаны сабыр, акъыллы кёзлери мудах болуп, теренден комиссаргъа къарадыла. «Атам жаз тил бламы сёлешеди, огъесе керти окъуна алаймы болур?» деп сагъышланды Хутай. Жукъ айтмай, стол кыйырында къагъытны аллына салып, къара къарандашны кюлуна алды:
Арбазымда, жел жортуп, улуйду,
Кимге этейим алгъыш, къаргъыш?
Жел келди, сууукъсурагды, этди къатыш,
Билмейме, насыпмы берди – юйюмю ойду.
– Жел ургъан жанына баргъан тынчды, ол кьутурса, анга ёр баргъан, эртте-кеч болса да, юйюне сау жетмез, – деди Муса, кеси кесине сёлешгенча, шошайып.
– Аны ёрю, эниши да шауду, – деди Хутай.

* * *

Кече узуну жукълаялмай туруп, комиссар танг аласында къалкъды. Кёп-мю-азмы мычыды – билмеди, биягъы бёрю улугъан тауушдан сескенип уянды. Алданган сунуп, кюлакъ тикди: алданмагъан эди.

Улудан-уллу эшитиле, келип, терезе тюбюне кысылды. Терезени, эшикни жепилерине буштукъланып, отоугъа кирди. Ундурукъ, жыйгъач тюплерине туманча жайылып, ёрге созулду.

Хутай, санлары титиреп, сууукъсурап, башын жастыкъдан айырды. Аякъларын агъач ундурукъдан энишге салындырып, иги кесек сагъышлы тынгылады. Сора, кийинип, арбазгъа чыкъды: не бёрю, не чюйкюлакъ ит кёрмеди. Бёрю улугъан таууш а ёчюлмеди, селеймеди. Къайры эсе да узакъгъа элгенип, шош сынсыды.

Тангны жарыгъы элге энди эне келе эди. Тогъайланып къаралгъан таулары башларына тегюлген кызыл суу аз-аздан жайылып, сыртланы, агъачны чукуйларын да саргалтып, элге акъырын тигелейди.

Хутай, артха айланып, юйге кирди. Къызай кечеден къалгъан хычинлени жылытып, аш къангагъа салды, гумугъа чабып барып, агъач аякъ бла айран келтирди.

Комиссар тынгылауну ийгенлей, Къызай аны къатында чёгюп, иги кесек заман озду.

– Жерге тошерик адамла кѣп болгъандыла. Жангыз кюннге алтаулан, – деди тиширыу шош ауаз бла, кьолларын тобукъларындан айырмай.

– Алайды, – деди Хутай, айраны жарты ичилген аякъны ктангагъа сала.

– Ёлгенлери болгъанлагъа барып, дууа этдирмей кьойма, маржа, – деди Къызай.

Сен айтмасанг, мен кесим билмеймеми дегенча, комиссар юй бийчесине алай къарады.

Ангылайма, ишинг-жумушунг кѣпдо, – деди дагъыда Къызай.

– Ёлгенлени, тийишлисича адетин этип, жерге салгъандан уллу иш жокъду, – деди комиссар. Сора, кийинип, тышына чыкъды. Атына иер салып, минмей, адеж тутуп, сехлени ачды.

Олсагъат бѣрю улууну жангыздан эшитди. Энди жангыз бѣрю улумай эди, ала кѣпдоле. Андан-мындан, агъач этеклеринден келип, хуна топлеринден сыпдырылып чыгып, Черек жагъадан сюрюлоп жетип, арбазлагъа жайылды. Сора, бѣрюле улугъаннга итлени улугъанлары кьошулуп, элге жел кирип, орамланы сыйырып, ёрге-энишге кьуулуп, дууулдады.

Керти да алаймы болду, огъесе Хутай эшитгенни башхала эшитмеймидиле – комиссар орамны эки жанында баргъан адамлагъа сорургъа умут этип, сорургъа уялып кьойду. Сангырауму болгъандыла, мен эшитгенни ала нек эшитирик туйюл эдиле деди.

Хутай эшитгенине сагъайып сагъышланганлыкъгъа, эллилени кьайгъылары башхады: не десенг да, жоюлгъанла бу элде жашай эдиле, кимни кьаршысы – сют жууугъу, кимни уа – кьоншусу. Къара кийип баргъанлагъа кьошулмады Хутай, атына да минмеди. Атына минип, эр кишилени озса да, кьайгъы сѣзге баргъан тиширыулары окуп калай кетерик эди! Сѣлеширге, саламлашыргъа керек эди – сѣлешалмады, орамны кьаралтып, жыйын-жыйын болуп баргъанла да аны кѣрмегенча этип.

Хутай Назирни агасы-анасы жашагъан тийреге кьайтып, атыны жоюгенин жаш терекциге илиндирди да, дууа тутханла бла бираз сюелди. Киши аман да, иги да айтмады. Комиссарны келгенине эс бургъанча да кѣронмедиле. Адет барысына да адетди. Жаланда Окъуп улу бир жаныракъда сюеле эди да, Хутайны кьатына кьысылды.

– Муну хомухлугъу болмаса, киши ачырыкъ туйюл эди, – деп шыбырдады, кьашы-башы бла Пашаны кѣргюзтют.

– Иш хомухлукъда туйюлдо, – деди комиссар да, Окъупну тил этерге кю-решгенине онгсунмагъанын ангылатып.

– Сора недеди дегенлигинди, аны манга бир ангылатчы, – Окъуп, онгсунмагъанын жашырмай, хыны сѣлешди. Аны алай этгенине комиссар сейирсинип, не затына базынады бу деди ичинден, – акъылы, сабырлыгъы деп туйюл.

Хутай Окъупха айтырын къарамы бла билдирди. Ауур эди къарам, таш кибик, комиссарны чамланганын, айып этгенин да бирикдирген. Окъуп, аны кѣторалмай, бет алышындырып, бир жанына кетди. Хутай да кѣп турмады: Шарипаны арбазында да дууа алдырып, кьуллукъ мекямгъа келди.

* * *

Комиссарны кьуллукъ отоунда Хажбий кеси жангыз тура эди. Къаштуй болуп, Хутайны да эслемегенча этип, иги кесек тынгылады. Ауур санлы, кьарын жауу хорлагъандан болур, кьыйналып солуй, сѣлешди.

– Заманында «рабочий» жерлерине келе билмеген «балшебикле» бла «сабет

бласны» кылай онгдурлукъбуз, ийи? – Хажбий баш бармагын жассы бел баууна ыргъанландырып, Хутайгъа кырады. – Сен кыайда, Пашасы, Кызагын да кыайдалла?

Комиссар да «тюбюнден келген кыуллукъчуну» моргылдум кенг бетин энди кёре тургъанча, анга алай кырады.

– Дууададыла сен айтхан жашла, мен да бушуулары болгъан арбазлада дууа алдырмай, юслери бла озалмагъанма. Айыпды ол.

Хажбийни бетини морлугъу бютюн кыалын болду:

– Не дууа-мууа хапар айтаса сен, «сени балчибик» сунуп ышанган «бласны» нек алдайса, айтчы аны бир...

– Большевик' а адам туюнолмюдо? – деди Хутай, – динин, төрелерин унутургъа...

– Сен кимни алдаргъа умут этесе? «Бласха» дин, төре-мөре деп жокъду – «балчибик» деп барды ансы. – Хажбий, столну жумдуругъу бла уруп, кычырып сөлешди.

– Халкыны динин, миллет төрелерин сыйыргъан «блас» кимге керекди? – Хутайны ауазы шошайып, сагъышлы болду.

Хажбий неден эсе да элгенгенча, сескенип, сөлешалмай иги кесек мычыды. Сора эс жыйды.

– Ол сёзлеринги кишиге эшитдирме, маржа. Кыан жаудураса башыбызгъа.

– Дин да, адет, төре да керекди дегенликге, кыан нек жауады, Хажбий? Айт бир.

– Дин, төре да керекди деген адам эфендилеге кыошулсун. Сен ол акылынг бла «бласны» онгдурлукъ туююлсе, – деди кыуллукъчу. – «Палиткадан» сени чыртда хапарынг жокъ кёреме.

– Кыой, Хажбий, жахиллигинги кёргюзтме, – деди Хутай.

– Сора менмеми жажил, бар кёреме сенде уа, – эки кыуллукъчу да ёре суюелип, сенми, менми дегенча, бир бирлерине кыарап тынгылашдыла. Ол халда иги кесек тургъандан сора, алгъа Хутай сөлешди.

– Керексиз сёзлени кыояйыкъ да, жамауатны бушуууна сансыз болмагъаныбызны билдирейик. Кел...

– Эштада дейсе. Тапханса «бласха» душманлыкъ этерик «балчибикни», – деди Хажбий.

Хутай чыгып кетип, кыабырлагъа сал басхычны кётюрюп баргъан эллилеге кыошулду. Жетер жерлерине жетип, кишиле дууагъа суюелгенлеринде, комиссар алагъа кыошулургъа базынмай, бир жаныракъда тохтады: аттахият бла кыулуудан башха дууагъа кереклиени билмей эди ол. Билмегининги билген сундурургъа неге керекди. Алай кыол аязларына кыарап, «амин, амин» деп, шыбырдагъанлай турду. Сора ким эсе да кыарамы бла аны марагъанын сезип кыоюп, ол да кёз кыыйыры бла аны изледи да, Кундурну тапды. Ол эди кёзлерин Хутайдан айыралмагъан. Ауур башын энишге бошлап, Хутай анга эс бургъанын ангылап, бир жанына бурулду. Комиссар, аз-аз тепчий келип, кыатында суюелди. Сора, шош узалып, Маскени жалчысыны инбашына кыатылды: Кундур, сескенип, артха кыны бурулду – бетинден кыаны элгенип, кефи бузулуп кыалып.

– Кыоркыутханмы этдим, алан? – деп шыбырдады Хутай.

– Кимден кыоркыургъа керекме мен...

– Да ким биледи, сёз орунуна айтама.

Кундур жууап кыайтармады, буюгъуп туруп, сора кетип кыалды.

* * *

Кече кьарангы эди, аяк басханны кез кёрмеген. Нух эфенди элге тигелерге эртгеден термиле эди да, жолгъа андан арсарсыз чыккыган эди. Тигелей келип, Черекни аргъы жагъасына ётмей, тохтады. Атындан тыюноп, тийреге сагъайды. Сууну шууулдауна башха таууш кышуулады деп билялмады. Жагъагъа кысылып, ташха чёкдю. Черекни шош толкьунларында жылтырагъан жулдузла кёзлерин кьаматып, тийре бютюн кьарангы кёрюндю. Артхаракъ кетип мычыды да, атына минди.

«Бош ашыгъама», – деди ичинден. Сокьуранып, атындан тыюндю. «Танг аласында жукьу бек эсиртиучюдю, ары дери тёзейим». Ол кыйыккёз анда тургъанлай барып кьалсам, не болурун Аллах билсин».

Нух эфенди Кундурну эсине тыюнороп, кьайнасын чёкдюралмай, башын атыны башына тиреп, иги кесек заман оздурду. Танг аласына Хауаны гыгысындан чыгыш келгенин унуталмай эди. Унутуп-унутмай да, эфенди энди анга не эталлыкды! Энди кезиу Кундурчаланыды. Нуху уа мюлкю-ырысхысы жокъ, бийлиги башына жау болду. Хауаны иши сейир эди ансы. Таулу тиширью жастыгын эки эр кишиге жарашдырыр деп кимни эсине келлик эди? Нух кёп-аз жашады эсе да, аллай кёрмегенди. Огъесе тукьумсузлагъа башха туюолмюдо? Ахшы, эфендини байлыгына алданды, ол кыйыккёзю уа несине алданды – беш сабийи болгъан эрши кишиге?

Ол сагъыш Нуху бютюн артык кыйнамай эди – кёпден бери ичи кюе эди. Тёзалмай, ачыуон чёкдюралмай андан келе эди таудан тигелеп. Къызы Саудатны кёрюрге термилип келмей эди, Хауаны кёзюне бир кьарайым деп келе эди. Сен жарлыны, жазыкны, башсыз кьатынны бай этген эфендини алдаргъа кылай базындын деп, Хауаны юсюне сюелирге не замандан бери термиле эди огъесе жангыз сен туюолмюсе аллай, тиширьюланы барысы да аллайламы болурла? Уялмай, Аллахдан кьоркьмай, Нуху жеринден алгъан юлюшонде юй ишлете тургъан хапары да барды. Жаханым дуня, каллай кюле келдиле Аллахны суйген кьушларына...

Эфенди, тамагъы бууулуп, сыгылып жилияй тургъанын энди ангылап, кёзлерин сюртдю. Тауушсуз-чуусуз болуп кьалгъан Черекни шууулдагъанын жангыдан эшитди – шууулдаму эди ол огъесе жилияму?..

Нух арсарсыз атына минди. Аллах буюргъанлай болурма деп, ёргрек озуп, кёпюр бла сууну аргъы жагъасына ётдю. Тынч, туяк тауушсуз барыргъа керек эди – кечегиде, кюндюзча болмай, ташха тийген налы тауушу узакыгъа жайылады. Эфенди атын, сокьмак жолчукдан бир жаныракъ чыгъарып, кыргыш бла бардыра эди.

Кесини жерини чегине жетгенин ангылап, тохташды. Къарамы бла Хауаны ишлене тургъан хужурукъ юйюн изледи. Жарты кьаланган хунала кёп эдиле. Хауаны межамы буду, олду деп айталмай озду.

Элге жуууклашканын игле билдирдиле – анда-мында кыстау юре-улуй. Нуху жюреги да тынгысызланып, ичин кьоркьуу сыйырды. Гитчелигинден кьарглыгына дери жашаган журтуна кьоркьа-элгене киргенине жангыдан жарсыды. Журтуна ташы, тереги, юлкюсю шуёху, таяныр жери сунуп жашаган Нух энди аланы артындан кимни ушкогу атыллыгын, аны ким марагъанын билмей эди.

Нух эфенди ушкогун кьабыргъагъа таяндырып, кылычын кьолуна алды. Сора эшикни шош кьакды. Киши селешмеди. Дагыда кьакды, дагыда. Эфенди, аяк тауушла кьулагына чалынып, сагъайды.

– Кимди ол? – деди тиширыу ауаз.

Нух тынгылау ну ийгенлей турду.

– Кимди ол дейме да! Кимсе? Кундур, сенмисе?

– Менме, мен, ач муну ары, – деди эфенди, эшитилир-эшитилмез ауаз бла.

– Оу кюном, сенмисе, бийим? – Хауа абызырагъанын кючден жутуп селешди. – Аллах мени унутмагъан кереме, сени жанынгы саклагъан эсе. Аман хапар жайгъан эди да, кюном-кечем да къарангы болуп жашагъанма. – Тиширыу, Нухну тегерегине айланып, къагъылып-согулуп, къазауат этгенча селешди.

– Охо, охо, сабыр бол, – эфенди къылычын эшикден кирген жерге шинтикге таяндырды. Ушкогун да тышында унутмады. Чепкенин да тешди. – Сени жанынгы саклагъан Аллахха къор болайым, олтурчу, бийим, былай, – Хауа ундурукъ аллында шинтикге жастыкчыкъ салды. . .

– Охо, болду, тиширыу. Гузаба этме. – Нух эфенди, агъач ундурукъну къыйыр жанына олтуруп, Хауагъа ышанлап къарады.

Ол, къолан ботаны инбашларына хаух атып, не этерин-къалырын билмей, абызырап суюледди. Юсюнде узун ич келеги, жалан бутлары, аякларында эски чарыклары.

– Ач, суусап болурса, бир зат мажарайым, – деди, жеринден а тепмеди.

– Къыйналма, аш излесем, юйюм узакъ туйюлдо, – деди Нух. «Сени керахат къолларынган гыржын къалай ашарма?» – дерик эди да – айтмады.

– Бу да сени юйюндю, – Хауа, билеклери жалан болгъанларына энди эс буруп, юслерине ботаны тартды.

– Мен да алай сунуучем, – эфенди андан ары сёз къоратмады, тынгылап къойду. «Тюрленгенди, харам эт алып», – деди ичинден Нух, тиширыудан къарамын бурмай. Жау чыракъчыкъ отоуну жарыгалмай эди да, эфенди Хауаны бет шартларын иги кералмай эди. Керюрге уа керекди: бадырагъан акъ бетинде моргул тамгаланы жаратмай эди, огъесе ёлеме-къалама дей тургъан жау чыракъчыкъны мутхуз жарыгъымы буза болур?..

– Чёк, суюлме, – деди ахырында Нух, – айт, къалай жашайса, элде не жаныгылык?

– Къой-къой, бийим, сен болмагъан элде жашау жашаумуду? – Хауа эниште къарап туруп, дагъыда башын кетюрдю, – бир бирлерин ашай турадыла.

– Да не хатагъыз барды да – элни гыбышылары барысы да жер къоллу болгъандыла.

– Кюном къарангы, барыбызны да гыбышылагъамай санайса?..

Эфенди, жууап къайтармай, тынгылап къойду. Хауа андан арлакъда тёртаякъ шинтикге олтурду. Къарын тюбюнде къолларын чалдишдири. Нух, анга къарап, эсине келип, ишекли болгъанына ийнана башлады. Тиширыу а олтургъанда, баям, къарыны асыры бек тегерекленнгенине эс бурмады.

– Бийим, таянып, бир кесек солурму эдинг, арыгъан болурса. Тиширыуну ауазы къаныгышп къалып, алай селешди. Жюрегине къоркбуу нек тюшгенин ангылаялмай эди.

Эфенди нек эсе да, ышарып ийип, сора терк окъуна къашларын туйюдо:

– Ундуругунг мени саклап тургъанча айтаса аны уа. . .

Хауа сескенип, башын кетюрдю, эфендиге къараялмай, ёчулеме деп, къоркъута тургъан жау чыракъгъа къарады. Кёзлери мылы болуп, тегерекленнген бетини къоланлыгы шарт эсленди.

Нух аны ангыламазча туйюл эди, болсада ачыу къайнасын чёкюрдю.

Эфенди элни къолайлы бийлеринден бири, малы, ырысхысы кимден да кёп.

Чырайы кемди деп туйюл. Сора тиширыула бла былай шау нек болду – биринчи бийчеси кесинден иги да тамата, жастыгы эртге суууган – эртге окьюна кьарт кьутукьга ушап кьалган. Хауагьа кьабыргьасын жарашдыргьанда, анасындан жангы туугьанча болган эди. Тукьуму-жууугьу болмагьанына да кьарамай. Алай эди, тиширыугьа ариурукь бла тап агьач керекди, эр кишиге кьууанч бла жюрек ырахатлыкь берген. Дуния малындан да игиди ол – жууургьанынг жылыгып, аны бла бирге башынг жастыкьга жарашса. Тутмады Нухну насыбы – алданды. Энди уа кьересе кьоланбет болуп тургьанын, ич кьелегини ал этеги ёрге тартылып.

– Айт, нек тынгылайса? – деди ахырында эфенди.

– Нени айтайым да? – Хауаны кьэзлери чыракь бардыла.

– Билесе не айтырынгы!

– Аллах барды, билмейме.

– Аллахны жеринде кьой, аны атын ауузунга тюшюрме.

– Тил сюекден ётеди, бийим, ачыуланмай сёлеш, кёп сёзню магьанасы аз болады.

– Таурухну кьой, мени мюлкюмю да, намысымы кьалай аякь тюп эталдын, бетинге уялмай, деп сорама мен санга.

– Гюняхымы аласа, бийим, – деди Хауа, бога кьыйыры бла бетин жабып.

– Кесим кьергенме, – деди эфенди ёрге туруп, дагыда олтуруп. – Эл да кьергенди. Эл ауузда – элек, тюпсюз челек. Айт, керексиз сытылма...

– Не айтайым... адамла пилни да жыгьадыла, – деп, тиширыу жилип ийип, сора дып – тохтады.

– Сен пилсе, сора... сени жыгьалган а кимди? Кимди ол пелиуан, элни сыртына кётюралган? – Нух койсюз бет алып, тиширыугьа алай кьарады.

Эфендини сёзюн, кьарамын да жаратмай, Хауаны ичин кьоркьуу сыйырды. Кьоллары ууакь кьалтырадыла, башыны ауурлугьун кётюралмады.

– Атны эшекге алышхан деп, сени кибиклеге айтадыла, – деди Нух, тиширыуну тюрленнген санларына бла кёпчюген белине жангьдан ышанлап кьарай. Хауа да аны эслеп, кьолларын кьарын тюбюнде чалдишдирди. «Бу манга игилик излеп келмегенди», – деди ичинден. Бир сылтау табып, тышына чыгьалса эди, кьууулур эди, жангы келгенлеге, аладан кьачып айланмаймыды бу! Андан игиси жокь эди – мынга жерин тапдырсала...

Тиширыу, кьобуп, эшик таба атлагьанлай, эфенди аны билегинден тутуп тохтатды.

– Кьайрыса? Жерингде тур. Сенден тели туйюлбюз.

– Оу, бийим, алай кьалай айтдын... сенден акьыллы ким барды деп турабыз. Ач болурса, тау дорбунлада сизге ким аш этеди.

– Кьыйнама кесинги. Аш керекли туйюлме.

Хауа, сюймей, жерине олтурду:

– Охо, сен айтханлай.

Экиси да тынгылашып, иги кесек заманны турдула. Танг жууукьлашып келгенине эс буруп, ашыкьганын а билдиреди Нух.

– Сени терслигинги кечген кьыйынды, – деди ол, шошайгьан адамгьа ушап.

Тиширыу, бир кесек ырахатланып, батырыракь сёлешди.

– Бийим, сен кимден да эслисе, дин ахлу адамса, тюз ангьла мени: жау сюртюлмесе, арба окьюна бармайды.

– Мен сени арбанга жау сюртюр кереклими этгенем? Мюлкюмю жартысы сени арбазынга келмегенми эди?

– Сен, эфенди, озгъан кюнлени юсюнден айтаса, – деди Хауа, – бююннигю кюнлерибизни унутмайыкъ, ёхтемликге хорлатма. Заман аллай заман туйюлдо. – Тиширыуну ауазы тирилип къалып, сен энди кимсе да, мен кимме дегенни билдирирча, баз сёлешди.

Нух сейирсинип тынгылады.

– Таурухунга кёре, мен энди жанарыкъ къургъакъ терек, сени кибикле да ёсерик чий агъачла, – деди сора. – Эсингде болсун: агъачха ёртен тюшсе, къургъагы, чийи да жанады. Къыйыкъкёз Кундурунгу «балшебикле» кюйдюр-меселе да, уллу Аллах кюйдюрюр.

– Къара анга, Кундуруну къарыулап тырман эте кёреме, – Хауа, сейирсинген кёз-къаш алып, эфендиге къарады. – атасы-анасы да босагъамдан бир кере атлагъанды, ол сен берген къунажинни сатармы эдинг деп, сорургъа келген эди аны да.

– Кече сайын къунажининги сатамыса деп, аны сорургъа келипми тургъанды? – Нух тиширыуну масхаралагъанын жашырмады. Кетерге керек эди, алай ачыуун чёкдюралмайды. Жалынып, аны тегерегине къагылылып, бай болгъан тиширыу энди ёхтемленип, эфендини сындырып сёлеширге кюреше эди. Охо да, заман баштакъланыды. Неге кюрешеди адамны игилигин унутуп, шорпасын халал, этин харам этген тиширыу бла тарт-созгъа къалып? Тийишлимиди ол бийге? Тенгсинмегенинги билдир да, чыкъ да кет. Тиширыу шайтан кибикди, эр кишини алдаргъа деп жаратылгъан. Алдандын, энди уа не керекди, не излейсе мындан?

– Не боллукъ эди да ол мени босагъамдан атлагъанлыкъыга? – Хауа эфендини масхарасын ангылады, алай женгдирирге суюмеди. «Мен тюлкю эсем, бу уа женгил чапхан итди. Сакълыкъны анасын нек ёлтюреме?» – деди ичинден.

Тиширыуну сабырлыгы Нухну сабыр этмеди – къозутду. Кёзо кёргенге ийнанырыгы келмей, кимден жапсарыу излейди – айтырын айтып, кетип къалмай?

– Сора алгышха боза гоппан ичипми болгъанса алай?

– Шайтанлыны кёзюне шайтанла кёрюнюрле дегенлей эте болурмуса, эфенди? – Тиширыуну бетине къан къуюлуп, инбашларындан ботасы седиреди. Акъ боюнун къызыл ёртен сыйырды. Алай жунчуп кёп мычъмады: – Айтдырмай къоймай эсенг, байны юйюнде букъма да, жарлыны юйюнде къубул деген адам экибизден да акъыллы эди. . .

– Да ол жарлы Къыйыкъны жеринде юй ишлесенг а, мени жеримде керилмей, – деди эфенди.

Аны эшитгенлей, Хауа, жукъудан жайыкъгъанча болуп, сёзю ачыкъ этерге таукелленди. Къарт бий асылсыз сёлеширге уялмай эсе, ол нек тартынады, несинден къаллыкъды энди, эталлыгъын аямасын. Этип да не эталлыкъды? Хата этеме десе, Хауа этерикди – къайыкъ кемени юсюне да минер, керек эсе, батдыргъан окъуна этер. Тышына чыгып, хапар билдирсе – мардасы. Оккалам-оссалам.

– Жеринги сыйырала эсенг, сыйыр да, башынга ур, – деди Хауа. – Уясы чачылгъан къарт къаргъа да бир – сен да бир. Сабийинг-сюбюйонг болуп, ангамы осуят этерик эдинг жеринги? Бош къалгъан жеринги, хужу. Мени уа, айтдырмай къоймай эсенг, ауурлугъум сенденди. Сабийинг ёссе, жерингде от жагъа къууар да, атынг сагъыныла турур. Нух тюп болуп кетмегенди, жеринде жашы чыракъ жандырады дерле эллилеринг. . .

Нух эфенди къалай тургъанын да билмей, секирип турду. Акътереклей,

ёсюмлю, субай киши. Бусагъатда аны халын кѳрген, анга жашлыгъы эртте озгъан бийди деп айтырыкъ туйюлду. Хауа да, ашыкъ-бушукъ болуп, шинтигин аударду. Эфендини къатында алаша, толу тиширыу бютюнда алаша кѳрюндю.

– Тары бюртюк, гажай ит, – деп сѳлешди эфенди, – тели Кундурну кимилдисин мангамы атарыкъса, аны кимилдисими чыракъ жандырлыкъды мени жеримде?..

– Нек бола эди аны кимилдиси сора? – деди тиширыу.

– Тап тутханса, мени намысымы ѳлтюрюп, кесинги намысынги сакъларгъа, – Нух шош-шош сѳлешди, алай аны шош, сабыр ауазы тиширыуну бютюн бек сагъайтды.

– Озгъан этесе, эфенди. Ынычхай-ынычхай, ѳлюр заманынг жетген киши къаллайла сантланаса? – Хауа, бир къолун жан бѳксюмюне салып, эшик таба атлады. Нух жибермеди – билегинден тутуп тохтатды.

– Энди уа не да айтырыкъса, – деди. – Сени тойдургъан иенге сыргынги бош кѳпдюресе – къоркъуталлыкъ туйюлсе...

– Мында къоркъмай эсенг, сен къоркъгъанланы табайым. – Тиширыу эшик таба ѳшон урду. – Аман тилинги артына тартдыртайым.

Нух жибермеди, тыйды.

– Сен энди кишини да табаллыкъ туйюлсе...

– Сора къалайлыкъ бла? – деп къычырды Хауа.

– Ма былайлыкъ бла – Нух эфенди къылычын сермеп алып, керилип, тиширыуну боюнун сермеди. Хауаны баш токъмагъы, жюн гулмаклай, ундурукъ аллына тѳнгереде. Не болуп къалды дегенча, кѳз къаплары кенгерип, гинжилери мычымай мияландыла. Тиширыуну, олду деп танымазча, къысхарып къалгъан тѳммегини жарты-къурту жапхан акъсыл кѳлегине къылычын сюртюп, сора тѳммекини аякълары ѳрге-энишке тартынганлары тохтагъынчы, чыгып кетди.

* * *

Нух эфенди босагъадан тышына тири атлады. Къан жугъусу жарты-къурту сюртюлген къылычын да къынына хыны уруп салды. Алай, аты таба юч-тѳрт атлам этип, тохтап къалды. Нек, олсагъат не болду – аны эфенди кеси да ангылаялмады.

«Асто», – деди Нух кеси кесине. Аглап кѳрдю – болалмады, бут шаугютлери буруп, ауурланып къалып, «сынсыдыла». Ауурлукълары энишке хорладыла да, эфенди, жыгъылама деп къоркъуп, ушкогун онг къолундан солуна кючден ѳтдюрюп, чыпыннга таянды. Бели, билеклери, юзюле тургъанча, ауругъанларына хорлатып, гушпуруракъ болду, инбашларын тыйды. Ол халда иги кесек мычыды, жюрегини тыпырдагъанына да сагъайып. Артдаракъда атлайма дегенинде, белин тюзеталмады, ичи къотарылгъан тулукълай болуп, бир тюрлю онгсузлукъ, къарыусузлукъ да сезип, «къартлыкъ, ташдан да ауур келип, малтапмы къойду, огъесе мурдарлыкъ этген ким да алаймы болады?» деп келди эсине. Мурдарлыкъгъа хорлатхан жарлы жаным. Бош хорлатдым жиннге-шайтаннга. Мурдарлыкъ жер башында, жер тюрбюнде да кечилмейди».

Нух эфенди, тентирей, аякъларын жерден кючден айыра, атыны къатына келип, ушкогун иерни къанжыгъасына къысдырды. Арып-талып, къыйналып солуй, эски чалыгъа къапланып, иги кесек заман оздурду. Сора атын тырхыкга тартды да, аягъын ѳзенгиге илиндирди.

Иесини онгсузлугъун ангылагъанча, ат, шош жюрюш алып, суу боюнунга тигеледи. Ёргеде эски кѳнпор бла аргъы жагъагъа ѳтюп, нѳгерлерине къошулургъа

эди бийни мураты. Алай, жеталмам деп, сокъуранды. Ары барып да не этеди, энди ол кимге керекди, аны ким сан этерикди. Юйю, журту сыйырылган, арбазындан кысталган эфенди жангыз кызы Саудат кимде конакъда турганын окууна билмейди. Къурман болуучу журтум да ташлы болуп къалды...

Нух, жюгенни тартып, атын Черек жагдаан ачыкъ ёзеннге чыггарды. «Аман кёзлерине, этгенлеринден оздуруп, не этерикдиле? Чулганырга къудору окууна табады чыбыкъ, эфендини уа жыгъылыр жери, инчигин тиреп солур жери да сыйырылды»...

Ёзен этегинде жаяу жолчукъ бла ат келе-келип, Нухну бийлик жерини чегине жетдирди. Бий аны юсю бла озуп, кетип къалалмады. «Манга не бола эсе да, атамдан къалган жеримде болсун», – деди.

Жерини тебен этегинден баш жанына дери къарамы бла ёнчелерге кюрешди. Болалмады. Юлюшлеге бёлюнюп эди ол. Чалыла эшилип. Анда-мында жаргы къаланган мекамла шошайып. Бу хуна аныды, мунуду дегенден хапары болмай, чекге жууукъ ишлене турган юйню къатында кертме терекни тюбюнде атындан тюшдю. Къачан эсе да кеси орнатхан кертме терек, тюбюнден чукуюна къарагъанланы бёрклерин тюшюрген зауаллы бийик деди Нух, тансыкълап.

Кертме терекни тегереги къалын кёк кырдык – эфенди, атыны жюгенин бутакыга илиндирип, кырдыкка олтурду. Олтуруп кёп турмады, билеклерин жастык этип бауурланды. Кырдыкны жумушакылыгы, ийиси хычыуун эди. «Не медет, харип, жерим, кырдыгым, малтарла, кайсыны жилияны жатар юсюнде». – Эфендини инбашлары ууакъ къалтырадыла, бауурун жерге бюгюн кыты кысып, жилигъаны ючюн кеси-кесинден уялмады. Кёп-азмы мычыды ол халда – къалкып къалды...

* * *

Тюшонде Хауаны кёрдю. Ариу, акъбет тиширыу, субай. «Бийим, сен богагъамдан аглагъанынг сайын ашыгъым алчи турады», – деп шыбырдай, таз бла жылы суу келтирди. «Аякъларынг жууайым, арыгъанлары селейир».

Нух аякъларын таз кыйырына жетдирир-жетдирмез, сууда чулганып жатхан жилиян кёрюп кююп, элгенди. Элгеннгени-сескеннгени бла уянып, къуйругъундан олтурду.

Танг атхандан да озуп, кюнню кёзю тау башындан иги да ёрге къутулганына сейирсинди. Ачыкъ жерден ташагъа кетмей, жукълап къалганына жарсып. Болсада олсагъат туруп, атына минмеди. Кюнню таяклары тешледен-сыртладан энип, жууукълаша, эфендини жеринде кырдыкны инжилендире келе эди. Кёзю кыйып, Нух кетип къалалмады. Ол халда иги кесек заман оздуруп, сора туякъ тауушла эшитип, сагъайды. Нух кертме терекни аумасында тохтады. Эки атлыны кёрдю. Эфенди келген жаяу жолчукъ бла атларын жоргъалатып келе эдиле. Нух, бир тюрлю тирилип къалып, атыны къанжыгъасындан ушкогун алды. Минип, кетгенден игиси жокъ эди. Не медет, къутулмазын ангылап, ушкогун огъары аягына миндирди. «Тутулуп, «чойбёрклени» къолларына тюшгенден Аллах сакъласын. Андан не тюрлю азап да игиди».

Эфенди атларын жоргъалатып келгенлени танырча тойюл эди, алай башхамы эди: экисинден бирини ёшонюн тутдуруп, ушкок сампалны тартды. Ат жоргъасын селейтмеди эсе да, юсюндеги артха силкинип, сора иер къашха къапланды. Нух ушкок сампалны экинчи кере да тартды – огъу тюзюне кетгенин таушундан ангылап, сампалны дагъыда тартды – ушкок, огъу болмаз эди, чарлап къалды.

Ушкокну жерлей турургъа заман жокъ эди: атлы, кыстауланьп, уруп келе эди.

Нух да атына минип, къутулуп кетер умут этди: алай нёгери жыгъылган атлы, бийни ызындан кысыха тышоуп, жортулууун не аз да селейтмей, ушкогуну сампальндан тартды: окъ эфендини эки жауурун ортасына тийген эди.

Нухну аты чапханлай барып турду, сора юсондеги ёз ауурлугъун иерде тылмай, жыгъылып жерге тыошгенде тохтап къалды.

Эфенди таудан Черек таба саркъыган суучукъыга тыогел жетмей жыгъылган эди. Эски кёпюр къулагъында. Ызындан келип, ушкок тартхан атлы алайгъа жетгенде, ол, сыртындан тышоуп, кёкге аралып тура эди. Къазакъ аны мычымай танып къоюп, атындан ашыкъ-бушукъ тыошдю. Ол да танып, башын кётюрюрге умутлап, болалмай, ышармиш этди. Къазакъ энишге ийилип, сёлешалмай, сёлеше да не айтыргъа билмей, тынгылагъанлай турду.

Къургъакъсып, къаны къачхан эринлерин Нух эфенди кючден кымылда-тып сёлешеди:

– Кетип барама...

Къазакъ жукъ айтмады.

Экиси да тынгыладыла. Эфенди, кёкюрөк къангасы кёрюк киби, ёрге-энишге болуп, кыйын солуй эди. Къазакъ Нухну сыймей эди, ол угъай, арт заманлада къанлы душманнга санай эди. Бусагъатда уа, бийни ёле тургъанын кёрюп, жашауундан не эсе да бир сыйлы зат къорай тургъанча, жюреги инжилди. Огъесе башха чурумуму бар эди – аны билялмай эди. Сабийлигинде келген эди Къазакъ Нух бийни арбазына, аны арбазында жумуш эте киши болгъанды. Ол заманлада эфенди элни ауузуна къаратхан, билек кючю болгъан, ариу киши эди. Къайдан келлик эди жалчыны эсине бийине, аны башын сылаучу бийине, къарап-къарагъынчы онгсузлукъ жетип, жан ала тургъанын кёрюрме деп? Бий да кесин темир терек боллукъ сунуп жашай эди.

– Заманым тау суудан да терк саркъып озду, – деп шыбырдадыла Нухну эринлери.

Къазакъ эфендини бир жанына чартлагъан бёркюн алып, башына кийдирди.

– Эшиталмайса мен айтханны, – деди Нух.

– Не дединг, харип?

– Жашау дейме, чапыракъ кибики – жашилленгинчи саргъалып къалгъан. Юзюлдю терекден мени чапырагъым да, учду, кетди.

– Алайды жашау, керти айтаса, – деди Къазакъ, мудах ауазы аз-маз эшитиле.

– Жашагъан, жюрюген жеримде аякъ ызларым къалгъанмыдыла? – деди Нух, нек эсе да, – бир къарап келчи.

– Къарагъанма, – деди Къазакъ, бираз тынгылап.

– Сора уа не кёрдюнг?

– Бёрю, толкю, кийик аякъ ызла кёрдюм, – деди Къазакъ...

Алай бий ол сёзлени эшитмеген эди.

* * *

Хутай тёртжыллыкъ жашчыгъы Назирни чабырчыкъларын ийлеп, мамукъ киби жумушатды. Сора, сабийни тобугъуна олтургуп, жукъ айтмай, бираз турду. Назир ариу жашчыкъды, дум-къара кёзлери, къара бурма чачы – анасы Къызайгъа ушайды. Акъ топал къолчукъларындан башлап, кенг мангълайчыгъына дери. Аны эслеп туююл эсе, Къызай Назирни оздуруп къубулта эди – анга кийимчикле тикгенден бошмай. Бир-бирледе Назирге жан атып, атасын сансы-

зыракъмы эте болур, дерча эди. Хутай кёлкълалды этмегенди, аузундан артыкъ сёз чыгъармагъанды. Комиссар Налжанны сыйгенин биле эди да, аны ючюн кёлкълалды болур дей эди Хутай ичинден. Къызай кёлкълалды болмай эди Назирни атасына.

Комиссар жангыз мени баш ием тыйюлдо, даулап, юсюне сюелирча дей эди тиширыу ичинден. Ол элни жашыды, аны ёкюло. Эл айтмагъанны Къызаймы айтырыкъды, бетине уялмай? Хутай – кёкде жулдуз кибикди. Жулдуз а жангыз адамгъа берилмейди, анга къараргъа ким да эркинди.

Къызай, келтирип, Хутайны, аллына тепсини салды. Сора от гыржын, илибжа, гоппан бла айран да келтирди. Комиссар, Назирни тобугъундан тюшюрюп, жанында гитче шинтикчикге олтуртду. Илибжадан тауукъ аякъны чыгъарып, жашчыкъны табакъчыгына салды. Кеси от гыржындан бир-эки къабып, айрандан тогъуду да, Назир бла булжугъанына сокъуранганча, ашыкъ-бушукъ болуп, ёрге кьопду. Арт кюнледе элден адамла жоюлгъанларын кесинден кёре эди. Кимни терслесин – низамны ол сакъламаса, Хажбийми огъесе Куценкому сакъласынла? Комиссар кёп адамлагъа ишекли эди, эллилеге хата эте болурла деп. Алай хар ишекли болгъанларын зынданнга агып барсала, «эрэболуциянг», «бластынг» да кимлеге керек боллукъдула?..

Хутай, атына минип, арбаздан тышына чыкъды. Олсагъат бёрю улугъан таууш къулагъына чалынды. Узакъдан эшитиле башлап, терк жууукълашды. «Биягъь», – деди комиссар ичинден.

Къайдан эсе да самыр чыгъып къалып, баш эринин чюйре этип, хырылдады. Кимге, неге кьозуп хырылдады – Хутай аны билилмады. Ит комиссаргъа къарамай эди: кёзлери гилиясынлача тегерекленип-къызарып, кеси кеси бла талашханча, ёрге секирди. Секиргени бла тенг сыртындан жыгъылып, сынсыды. Турургъа кюрешип, туралмай, боюн териси тартылып, бир жанына сыйрелди. Бир башха жаныуар малтап, богъурдагъындан алып сыйрегениге ушады. Алай ким талап сыйрей эди самырны – Хутай абери кёрмей эди.

Тюз да ол кезиуледе кьоншу юйледен парийи, маскеси да, къазауат этгенча, юрюп чабышдыла. Тёбелешип, кимге эсе да басындыла. Кимге басынып жыртыша эдиле – Хутай аны кёралмады, жаланда басыннган итлени бирем-бирем сынсып оу-шауаланып, арбазларына къачханларын кёре эди. Арбазларына къутулалмагъанлары хуналагъа минишип, Хутайны къатында кимге эсе да юре эдиле. Кими сынсып кими бууулгъан ауазын эшитдиралмай, «тарыгъып».

Итлени алай этгенлерине Хутай сейирсинип, неге сейирсиннгенин билилмай, атына терк жюрюш алдырды. Игле кьозуп, къыл чайнагъанларын кьоймадыла. Хуналадан тюшерге неда атлыгъа жууукълашыргъа уа базынмадыла.

«Кимге, неге кьозуйдула была?» – деп сагъышланды Хутай, орамны итлери аны биринчи кёрмей эдиле – кече, кюн да бу орам бла жюрюген адамды ол. Анга юргенлеге да ушамай эдиле – агны аякъ тюплерин марап, анда аланы къоркъутуп, кьозутхан жаныуар болуп, анга юргеннге ушай эдиле.

Комиссар къуллукъ межамны къатына келип, атын быкъыгъа такъгъанында окъуна тынчаймагъан эдиле.

* * *

Хутай къуллукъ отоуна киргенде, Хажбий олтуруп тура эди. Комиссардан ауур къарамын бурмай, ёрге туруп, дагъыда олтурду.

– Къайдадыла адамларынг? – деди.

– Келирле бусагъат, танг энди атханды.

– Бу кыйын заманда кече-кюн да мында турургъа керекдиле. – Хажбийни моргулдум бетинде кыан бюгюн кыалынланды. Ачыуланнганын жашырмады. Элдиле аны артыкъ бек къубулмагъанларын, къулдукчу адамды деп, сыйламагъанларын да ангылап, отдан кѳлек кийгенин билдирип кечине эди.

Хажбий Чегемден Налжикге кѳчюп, энди анда жашайды. Чыкъгъан жери махтаулу тыйюлдо – оналтжылыгындан башлап, отуз беш жылына дери жалчылыкъда туруп, беш кый, эки бузоулу ийнек алып, башына алай эркин болгъанды. Не медет, бий берген малланы айныгып, мюлк-ырысхы къураялмагъанды. Эки жылны ичинде аланы къабып бошап, ашар гыржыны, ичер суу болмай къалгъандан, юй бийчеси Ачилийни къарындашы Харунну арбазында жумушха жарагъан кибик эте, ингир сайын бир табакъ нартох бла къол аяз тенгли бишлакъ келтире кечингенди.

Ачилий, терек балас кибик, узун бойлу тиширыуду. Жугъур бетли, арыкъ. Кишиси бла жашагъан жети жылны ичинде сабийи-баллий болмагъаны ючюн, танышлары, атын айтмай, ол «къаратон» дейдиле.

1919 жылда, мюлк-ырысхы жюрютгенлени дорх этгенлеринде, Хажбий жангъдан мал, кийим къоллу да болуп, орамлада алай кѳрюне эдиле.

Хутай Хажбийни биринчи кере кѳргенинде, ол къарамыйыкъ, субай, чырайлы киши эди. Адепли сѳлешген. Чегемде партизан къауумланы таматасы. Андан бери кѳпмю-азмы заман озду – Хажбий олду деп танымазча тюрленгенди. Къарын салып, мор бетли болуп. Гынтгысы буугъан, къулдук борчуна керексиз уллу магъана берип, оспар сѳлешген. Адам алай терк тюрленеди деп, Хутай ийнаналмай эди. Огъесе тауда тубешгенлеринде, таныялмаймы къалгъан эди?..

– Партия санга кѳп затны ышанганды, – деди Хажбий, – сен а бирин да тамамлаялмайса.

– Жангы межам олсагъат ишленип къалмайды, – Хутай, столдан арлакъ чѳгюп, сагъышланды.

– Энишге къарагъандан хайыр жокъду, «бласны» душманларын къурутургъа керекди. – Окружкомдан келген адам терезе аллына барып сюелди. Сахеник желчик тереклени чукуй бутакъларын къалтыратып, аланы чапыракъларын шыбырдатды. Сора ит юрген, бѳрю улугъан, эшек окъугъан тауушла бир бирлерин алышындырдыла.

– Агъач тюплеринде бугъуп айланганланы бюгюн-тамбла дегенча тутарбыз, – деди Хутай, – элдегилени тюзюн-терсин айыргъан кыйынды ансы.

– Ол айтханынг? – деп сейиринди Хажбий, баш эрини агъарып, – мюлк къоллула «бласны» душманларыдыла, эфендиле, моллала.

– Мюлк къурай билгенлени къурутсакъ, «бласны» ким кечиндирликди? – Комиссар «окружкомну» адамына ыразы болмагъанын жашырмады.

– Партия алай айтмайды, аны эсинген кетерме, – Хажбий, ачыуланып, къол аязы бла столну къақыды.

– Элде жашагъанладан мен Окъуп бла Кундургъа ишеклиме, – деди Хутай, – сени хатангдан къутултуп къоябыз.

Хажбий, къаш тыйюп, комиссаргъа къарады.

– Шаша турса, аллай жарлыла ючюн кюрешгенбиз кыан тѳгюп. Жарлылагъа таянмасакъ, кимге базынырыкъбыз?

– Жарлыны да жарлы биледи. Бир-бирле башларындан жарлы болуп, жарлылыкъ андан сынадыла. – Хутай айтырын айтып бошагъынчы, Паша, Къазакъ кирип келди. Сѳзге къатышмадыла – тынгылауну ийип, къабыргъагъа жаурунларын тиреп олтурушдула.

– Жарлылагда керилип башласакъ, «бласны» душманларындан не башхалыгыбыз боллукду? Огъесе сен... – Хажбий, сёзюн жутуп, тохтап къалды.

– Жарлылагда ким да болушурга, жан аурутурга борчлуду. Мен Кундурчаланы юслеринден сёз къоратама. – Комиссар, къайры эсе да ашыкъганча болуп, сухуланып, ёрге турду.

Кундурну атын эшитгенлей, Хажбий Хутайга сагъайды. Налжик шахарда эки-ючайлыкъ курслагда жиберирге сайланган адамлагда къошханды ол Маскени жалчысын. Комиссар а аны кёрюп болмайды, тап, сатхычха окъуна санайды. Керти айта эсе уа? Сора сау кёрейим – партия аллай жахилликни кечерик тойюлдо. Кундурну бети къара эсе, Хажбийни терслерикдиле. Тутмакъга атар орунуна, къубултуп, курслагда жибергенди – анга аны ким кечерикди? Окружкомдан келген адамны къол табанлары къызып, ичин къоркъуу сыйырды. Алай женгирмезде кюрешди.

– Айыпшы сёлешме, – деди, – жарлыгда, къарыусузгда дерт тутханны унарыкъ тойюлбюз.

– Ол сен суннганча адам тойюлдо, бусагъатда тыймасакъ, сокъуранырбыз.

– Угъай, тап, къайтарама десем окъуна, къолумдан келлик тойюлдо. Тюнене ашырырга керек эдиле.

– Сени кибиклеге ышанган партия онгармы дейсе, – Хутай ол сёзлени айтханы бла тенг тышына чыкъды. Сора, арбаздан сёлешип, Къазакъны чакъырды.

* * *

Экиси да, элни уллу орамы бла бармай, суу жагда бла келип, ёрге айландыла. – Кундурну межамына. Атларындан тошдюле.

– Сен былай тура тур, – деп Къазакъга, Хутай, сехлени энишге тошюрюп, арбазга кирди. Олсагъат самыр, бууулган этгенча, хырылдап, комиссарга чапды. Алай, мычмай сокъуранып къалып, къуйругъун эки бут арасына къысыды. «Биягъы самыр кёреме бу», – деди Хутай ичинден. – Кундурну самыры болганын а билмей эдим». Узунаякъ къара-къолан ит, жангъдан къозуп, къулакъларын жумду, жалкъа къайырып, хунага секирди. Къайгысы комиссар тойюл эди – арбаздан тышында Къазакъга юргеннге да ушамады. Бу затха къозуп, «бууулады» дегинчи комиссар, ит, сынсып, жел ургъанлай болуп, хуна башындан жыгъылып, сыртындан тошдю. Ол халда, жеринден туралмай, оушауланып, бууулуп – сынсыганы ёчюлмегенлей иги кесек турду. Сора артда, къалай эсе да, къулакълары, богъурдакъ тюбю да къаннга боялып, аягъы юсюне болалды да, сынсыганын тохтатмай, арбаздан тышына къутулуп, къачды.

Арбаз шошайырга, Хутай халжарда эки ийнек бла Мисака бий миниучо жюйрюкге эс бурду.

«Блас’ а мал къоллу этгенди быланы», – деди комиссар, итлери сынсыгандан, киши тышына чыкъмагъанына сейирсинип.

– Кундур, мыртыскы болуп турмай эсенг, бери чыкъ дейме.

– Нек бола эди ол мыртыскы? – Жансарай, Кундурну юй бийчеси, эки къолун эки жан сюегине салып, босагда аллында сюелди. Юсюнде окъа оюулары бла мор къатапа жыйрыгъы, кюпес жаулугъу. Омакъ эди Жансарай, Ариужанны кийимлери бетине къууат берип.

– Къайдады ол киши кибигинг, бери чыкъсын, – деди Хутай, Мисака бийни жалчысын тутарга кеси келгенине сокъуранып.

– Нек бола эди ол «киши кибик». – Жансарай гынтты ауаз алып сёлешди. – Элде аллай кишиле кёп эселе биле болурса.

– Хапарны аз эт да, кьайдагысы айт.

– Аныча кишиле эл тубюнде айланьргъа бошамагъанларын а билирге керек эдинг, тоба, бир Аллах. – Жансарай, Хутайны сансыз этгенин билдирир муратда, бир жанына бурулуп, кызына сёлешди. – Балля, кьайда кьалгъанса, «комиссаргъа» суусап чыгъарчы.

Оналты-онжетижыллыкъ кьыз, анга деп тигилген болмаз эди, юсюнде асыры узун, кенг жыйрыгы бла айран чыгъарды.

Хутай къара чёмючню алып, суусапдан бир-эки уртлап, артха кьайтарды.

– Да сора кьайдады кишинг?

– Асто, нечикле сёлешесе, Хутай, билмеймисе: Хажбий боюнундан асып, кьуллукъчугъа окьургъа жиберди да. – Аллай уллу насып кёплеге берилмейди, элде жашагъанла аны кьууанчын нек этмейдиле деген ауаз бла сёлешди Жансарай.

– Ычхындырып кьойдукъ сора, – деп, комиссар кеси кесине тырман этди.

– Охо, кьуллукъ сенден башхалагъа да жарашырыкьды, – деп кьычырды тиширыу комиссарны ызындан.

* * *

Жантемир бийни мал орунлары элни тёбен жанында суу жагъалагъа жууукъ жердедиле. Ала экиси да эртте ишленгендиле. Жантемир кеси сау заманында бу жыл, ол жыл ишленгендиле деп айталмагъанды. Къарт агасындан кьалгъанларын а биле эди.

Жонулгъан ташладан кьаланган узун кьабыргъалары акъ бла сюртюлюп. Бир жыл мындан алгъа, кьудору тётюлгенча болуп, мал орундан кьой сюрюу чыгыучу эди, экинчисинден – къара-кьолан саулукъ ийнекле тийреде ёзенни толтуруп. Арт кезиуледе алайлада мал кёрюнмейди, бир акъсакъ-токъсакъ кьозулу кьой, бузоу болмаса. Жантемир бийни малларын элни жарлыларына, – кьолайсызларына юлешгендиле. Кимине тёрт кьой бла бузоулу ийнек, кимине уа он кьой бла экишер ийнек окьуна жетгенди. Бусагъатлада мал орунланы тийре ёзени шошду: ёсюп, алланган кырдыгын жарабай хансла саргъалтхандыла. Мал орунланы алларында узун суу тегенелени суулары эртте кьуруп, ууакъ жарылгъандыла.

Хутай бла Къазакъ Кундурну мекаямындан кьайтып келе, кьуллукъ юйге ашыкъмай, юйлери, байлыкълары сыйыралгъан бийлени юйюрлерин жокъладыла – ала Жантемирни мал журтларында жашайдыла.

Ким кьайсы мюйюшге кьысылып кечиннгенин да билмей, кирип бардыла да, Ариужанга победиле. Эри Мисаканы Налжикде илишаннга салгъанларын эртте эшитген эсе да, тиширыу кьарасын тешмегенди – юсюнде къара жыйрыгы, чох кьысылгъан къара гюлмендиси.

Хутайны бла Къазакъны кёргенлей, ёрге туруп, намыс этсе да, ичин кьоркьуу сыйырды: «Энди уа не палах жаудурлукъдула жарлы жаныма?» Тиширыуну бетинден кьаны кьачып, кьайры букъдурургъа билмеген кьоллары ууакъ кьалтырадыла.

– Ариужан, харип, кьалайса, бекми кьыйналаса? – деп сёлешип ийди Хутай, жюреги кьыйналгъанын сездирмезча ауаз алып.

– Аллах буюргъанлай турабыз, – деди тиширыу, – байлыгыбызны халжар мюйюшге алышып.

«Мен терс туйюлме, заман алайды», – дерге Хутайны кёлю бармады, тынгылады. Тиширыуну жашагъан жерин кьарамы бла ёнчелей. Жангыз агъач

ундурукъ бла алаша шинтикчикден башха зат эслемеди. Ундурукъда, жалан аякчыкъларын салындырып, сазбет жашчык олтурады. Шарипаны жангыз сабийин Алийни танып, комиссарны жюреги такырланды, аны анасын кеси ёлтюргенча, неге эсе да сокъуранды. Неге? Былайды деп, айталмады. Шарипаны Кундур ёлтюргенине ишекли эди. Алай кёзю бла кёрмегенди. Ариужан ол тийреде болганды, билмей амалы жокъду дей эдиле адамла.

Комиссар, тынгылауну ийгенлей, барып, жашчыкыны башын сылады. Не айтыргъа, къалай жапсарыргъа билмей:

– Бизге келип, бизде жашармы эдинг, ийи, Алий? – деп, шош сёлешди.

Алий жукъ айтмады. Башын энишге тутханлай турду. Къара бурма чашчыгы да жетип – жюлюрге керек эди.

– Ашынг болмаз – аш келтиртейик, – деди комиссар, Къазакъгъа эс буруп.

– Аш излетмейдиле, бардыла алыкъын иги эллиле, – деди Ариужан, сора ол сагъат сокъуранып, тилин тыялмагъаны ючюн кесине тырман этди. Кимледиле ала деп сорса Хутай, не айтырык эди? Байланы, бийлени юйюрлерине болушхан эллилени ит тыюнлей кёредиле «бласны» къуллукъчулары.

– Охо да, ким угъай дейди, болушсунла, – деди Хутай, тиширыуну ич къоркъуун ангылап. Ол «бласны» душманларын излей агъач тыюлеринде бла тау тыгъырыкълада эки-юч кюн айланып къайтханын биле эди, Хажбий мюлк жюрюте келгенлени журтларын сыйыртханында, «Сен сыйыртдынг эсе – мен къайтарайым», – деп, комиссар да окружкомдан келгенни оноун бузуп, кесине эриш эталмагъанды. Аны тиширыугъа ангылатып, «бласха» кёлкъалды болма дерик эди да – айтмады.

– «Блас» тиширыула бла уруш этерге деп келмегенди, терсни-тыозню араларын айыргъынчы, бир кесек чыда, – деди.

– Айымыды, – деди Ариужан, сагъышлы ауаз бла, – суу толкъун алгъа ургъаныча, артха кетип, чёгноп да къалады.

– Ол дегенинг? – Хутай тиширыугъа сагъайып къарады.

– Чириген агъач кёгет этмейди дейме, «бласыгъыз» келген да этгенчи чирип башлагъанды.

– Эгечим, аны уа бош айтаса, – Хутай къаш туюдо, бурунуну къанатлары агъардыла. – Аман адамланы «бласха» тенг этме. Къуллукъчула келе-кете турурла, «блас» а тауларыбыздан да бек боллукъду.

– Угъайым жокъду, – деди Ариужан, энишге къарап, – не уллу кюч да алсын, кесине базынырча болса, тиширыулары къаруулап кюрешмез.

* * *

Хутай бла Къазакъ, тынгылауну ийип, иги кесек жол къоратдыла.

– Ол тиширыуну сёзлерине сен не айтдынг? – деди сора комиссар, нёгерине айланып.

– Оноугъа къошулгъанланы ичлеринде жахилле кёпдюле. Жахил моллала уа динни бузмай къоймайдыла, – деди Къазакъ.

– Сора не мадар? Оноугъа къатышмагъыз десек, «блас» да унарык туююлдо.

– Биреунно мюлкюн сыйырып, башхасына берилген жерде тыозлюк боллукъ туююлдо.

– Керти айтаса, Къазакъ, арт эки-юч жылда кюйсюз адамла кёпден-кёп бола барадыла. – Хутай, мудахланып къалып, узакъгъа къарады.

– Не торло кюйсюзлюкно да сылтау мюлкдомно дейсе?

– Анга ушап турады, – деди Хутай.
 – Алай эсе, бир заманда да тенглик, тюзлук деген затла боллук туюлдуле.
 – Сора атабызны башынамы кюрешебиз, кююп кюярмы эдик, ийи?
 – Ким кюйса да, санга артха кетерге жол жокьду, – деди Къазакъ. – Манга да жокьду, – деп кюшду, бираз тынгылап.

– Керти айтаса, жамауат бизге ийнанып, жол келлю болганды. Ариссейни халкы да алайды. Ол баргъан жанына бармасакъ, бютюнда аяк тюпде кяллыкьбыз. Арисей талай кибикди, талайны ортасында уа айрыкам жокьду, аны толкьуну жетмезча.

– Талайны толкьуну бизни сюрюшдюрюп барадымы дейсе? Мен тюзю ангылайма. – Къазакъ Хутайга соруулу бет альп къарады.

Хутай билинир-билинемз ышарды.

– Ёзге уа, – деди сора, – терекни баласы тепсе, бир бутагы кялтырап, башхасы шошайып турмайды.

– Сора бизде не терслик барды, артыкьда сенде?

– Иш менде туюлду, мен болсам-болмасам да, боллугьу бирди. Кекде учуп айланган комайла кепдуле – бизни ташха аладан кяйсысы кюнса да башхамыды?

– Мадар-къадар жокьду, толкьун элтген жанына барайык дейсе, алаймыды, комиссар?

– Элибизде тюзлук болсун, жарлысына, байына да артыкьлыкь этдирмейик – олду бизни мадарыбыз, – деди Хутай, – ол бек кычырычуланы тохтатыргъа кюрешейик. Ала хаталы адамладыла.

* * *

Комиссар бла Къазакъ, кюллукь юйню арбазына келип, атларындан тюздуле, Хутай озуп кетип кялалмады: тиширыулары керюп, тохташды. Барысын да иги таныйды – кими кюншу, кими юй бийчесини ахлусу. Ала, былайга келип, комиссарга жарсыларын айта тургъандыла. Эсиндеди мындан алгъаракьлада Кермахан бла Буслимагъа тырман этип кюйгъаны. Терс селешген эди ол заманда Хутай. Терслиги эсине тюзюп, жарсыр ючюн да кялмагъанды. Бюгюн а аланы кергенине кюуанган окьуна этди.

Хутай тиширыулары алларына барды:

– Не жумушугьуз болуп келгенсиз? – деди.

Тиширыула бир бирлерине къарадыла, сен айт, мен айт дегенча. Ахырында Кермахан селеширге базынды.

– Да, Хутай, жанынга кьатайыкь, сен билмеген бизни не жарсыуубуз боллукьду!

– Охо, айтыгьыз, тынгылайыкь.

– Жарлылыгьын жашыргъан онгмаз дегенлей этип келгенбиз аллынга. – Кермахан къара ёзденденди, эркин санлы, эки жыйырма бла он жылы тола тургъан тиширыуду. Къаш башында къара губузу бла. – Сен тургъанлай, кимге тарыгыргъа барайыкь, артыкьлыкь этмегиз маржа. . .

– Кермахан, сёзню кысхасы игиди, айт айтырынгы.

– Энди ол сиз зынданнга агып тургъан жарлылагъа не мадар деп келгенбиз.

Хутай къарамы бла сюелгенлени санагъанча этип, тынгылап турду. Былайды деп, айтыргъа ашыкьмады. Ол заманда ашыгышлы иш этген эселе да, энди тергеуло болургъа керекди. Оноугъа кьатышхан адамла бла да кенгешмей, былайды деп, сёз ычхындырыргъа эркин туюл эди.

Хутай тынгылагъан халы бла, бети жибип сөөлгени бла да тиширыулары иги къууумларындан тюнголтмей, къуллукъ мекамга кирип кетди.

Оноугъа къагышхан эллиле биягъы экиге бёллоноп олтура эдиле. Отоуну тересине жууукъ жерде – Аубекир, Басханукъ, Якъуп, башха мойношде – Сейит, Магомед, Далхат. Аладан энчи – Паша, кеси жангыз.

– Адамланы сакълатхан къылыгъынгы къачан къоярыкъса, сен? – Хажбий, олтургъан шинтигинден теимей, тырман этген ауаз бла Хутайга сёлешди.

– Жыйылып, дауурлашып тургъандан не файда? – деди комиссар да, тюбюнден келген къуллукъчуну къагып. – Даууру кепню файдасы болмаз дейдиле.

– Дауурну сөймесенг, горбежиге барма деп да айтадыла бизде уа, – Хажбий, ёхтемленген бет алып, олтургъанлагъа къарады: «Кёрдиоюзмю жашны, сёзге уста туюл эсе», – дегенча. Сора олтургъанла бираз шошайдыла да, Хажбий, ёрге туруп, къарын тюбюне тюшген жассы бел бауна бармакларын илиндирди:

– Энди «тройканы» айтырына да тынгылайыкъ. Аны не айтыргъа да эркинлиги барды. – Хажбий къарамы бла «сёлеш» деп билдирди Басханукъга.

Басханукъ, угу-жугу къара эски къалпагъын башындан сыдырып алып, къашхасын ачды. Ёрге турду. Юсюнде кенг гелефей кенчеги, чепкен кёлеги. Аны ёшон хуржунундан тегерек кюмюш сагъатыны алтын шынжыры энишке салынып. Хутай Жантемир бийни сагъатын танып, башын шош чайкъады.

– Мен сёзню узунун сөймейме, – деп башлады Басханукъ, – айырылгъанны айыу ашар, бёлюннгени бёрю ашар дегендиле акъыллыла. Аны айтханым: биз, «эроболочия ишибизни» тамамламай, Ариссейден айырыла турабыз.

– Не этерге керекбиз, аны айт, – деди Хутай.

– «Бласнь» душманларындан тазаларга керекбиз, мыт-мытны къоюп.

– Сау бол да къал, – деп, сёзге къошулду Аубекир, узун бойлу арыкъ киши, – Хутайны мёхеллигин мен да жаратмайма.

– «Тройканы» таматасы Басханукъну аузуна чапмагъыз, – деди Хажбий.

– Аны айтама – къой бёрю бла шуёх болмаз. – Басханукъ къарамы бла тюбюнден келген къуллукъчугъа ыразылыгъын билдирди. Хажбий аны жанлы болгъанын ангылап, кёзлери жылтырадыла.

– Кимди къой, кимди бёрю?

– Аны сен бек уста билесе, Хутай. Манга сормай, кесингден сор. – Базынып сёлешалгъанына Басханукъ кеси кесине ыразы эди.

– Угъай, шуёх, элни жамауатын къойлагъа бла бёрюлеге бёлорге жарамайды. – Комиссар Басханукъга сен былай уллу сёлешичю къачан болдунг – ушхуурчу Басханукъ дерик эди да, айтмады. – Кьутургъан суу тау бузар дегенлей этмейик.

– Да къойла болмай биз ким эдик, энди кёзюбюз ачыла келеди ансы. – Якъуп, бир бутундан акъсакъ, алаша, кенгжауурун киши – эки жаш бла тёрт къызын атасы. Кичи къызы Зарийге жыйырма бла тогъуз жыл – тёртгосю да тыш босагъадан атламагъан, юйде къалгъан къызла.

Якъупну кёзбау сёзлерине Басханукъ ол умут этгенча магъана бермеди.

– Къойла бла бёрюлени жерлеринде къояйыкъ, – деди ол. – «Бласнь» душманларын а кьурутургъа керекбиз.

– Агъач тюплерин, тау дорбунланы къармап айланнганыбыз кёлюгюзге жетмеймиди? – Хутай олтургъанланы бетлерине кезиу-кезиу къарап сёлешеди. – Кюреш мени ишимди, партия буюргъан борчумду. Кеп, аз айтсагъыз да, боллугъу бирди.

– Сен, партиячейканы секретары, облісполкомну ышанган адамы, экили сёлеширге эркин тыйюлсе, – Хажбий, олтурганланы кеси жанлы этерге умут бла сёлешди.

– Бек бурун – мен оперотрядны командириме. Партия манга буюрган кюрешни селейтмейбиз, сиз кече-кюнде да кёресиз, – деди Хутай.

– Хапар айтаса, – деп кычырды кыйсы эсе да. Комиссар ангылады, алай жарлыны жарлылыгын кёзюне тутмады. Тынгылады.

– Хомухлукъ этебиз...

– Ол дегенигиз? – Хутай Яккупха кырап, хыны сёлешди.

– Баггырбашланы балалары да баггырбашла боладыла.

– Аталары бла кюрешейик, аланы тутдукъ, туталмагъанларыбызны тутарбыз. Сабийлерини уа не хаталарын кёргенсиз?

Къатынларын, эгечлерин да, – деп, сёзге къошулду Аубекир.

– Алай жарамайды, – деди Хутай.

– Нек жарамайды? – Хажбий секирип ёрге туруп, дагыда олтурду. Чыккырда айраннга чычхан тошсе, сен чычханны бир жанына атып, айранын ичерикмисе? Угъай, тёгюп къоярыкъса. Бизни кюрешибиз да алайды.

– Сау бол да къал, – Басханукъ, угу-жугу къалпагын башына къаплап, ёрге турду. – Алыкын барыбызны да эсибиздеди, Мыкалайны кесин ёлтюрюп къоймагъан эдиле – битеу юйюрюн – шапаларын, тохтурларын, жалчыларын окъуна кыргъан эдиле. Бу жарыкъ дуняда ийислери окъуна къалмасын деп. Лелил сора терми этгенди, ийи, айтчыгъыз?

Отоудагылла барысы да тынгылауну ийдиле. Терс сёлешген сунуп, Басханукъ буюкъду. Патчакны кесин да, акъылбалыкъ болмагъан сабийлерин да Ленин илишаннга салдыртханды дей эдиле. Аны Хутай эртте эшитгенди – алай ол иги адам, ол огъурлу киши мурдарлыкъ этгенди деп ийиналмагъанды. Бютюнда гитче жашчыкъны, сабий къызланы. Кюйсюзлюк бла артыктыкъ артда таякъ болуп, тиймей къалмайды. Сора ол аман ишни Лениннге нек жагъадыла – тутаргъа керекди аллай адамланы.

Мекам отоуда шошлукъну бузаргъа киши базынмады. Шошлукъ, кёпчюген жауарыкъ къара булутча, ауур эди. Алай булут терк чачылмады. Терезеге къарагъанла ётген-сётгенлени кёрдоле, арбаз тийресинде эшек окъугъан таууш эшитилип, терк ёчюлдо.

Ахырында сёзню жангыртыргъа Хутай базынды.

– Билемисиз, ол эртте болган ишди. Андан бери беш жыл озгъанды – «блас» да кырыу алгъанды – сабийледен бла тиширыуладан къоркъурча тыйюлдо, – деди комиссар.

– Хапар айтаса сен, – Басханукъ Хажбий турганлай кишиден къоркъургъа керек тыйюл эди. Бютюнда Хутайдан. Хажбий бла Хутайны араларында чойреликни ол эртте эслеген эди. Игилик этерик, Басханукъну къуллукъгъа илиндираллыкъ да округкомдан келген адам эди. Сора ол турганлай Басханукъ эркин-эркин сёлешсе, хата кёрлюк тыйюлдо. Бу дуня сёлеше билгенлени дунясыды. – Сабийле сабийлей турмайдыла – ала барысы да ёсюп, дергчиле боллукъдула. Тейри, кече бла келип, богъурдагынга бичакъ салыра.

– Биз гитче халкъчыкъбыз, барыбыз да танышбыз, бир элде ёсюп, жашап келебиз, – Хутай сабыр-сабыр сёлешди, – тамамды бир бирге чабыулукъ эте келгенибиз. Тохтай да билирге керекбиз.

– Сен тохтагъанлыкъгъа, душман тохтарыкъ тыйюлдо. Ол агъачча кирген къурт кибикди – кемиргенлей турлукъду, – деди Басханукъ.

– Тюз айтады, – деп сѐлешди Якъуп, къарамын чабыр бурунларындан айырмай.

– Барыгъыз да алаймы сунасыз? – Хутайны бети тюрленди: къалын къара къашлары бирге къошулдула. Эрин къыйырлары агъарып, ууакъ ызлыкълa элендиле. – Нек тынгылайсыз, Паша, Сейит, Къазакъ?

– Терс сѐлешгенлеге биз не айтырыкъбыз, кѐзлеринми чыгъарайыкъ? – деди Паша.

– Бизни миллетибизден къуллукъ къыйырына илиннгенле жалынчакълa болуп, миллетине къажау сюелип нек къаладыла? – Комиссар Хажбий бла Басханукъну къагъып сѐлешгенин жашырмады. – «Блас» келген эсе, халкъны игилерин къырып, аманчабырланы аркъасына кѐтюрюп жюрюрге деп келмегенди. Жахиллик этмегиз. Миллетине керек болмагъан «бласха» да керек тойюлдо...

– Биз аманчабырла эсек, сен а кимсе? – деп сюелди Якъуп, – кесинги алагъа къошханынгы билдире тураса.

– Мен «блас» ючюн къан тѐгюп, жанымы къолума алып айланнганда, сен байланы къанга тюплерин жалап айланнганса, – деди Хутай.

Алай Басханукъ комиссарны аузуна чапды:

– Халкъ жандыргъан чыракъны ючюлтюрге кюрешип жюрюгенледенсе.

– Халкъны жеринде къой, – Хутай, бети ташча болуп, ѳрге турду. – Халкъгъа жарагъан сен болсанг эди, жарлы болмаз эдинг. Мен сау къадарда бир сабийни, тиширыуну ачытсагъыз, эшитмеген эдик демегиз. Аллай адамны оноун кесим этерикме. Элден тышына окъуна чыгъармай. Сен а, – деди комиссар, Хажбийге айланып, – бу жахиллени къозутма да, ызынга къайт. Эки айыу бир куркагъа сыйынмагъандыла.

Олтургъанла, шум-шумалакъ болуп, окружкомдан келген къуллукъчугъа къарадыла. Хажбий эс жыйып, сѐз тапхынчы, Хутай чыгъып кетди. Паша, Къазакъ да мычымадыла.

* * *

Кюнню кѐзю кѐкню тик жерине жетип тохташханнга ушайды. Хауа уюп, ауурланнганды, къызыуду. Къуллукъ юйню аумасына къысылып, эки-юч эшек бир бири боюнларын къашыйдыла. Арлакъда къарт кертме терекни тюбюнде, къозулу къойла быттым этедиле. Элни орамларында адамла аз кѐрюнедиле.

Къуллукъ мекам бла межгитни арасында терек бахчада тохташып, комиссар нѐгерлерине сагъайды.

– Къазакъ, юйюнге бар, ауругъан ананга къара, – деди Хутай.

– Сен да, Паша, бюгюн башынга бошса. Тамбла къыйын жолгъа атланырыкъбыз. Солугъуз.

Хутай, атын адеж тутуп, жаяу жолчукъ бла суу жагъагъа тигеледи. Жюрегинде тынчлыкъ жокъду, мындан бир къауум заман алгъа Налжикден келгенинде, ийнаныуундан абери къалгъанды деп билмей эди. Элни адамлары былай ачып турлукъ эселе, сора комиссарны тутхан иши кимге керекди деди ичинден. Игилик бла кюйсюзлюкню чеги былайды деп, анга ким айтсын, кимни тежеуюне бой салсын ол? «Блас» деген сѐз эшитилгинчи, эллиле бир биринден къоркъмай эдиле, ким келсе да, эшиклери анга ачыкъ эдиле – энди гам жабылдыла. Тиширыугъа сауут кѐтюрген адет да чыкъды, – деди Хутай, Шарипа бла Хауа эсине тюшюп. Боюнлары къылдан иничке болуп къалгъан жазыкъ тиширыуларыбыз, къарындашларыбыз...

Комиссар суу жагда ташха олтурду. Черек, жаз кызыулада таркыйган эсе да, толуду, шош толкбунланып саркбады, кюн таяккланы жутуп, жылтырап.

Жашау суудан жаратылганды. Уллу сууланы жагаларында жашаган халк сабыр да, акбллы да болады дейдиле. Топ-толу, терк черекле, кече шуулдап, кюндюз сыртларында от жандырып саркыган черекле мындадыла – таулада, сора кыйда ажашып кылгандыла эллилени сабырлыклары, акбллары, огбесе черекле тюзлеге альп кетип, тенгизгеми кшошуп кыядыла? Мени сабырлыгымы да черек толкбунларына кшошуп кыя болур...

Хутайны жюреги жангыдан такбырланды, кеси кесине жан аурутуп, ёшпон хуржунундан кыра халыла бла жёрмеленген дефтер бла кыарындаш хурттак чыгарды. Ушок бла бирге кыалам да жюрютгеними билселе эдиле, хыликкыа этер эдиле – хыликкылыккыга кылган башым...

Жюрегим – кыра пюйюмчек,

Кюрешеме – тешилмейди.

Элимде жашау тюзелмейди,

Тынчлыккы, кийикленип, кетди тюзге,

– деп, кыарамын черекден айырмай, жазды Хутай.

Бу черек бла барайым

Ызындан тюзге.

Жахилледен толу тегерегим,

Анда кыалып кылсам, ким айтыр

Ачы хапарымы сизге?

Комиссар, назмусун кыагыпкыа тюшюрюп, дагыда олтурганлай турду. Сагышларын кыыстайлмайды. Налжан да кыйгы этдире эди. Ол аны кермегенли юч-тёрт жума озганды. Орамкыа чыкмаймыды, алгыынча суу жагыагыа да тигелемейди. Соймеклик, келгенича, кетген да этеди. Ол да кийик кибик бир зат – юркген болур деди Хутай.

Эсин ол тюрлю оюм сыйырса да, туруп, кетип кыалалмады. Ким биледи, бир сылтау табып, келип кылса уа деген иги умуту жибермедди. Ахырында умуту элгенди да, атына минди. Налжан жашаган орамкыа тюшюп, жол кыоратды – излеген адамы керюмеди. Арткыа кыйтмады – озуп кетип, Атчаны арбазына кыйтды.

Атча Налжанны анасыны ахлусу, орам тауусулган жерде жангыз жашайды. Кыарт тиширкы, эллиле аны юсюнден кёп тюрлю хапар жая эдиле. Кими обур, кыурткыа, кими – жинли дегенча. Жангыз жашы ёлгенден сора, келинине эшек мыйы ашагып, тели этип ёлтюргенди деп да айта эдиле.

Хутай, арбазкыа кирип, агындан тюшерге, алаша жербаш юйчюкно хирез эшиги ачылып, Атча чыкды. Кыолунда намаз минчакылары, узун жыйрыгы, кыузгун кыанатынлай, кыара. Жылларыны ауурлуклары кётюралмай, гуппурак болган тиширкы.

– Кел, жашым, кел, жууук бол, – деди Атча.

– Келдик, эгечим, келдик, – Хутай атыны жюгенин арбаз чыпынга илиндирди.

Комиссар тырхыкыа олтургандан сора, Атча гоппан аяк бла айран чыгарды.

– Ишчи, жашым, кюн иссиди, – суусап болган болурса.

Атча Мамаш бийни юй бийчеси эди. 1919 жылда бийни жангыз жашы Кыаспотну аскер кыауму бла сермешде жоюлганды. Артда, тюгел эки жыл да озгунчу, тиширкыну юйюм сыйырып, малын-хапчугун да «дорх» этгендиле.

Жашауу келген бийчени кирир жери болмай кьалгъанда, Хутай аны эл кьыйырында тирменчини юйчюгюгюне кёчюрген эди. Бусагъатда тирменчикге суу да келмейди, тирмен ташны да ким эсе да кьобарып, суу ызга тёнгергенди.

Атча уа, ёмюрлюк тиширыу эсе да, кьарыусузлукъгъа хорлатып, тынып кьалмагъанды: арбазы ариу сыйпалып, тизгинли, суу бюркюлюп. Тап, арбазындан тышында да кырдыгына-хансына оракъ жетдиргенге ушайды. Сары топуракъ бла сыйдам сюртюлген тауукъ оруну бла халжарчыкьны башларына чий кырдык жайылгъанына Хутай эс бурду. Халжарчыкьда кьара-кьолан бузоучукъ бла кьозулу кьой, ырахатланып, ышныр эте.

– Кьалай кечинесе, саулугъунг нечикиди? – Комиссар, айранны ичип, эринлерине кьол сыртын жетдире сёлешди.

– Тарыкьмайма, жауундан-кьардан кьачар жерим барды, сени ахшылыгынгдан. Мындан амынандан да Аллах сакъласын деп жашайма.

– Аш-суу ючюн кьыйнала болурса, эллилеге-ахлуларынга кьошулуп да кёрюнмейсе.

– Жаны сау адам а ашын-суун тапмаймы кьаллыкьды! – Атча, шош-мудах сёлешди. – Ахлула уа не? Бусагъатда не ахлулукъ кьалгъанды? Кетгендиле ахлулукъ жюрютюлген заманла.

– Биз ахлула бир бирлерине иги болсунла деп кюрешебиз.

– Ол мындан ары боллукъ зат туйюлдю. – Атча, ёрге кьарап сёлешди, анда – кёкде айтыр акьыл сёзю жазылып тургъанча. Сейирсинип, Хутай да кьарады – жюн устуккулача, акьсыл булут хурттакладан башха абери кёрмедди. Тиширыуну бети да кёкде тепчий, кьалкьый тургъан булутха ушады.

– Алай нек айтдын? Керти да жүрегинге болгъаннымы айтаса? – деди комиссар.

– Сиз ким дейсиз кесигизге, «балчебикле» келе-келдигиз да, эллилени малкёзле этдигиз да бошадыгъыз. Сыйырып ашагъан гыржыны адамны бузмай кьыймайды.

– Эллилени бир кьауумлары тоюп, кьалгъанлары аш-суу кюсеп жашасаламы игиди да? – деди комиссар, Атчаны мамукъча жумушакъ кьолларына кьарап.

– Сора дуния кезиу болсун деймисиз?

– Гюняхмыды да алай айтсакъ окьуна?

– Охо да, мен билмей санглана болурма, – «Келип да бошагъынчы, тирменигизни буздугъуз», – дерик эди да Атча – айтмады.

– Угъай, сен айтханда да барды хукму этерча бир зат. – Хутай кьарт бийче тиширыу бла даулашыр мурат бла келмеген эди аны арбазына, Налжанны ахлусунача келген эди да, ол умут этгенча болмагъанына жарсыды. Атча да, комиссарны ичине кирип чыкьгъанча, аны ангылап, сёзюн башхагъа бурду.

– Ол тирмен ташны суудан чыгъарып, жерине салырча адам табылмай кьалды, – деди Атча.

– Тартдырыр мирзеуюнг бар эсе, адам жиберирме, – Хутай сен тирменни не этесе, ол санга неге керекди дерик эди да – айтмады.

– Элни баш жанында тирмен да бузулгъанды дейдиле. Сюймегенибизни эллери тирменсиз кьалсын. – Тиширыу, комиссар айтханнга эс бурмай, арбазындан арлакьда тау суучукъ келиучю ызгъа кьарап сёлеше эди. – Тау суучукъ да жырлап туруучу эди да, кьуруп кьалгъанды.

– Кьоркьма, Атча, биз башха тюрлю тирменлени ишлетирбиз.

– Да болсун алай...

– Боллукьду, – деди Хутай.

– Алгъаракълада тирменнге эллиле кѣп келе эдиле. Жашы, къарты да. – Комиссар айтханны эшитмегенча этип сѣлешди Атча. – Энди ала жюриуючу жолчукъланы алысын басханды.

– Къайда кѣресе сен алысын басхан жолчукъланы?

– Алысын малтамагъан, букъу тюрбюнде къалмагъан жер, жол кѣргюзтчо сен манга. – Алай айтып, Атча къарамын узакъгъа жиберди. – Эски тирменни ары жанында гелеу сыртлагъа, тѣшлеге.

– Кѣре болурса кѣк тѣшлени, сыртланы, – деди комиссар.

– Кѣреме къарала тургъан тѣшлени, сыртланы, – деп, тиширыу тынгылады. Хутай да, керти да Атча айтханча, тѣшлени, сыртланы гелеулери къаралпымы къалгъанды дегенча, ары къарап, тынгылауну ийди. Сора тиширыугъа бурулду: сент болгъан кѣреме харип бийче деди ичинден.

– Къарангы тюшмеген эсе да, кѣгерген тѣшле окъуна санга къара кѣрюнедиле, – деп, комиссар кетер кѣлло болгъанын билдирди.

– Мен тюрбюлме къара кийген – элди къара кийген. – Атчаны кѣзлерине мылы ау чабып, тийреде акъны, къараны да кѣралмай иги кесек турду. Хутай да бир тюрлю инжилеп, баштѣбен болду. Шошлукъ хорлагъан тийреде суу таууша жан кирди. Комиссар аны эшитгенлей, сейирсинип, башын кѣтюрдю.

– Ол тау суучукъну тауушу тюрбюлдо, – деди нек эсе да къарт бийче, –

– Неди да сора? – деп, Хутай сескенди.

– Ол ташла тюрбюнде къалгъан тамычыла, бирге къошулалмай, жиляу этедиле.

– Угъай, суучукъну жырыды ол, – деди Хутай.

Атча тынгылап къойду. Мудах ышарып, ѳрге турду. Комиссар да турду.

– Ашыкъма, жашым, санга бир таш салайым. – Тиширыу, юйге кирип кетип, нарпюхю бла къамил алып къайтды.

Ючаякъ тепсиге бир ууч нарпюхню тѣгюп, аны къол аяз тюрбюнде айландыра, къатышдыра, сора шыбырдаун тохтатмай, юч-юч, эки-эки ол угъай тѣрт-тѣрт этип, жайды. Тепсинни юсюнде къош-къош болуп тизилишген нарпюххе тиширыу иги кесек заманны къарап туруп, эринлерин къаты къысыды, башын чайкъады.

– Не хапар айтады ташынг? – деди Хутай, къарт бийчени кѣп тынгылагъанын жаратмай.

– Ырыслагъан этеме айтыргъа, – деди Атча.

– Ырыслама, – деди Хутай.

– Сакъ жюрию, сакъ айлан, сени сюймегенле кѣп боллукъдула. – Таш кѣргюзтгеннге кѣре, Атчаны хапары узакъгъа созулукъ эди. Неге керек эди миллетни аллында жюриюген жашладан бирине ачырыкъса деп, жюриегине гурушхалыкъ салыргъа? Адам дегенинг къачан ачырын билмесе игиди. Таш айтханнга ийнанып барыргъа да керек тюрбюлдо. Аллах айтханлай болур, Аллах игиге бююрсун.

* * *

Къазакъ анасыны ундурукъ аягъында мудах сагъышланып олтурады. Гелля кѣпден бери ауруйду. Алайым, былайым къыйнайды деп тарыкъмайды. Жатхан агъач ундругъу эскиди, анасындан къалгъан. Гитче, алаша оточукъну бир мюйюшюнде – от жагъа. Ожакъдан энишге салыннган шынжыркъа къара чоюнчукъ тагъылып. Башха мюйюшде юч къатлы узун тапка – тюрлю мяла табакъла, агъач чолпу, чѣмючле. Аны жанында толу тулукъ сюеледи. Къалай-алай

эсе да отоучук тазады, тизгинли. Киргенлеге Гелляны акъ тышлы жастыгы, Дарий жууургъаны къууат бере.

Къазакъны анасы жангызды: къатында турургъа жашы бошамайды, келини жокъ, дуня къатыш болгъанлы, къарындашыны юйюрюнден киши келмейди.

Къыйын жазасына Гелля тарыкъмайды, кишиге дауу жокъду. Байланы, бийлени дорх этилген харакетлеринден арбазына ийне тенгли ырысхы къондурмагъанды. Нух эфендини бай этгенледен бири сени жашынгды дегенлеринде, аны бай эталгъан кесин да этер эди бай деп сѐлешгенди. Сыйырылгъан ырысхы – харам ырысхы.

Жашил дарий тышлы жууургъанны юсюнде арыкъ къолларын шошайтып, Гелля жашына къарап турады. Ариу, къууатлы бети арыкъ болуп, саргъалгъанды. Эринлери къургъакъдыла.

– Жашы, нек мудакса, ишинг акъсагъанмы этеди? – деп сѐлешди Гелля.

– Угъай, анам. Жарсырча тхойюлдо, – деди Къазакъ.

– Бетинг да кетипди. Азгъанса.

– Хатам жокъду. – Къазакъ онг къол аязы бла бетин сылап, жаякъларыны зыбырыкъларынын сизди. Сора экиси да тынгылашдыла. Алаша, тѳртгюл терезчикден жаш арбазны, арбаз мюйюшде эски талкъыны, андан арлакьда кертме тереклени кѳрдо. Бири бийик, экинчиси – алаша, бутакълары къуруй башлагъан.

– Жашы, сени хатанг жетип, Нух эфендини ѳлгенине бек жарсыйма. Ол дунягъа мен не айтып барлыкьма? – деп, Гелля сытылып сѐлешди.

– Нух эфенди кеси жоюлурдан алгъа юч-тѳрт адамны жойгъанды. Жарлы Хауаны къылычы бла туурап кетгенди. – Къазакъ, туруп, нек эсе да кеси отоууна кирип, дагъыда мычымай ызына къайтды.

– Аллах, Аллах! Тиширугъа эр киши къол кѳтюрюп ким кѳрген эди.

– Мени сейирим да олду. – Къазакъ, андан ары жукъ айтмай, сагъышланды. «Бу кюйсюз дуняга тишируула да эр кишилени ачытыргъа уста болгъандыла», – деди ичинден, Саудат аны жаралы этгени эсине тюшоуп. Ол бир ненча жыл мындан алгъа болгъан ишди. Элге къызыл аскерчиле киргенлеринде, Къазакъ Нух эфендини къаууму бла таугъа къачып бара эдиле. Биргелерине Саудат, жашы бла Мамаш бий, элни байларындан эки-юч адам, къалгъанлары эсинден кетгендиле. Къызыл аскерчи Къаспотну къаууму ызларындан къысха жетип, атыш-тутуш болгъанларында, Мамаш бий бла Байдуллах жоюлгъан эдиле. Къазакъны уа, ол Къаспотха айландырып ушкок тартыргъа унамагъанында, Саудат ачыуундан жалчыларынын ауур жаралы этип къачханы бюгюнча эсиндеди.

Къазакъ, таякъгъа таяна, Нух эфендини мал къошуна жетгенинде, анда жан да жокъ эди – ала къайры къачханларынын биле эди – ызларындан барырча тхойюл эди. Кимге керек эди жалчы – Къазакъ? Мулжаргъа тѳнгерепп, ашсыз-суусуз эки кюнню къошда тургъанды. Къаспотну къаууму таулада айланып, къошха киргенлери къалдыргъанды аны жанын: Къаспот жашлагъа: «Бу, алданып, бийни ызындан терилген хатасыз адамды, анасына элтигиз», – дегени эсиндеди.

Къазакъ сагъынмагъанды Геллягъа мени жаралы Саудат этген эди деп. Бюгюн да билмейди ол аны. Анга жан аурутхалай турады.

– Жашы, мени жаным сауда башынга иш этсенг а, къарт болуп къалады жангыз жанынг, – деди Гелля, кѳп тынгылагъандан сора.

Къазакъ жукъ айтмады: Саудатха эртте сууугъанды, аны суйген Жулдуз а

юйорлю болгъанды. Жаны тартмагъанны уа анасына келин къалай этсин.

– Жарсыма, анам, тутхан ишибизни чегине жетдирейик да, – деди Къазакъ, къолун анасыны къолуна салып.

– Не ишди бу, сиз чегине жетдиралмай къорешген?..

– Тюзлюк бла тенглик, анам, – деди Къазакъ, хар заманда айтычусуча.

Гелля, билинир-билинмез ышарып, башын къымылдатды:

– Ол а, Аллах-Аллах, бек иги эди, болмазлыкъ затды ансы, кырдыкны чалып, бирча сыйдамласанг окъуна, хар чёбю тенг ёсмейди – бир-бир хансла ёрге терк урадыла, башхалары – аякъ тлопде къаладыла. Аллах тенг эталмагъан адамланы сиз къалай тенг этерсиз?

– Аллах бермегенни биз да берирге айтмайбыз, – деди Къазакъ.

– Сора уа?

– Сора уа не? Байлыкъны, жарлыкъны да мардасы болургъа керекди.

– Охо да, жашы, сайлагъан жолундан къайтыучу болма. – Гелля бир жанына бурулуп, къолларын башына жастыкъ этди. Къалкъыргъа тартынып, кёзлерин жумду.

Отун жарып, от тиргизир муратда Къазакъ тышына чыкъды – анасына билямукъ къайнатыргъа керек эди.

Къолуна балта алырдан алгъа, гитче хастанчыкъда атыны къатына барып, аны сауурсунун къакъды, жалкъасын сылай, шыбырдады: «Зауаллы кесинг, зауаллы торум».

Алты-жети жыл мындан алгъа аны Къазакъгъа Нух эфенди берген эди. Ол заманда бешжашар эди – элде битеу атладан жюйрюк. Энди уа эл махтаучу тор, къарт болуп, жюрюшюн тас этгенди. Жамычы къанатынлай жалкъасы мырхыклы болуп, къысхаргъанды, тлоп эрини энишге салынып, сары тишлери ачылгъандыла. Иничекебел, жюйрюк тор желбыдыр болгъанды. «Жазыкъ сен», – деп къюсюндю Къазакъ, хар кимни да дунясы кезиу – кетди, озду дунянг, бийик туякларынгы заман кемирин, алаша этгенди. Энди санга киши сукъланмайды. Къзагагъ’ а башха агны къубултуп, аны жортурады. Адамланы, малланы да дуняларын алышындыргъан къюйсюз заман деп сагъышланды Къазакъ.

Хар ким ёз таягына таяна жюрюйдю – Аллах адамланы алай жаратханды. Таягынгы заман ашап, кемирин, къысхартса, башхасын киши бермез, сыйырып аласанг да, белинг тюзелмез. Сора, эллиле, барыгъыз да бир таякыгъа таяныгъыз, анга жабышыгъыз демеклик тюзмюдю?

Къазакъ балтаны аузуна шырхы эте тургъанлай, арбазгъа къоншу кызчыкъ кирип келди.

– Жууукъ бол, Мариям, – деди Къазакъ, балтасын, шырхысын да тюкгюч юсюне салып.

– Геллягъа илибижа жибергенди анам, – деп, сёлешди кызчыкъ, энишге къарап.

Мариям оналты жылы тамам толмагъан ёсюмлю кызчыкъды. Тогъайланган къара къашлары бла. Юсюнде акъ дарийден узун жыйрыгы, алтын суу ичирилген къюмош тюймеси бла бел бауу. Узун эки эшмесини къыйырлары окъа бла тюйюлюп.

– Охо, ёт-ёт, эгешчигим, – деди Къазакъ, Мариямны акъ бетине ингилик чапханын эслеп. Ол юйге кирип кетгинчи ызындан къарап туруп, сора биягы балтаны къолуна алды. Отун жарып къорешмеди – къарт агны къагында къуудуш къыйырына чёкдо. Сагъышлы эди, жюреги да бир тюрлю сезимге хошланьп. «Ол сабий нечик терк кыз болуп къалгъанды», – деди ичинден.

* * *

– Нечиксе, анам, абери къабалдынгмы? – деди Къзакъ, Мариям кетгенлей, анасыны ундурукъ аллында олтурууп.

– Хоу, жашы, иги да ашадым. Ол сабийни къоллары алтындыла.

– Анасы Зурум биширген болур.

– Угъай, тоба. Алтгъыжыллыкъ заманчыгъындан бери къолу неге да жарашады.

Экиси да тынгыладыла. Жюрегинде иги муратын айтып къояргъа Гелля баянмады. Жаш а аны ангылап тынгылай эди.

– Аллай бир келинчигим болса эди, – тиширыу, не айтаса дегенча, жашына соруулу къарады.

– Кимни эшигин ачса да, хау, жарсытырыкъ туююлдо, – деди Къзакъ, шопайып къалып.

– Ким да къайнайды, мени босагъамдан атласа эди дейме ансы.

Жаш сейирсингенин жашырмай, Геллягъа къарады:

– Гюняхды алай айтхан: ол – сабий, мен а – киши ортасы.

– Тамамды, – деди Гелля, – эр киши не заманында да эр кишиди, тиширыу а хазнамыды, гюл ханс – чакъды – саркъды.

Огоуну биягъы шошлукъ хорлады. Къзакъ алаша терезечикден кертме тереклеге, аланы энди кѳргенча, эс бурду. Бири – бийик, экинчиси – алаша. Бир топуракъда ёсюп, сууну бирча ичген терекле. «Хм, сейирди иш», – деди ичинден, нек айтханын да билмей.

– Мен сауда эт башынга мадар. Беш да тау элде излесенг да, Мариямдан игисин табарыкъ туююлсе, – деди Гелля, шошлукъну уятып.

– Анам, бусагъатда ол туююлдо къайгъы. Сен аягъы юсюнге болсанг, айтърбыз хапар, – деди Къзакъ да.

* * *

Шарипаны жашчыгъы Алий – сегиз-тогъузжыллыкъ сабий – мюйюшге къысылып, кѳгден бери сюеледи. Башында къара кийиз къалпакъчыгъы, тобукълары седиреген кѳнчекчиги бла эски кѳлеги. Жалан аякъ. Къалын къара чачы къалпакъ тубюнден мангылайында бурмаланып.

– Бу жолдан сора аллай иш этсенг, унарыкъ туююлма, – деди Ариужан, жашчыкъны гѳн чарыкъларын ийлеп жумушата. – Урлагъандан аман иш жокъду. Сени атанг бла ананг иги адамла эдиле.

Алий не акт, не къара демей, энишге къарагъанлай турду. «Ашаргъа жугъунг болмаса, урламай не этериксе», – дей эди ёксюз жашчыкъ кеси кесине, – сора ашданмы ёлейик? Кимни эсе да тауукъ орунундан ол беш гаккы алгъанлыкыгъа, аны юйюне отму тошерикди? Ариужаннга киши жукъ бермейди, ол жашагъан эски халжаргъа кирирге окъуна къоркъгъан этедиле дегенди топ орамда жашагъан къызчыкъ Сапийна. Ол айтхан эди бизни тауукъ орунда жумуртхала кѳпдоле деп.

– Бергенни алгъан гудучулукъмуду да? – Алий Ариужан жумушатхан гѳн чарыкъларын киерге олтурду.

– Сапийна да сабийди, агасындан, анасындан урлап бергенди. Ала турма. – Тиширыу туруп, таба тубюнде нартюх халыуну эки сындырып, жартысын жашчыкъгъа берди. – Ма, кѳремисе, бизни ашыбыз барды.

Ол кюнден сора Алий, халжарны арбазындан тышына чыкъмай, ашыкълары бла кесин жубата, юч-тѳрт кюн кечинди. Ариужан жашагъан мюйюшде ауузгъа

элтирча абери кьалмагъанда, жашчыкъ, не этерин билмей, биягъы Сапийна жашагъан межмяны арбазына келди. Ачма дерге ыйлыкъсынып, келгенине сылтау табалмай абызырады. Насыбына, инбашында кылыгы бла Сапийна келе турганын кёрюп, кьууанды.

– Кючюгюбюз кьачып кетгенди, аны излей айланама, – деди Алий.

– Кьаллай кючюкдо? – Сапийна суудан толу челеклерин жерге салды.

Жашчыкъ, не айтыргъа билмей, абызырап, бираз тынгылады. Энишге, гён чарыкларына кьарап. Ариужан аланы уууп-ийлеп кюрешгенден сора жангылагъа ушай эдиле да, Сапийна да эс бурса сые эди.

– Былай чубуркьуйрукъ, кьара-кьоланчыкъ, – деп, ётюрюк айтды Алий.

– Суу боюнунда кёргенме аллай бир ачдан ёле айланган кючюк.

Жашчыкъ, бурулуп, суу боюнуна чабып кетмеди. Чарыкъ буруну бла жерни чучхуй, сиеелгенлей турду. Аны кьара бурма чашчыгъы жетип, кьалпакъ тюбюне сыйырмай, акъсыл бетин бютюн арыкъ да, саз да кёргозте эди.

Сапийна – эсли, онтёртжыллыкъ кызычыкъ – хар нени да олсагъат ангылап, межмягъа кирип кетди да, андан нартох халыу бла бир чёмюч айран чыгъарды.

– Ма, аша, ач болгъан болурса.

– Амманы жаны ючюн, ач туйюлме, – деди Алий, башын кётюрмей.

– Ётюрюкге ананг бла кьаргъанма. Уялма, юйде киши жокъду. – Сапийна, хыны сёлешип, жашчыкъгъа халыу бла айранны алдырды. Сора Алий ашап бошагъынчы, кьатында сиеелгенлей турду.

– Дагъыда келтирейимми?

Жашчыкъ жууап кьайтаргъынчы, Сапийна махтаннганын жашырмай сёлешди:

– Бизни уа кьакъ этибиз да кёпдо.

Алий, айтыр сёз табалмай, тынгылауну ийди.

– Кёргозтейим. Кел, чардакъгъа минейик.

Жашчыкъ, Сапийнаны ызындан барып, сора экиси да кьайын басхыч бла чардакъгъа чыкъдыла. Олсагъат Алийни бурунуна кьакъ этилген эт ийис кьатыш кьалын жылы хауа урду.

Жашчыкъ сейирсиннгенин билдиралмай, тегерегине кьарай, тынгылап турду.

– Нечик кёпдо этигиз, – деди ахырында.

Чардакъны ичи, тузланган кьой кьабыргъала, бутла тизишиген жантаула, жипле бла сырылып эди. Жашчыкъ энишге ийилмей атлагъан окъуна эталмай эди.

– Кьой сюрююгюзно кесипми ийгенсиз?..

– Бизни кьойларыбыз жокъ эдиле. Атама артда бергендиле, – деди Сапийна. Керти да жарлыгъа саналгъан Биляка анча кьоюну кьайдан сюрюп келгенин билмей эди.

– Санга бир кьабыргъа берейим. Кьоркъма, атам да, анам да биллик туйюлдюле.

* * *

Алий, жыртыкъ келекчигини этеги бла кьой кьабыргъаны жабаргъа кюреше, арбаздан тышына чыкъды. Кёпмю-азмы барды – «Ай ит кючюгю, биягъы сен не урлап бараса?» – деп кычыргъанны эшитип, тохтады.

– Мен жукъ урламагъанма, – деди жашчыкъ, буюгъуп.

– Неди да ол, урламагъан эсенг, атангы башымыды, не уа гажай анангы

тёшю! – Басханукъ сермеп Алийни билегинден тутуп, къаты къысды – жашчыкъ жыйырылды.

– Мен урламагъанма, Сапийна бергенди.

– Жарлы къарындашымы къызы бла уа не ишинг барды? Нек жорюйсе аны арбазына? – Басханукъ Алийни келек жагъасындан тартып, ызындан сюрюш-дюрдю. Ол жылтыргъанда, билегинден тутуп, тарт-соз этди.

– Прабленнге элтип, мен сени анангы къатыннга алдырайым.

– Бармайма мен «парабленнге», – деди жашчыкъ, аякъ тиреп.

– Къарынынгы аурутма. Сени бла ким селешгенин билмейсе, кимилдичик.

– Билеме, – деди Алий, – ушхуурчу Басханукъ.

Басханукъну кезлери кюл бетли боддула, керилип, кючюнден келгенча, Алийни жаягъына урду:

– Гажайны кимилдиси. . .

– Сен кесингсе кимилди. – Жашчыкъ жилямады, сытылмады. Таш излегенча, төгерегине къарады.

Тюз да ол кезиуде ёргеден энишге келген жол бла Къзакъ юслерине чыгып къалды.

– Не агыш-тутушду бу сабий бла? – Къзакъ Басханукъну къатында атын къысха тохтатды.

– Сабий тойюлдю – бандитди, кёрмеймисе муну урлап келгенин, – Басханукъ къакъ къабыргъаны къолунда силкиндириди.

– Сени юйонгденми урлагъанды?

– Жарлы къарындашымы.

– Сора ол айтсын дауну, сени не ишинг барды сабий бла? – Къзакъ, атыны быгъынларына къатылып, Басханукъну бир жанына элгендириди.

– Мени ишимди, мен «бласны» адамыма. . .

– Сен «бласха» бергенинги боюнунга минчакъ эт, хайырсыз, – деди Къзакъ.

– Къаллайла селешесе сен «бласны» къуллукъчусу бла? – Басханукъну къара кийиз къалпагы кез башына тышдю, жаяклары къызыл тамгъала къозладыла.

– «Блас» артын жапхан адамла барысы да къуллукъчула болуп бармайдыла. – Къзакъ, энишге ийилип, Алийни ат боюнуна алды. – Ызыбыздан къуллукъ мекямгъа кел – анда селеширбиз.

* * *

Хутай бла Къзакъ къуллукъ юйде олтуруп тынгылашханлай турдула. Экисин да сагыш этдирген Алий эди. Анасындан, агасындан да ёксюз къалгъан. Хар кимни насыплы этебиз деп кюрешип, бир ёксюзге уа мадар табылмагъаны айып тойюлмюдю сора? Шарипаны «блас» берген жери, анда битген картох, нартох Алийни кечиндирирге боллукъду. Анга да, сабийге да къараргъа тынгылы адам керекди. Кимге ышансынла аны къадарын? Артдаракъда уа Хутай Алийни Налжикде окъуу юйге алдыртыр эди. Ары дери уа кимге ышансын? Ариужаннгамы?

Эсине ол оюм келгенине Хутай къууанып къалып, тирилди.

– Алан, Къзакъ, бу сабийни къадарын Ариужаннга буюргъандан игиси жокъду, ийи? – Комиссар негерине соруулу къарады.

Къзакъ ышармиш этди:

– Ариужан кеси халжар мюйюшге къысталгъанын унутханмы этгенсе? Кирир тешиги болмагъан чычхан къуйругъуна дингил тагъа эди дегенлей.

– Угъай, теири, унутмагъанма. Терслигизни боюнубузгъа алайыкъ да,

Мисака улуну юйюн юй бийчесине кьайтарайыкъ.

– Тюз иш боллукъ эди ол, – деди Къзакъ. – Тиширыуну да жарлылыкъдан кьутултуп, ёксюзно да жашауу кьуралып.

– Ким жашайды Ариужанны юйюнде? Айтчы, эсимден кетгенди.

– Жалчыларыны кызы бла жашы.

Ол сёзлени эшитгенлей, Хутай нек эсе да бир тюрлю сагъайып, ийнанмагъан бет бла Къзакъгъа кьарады.

– Кундурну жашы бла кызымы дейсе? – деди комиссар.

– Хоу, тюз алайды.

– Ма санга уа дейсе? – Хутай, ёрге туруп, терезеден тышына кьарап, сюелгенлей турду. Аллай терс ишлени ким этдиреди? Комиссар кесими огъесе Басханукъну кьауумуму? Ким да этсин ол терс ишни – айыбы Хутайны боюнундады. Ёгюз иесине кетен жетмез дегенлей, сейир птойюлмюдо ол? Биреунно – тюп, биреунно уа – баш этип, тахтагъа миндиригиз деп, «блас» кьачан айтханды? Мен аллай «бласны» билмейме. Кундурла – жахилле – кимни арбасына минселе, аны жьрын жьрлагъанла. Ариужанчаланы шыякы тешиклеге кыстап, Кундурлагъа уа аланы мекамларын бергенле – биз да «бласха» душманлыкъ этебиз. – Хутай, терезеден артха хыны бурулуп, Къзакъгъа сёлешди:

– Бюгюн-тамбла дегенлей, Кундурну юйдегисин андан кыста, Ариужан мекамьнда жашасын Алий бла бирге. Этген терслигибизни боюнубузгъа алыргъа керекбиз.

– Бек ахшы, – деди Къзакъ – Паша бла мен аны тамамлайыкъ.

– Сабыр бол, – комиссар аллында кьагъытха кьарай, тынгылады. – Тюбюнден кьагъыт келгенди, – деди сора, – «бласны» душманларына уллу кёллосюз, деп, тырман этедиле. Сизни агъачларыгъызда эки уллу «бандит» кьауум барды, дейдиле. Созмай, кыйын жолгъа атланырыкъбыз. Не боллугъу белгисизди. Ариужанны жерине кьайтаргъынчы, Алийни бир тап юйюрге жарашдыр. Биз кьайтхынчы, эл тюбюнде айланмай, кечине турсун.

* * *

Бир кьауум заман озгъандан сора Къзакъ, жашчыкыны да аг боюнуна алып, кьайтып келди.

Мудахлыгъын тешмей, иги кесек тынгылады.

– Не болуп келдинг, тынгылама, – деди Хутай.

– Аитыб’ а не айтайым? Элибизде аллай юйюрле бардыла деб’ а турмай эдим...

– Нечик?

– Сайлап, беш-алты арбазгъа кирдим – бири да унамады хатер этерге. Сьлтаулары да барысыны да бирди – кимилди эсе да, бийден тууугъанды – аны сен кьубултуп айланганлыкъгъа, «бласчыла» артда дау этип, юсюбюзге сюелселе, биз не аитырыкъбыз? Башыбызны отха сукъма дедиле.

– Ой, жарлы биз а, – деп, ёхтюнюп, комиссар баштёбен болду. – Жамауат, жарлыла де да тур сен’ а.

– Кёп эллиле бузулуп кьалгъандыла нек эсе да, – деди Къзакъ, Алийни арбазгъа ашыра. – Мен чыкыгъынчы, ойнай тур, харипчик.

– Бюгюнмо бузулгъан сунаса эллиле? – деп, комиссар жангъдан тынгылады. «Жамауат, кёпчюлюк», деп айтханлыкъгъа, ала ётюрюк, жапсарыу сёзледиле, – деди ичинден Хутай. – Минг кёзю болгъан жамауат бир кёз эслегенни эслемейми кьалды? Бир кёз кёргенни ызындан жюрюмесе, зыгъырлай, хар бюртюго энчи,

бирге жабышып, кесин кьорууялмагъан, барыр жолун кёралмагъан. Къарьулулу кёзюне аралып, къарьуусузну малтап, озуп кетерге хазыр кёпчюлюкдю ол. Кимди жамауатха, эллилеге анасыз, атасыз къалгъан сабий? Несинден къаллыкдыла эллиле, ахлула да ол сабийни? Алгъа къарап, миллетни уланы болур, халкъына инсанлыкъ этер деп эсине келтиралмагъан. Къыйынды озган жолунга къарагъан, алгъа къарап, адамны къадарын кёрген андан да къыйын... Хутайны сагъышын арбазда селешгенле бёлдоле. Комиссар къулакъ тигип, жашчыкъны юсюнден даулашханла Басханукъ бла таммалакъбурун Якъуп болгъанларын ангълады.

– Къыйгъырмаз, – деди Хутай, тышына чыгъаргъа хазырлана, – Алийни мен агамы юйюне элтейим, киши жарсымасын.

* * *

Хутайны къаууму кече белинде жолгъа чыгып, танг атаргъа Фара тешге жетди. Агла да, жашла да арыгъанларын комиссар эслеп, солургъа эркинлик берди да, кеси да арлакъда олтурду. Онтёрт адам боладыла барысы да. Эки-юч жылны биргесине партизанлыкъ этип тургъан хайт деген жашла. Хутай базынмагъан, – ышанмагъанла тыйюлдюле. Артыкъда Хажалийни жашы Апо, Къасай улу, Ачах дегенча. Комиссар жаланда Даулетге ишеклиди. Ол Нух эфендини ахлусуду, аны барчы-келчиси болуп туруп, артда, айтханына кёре, сокъуранганды. Мюлксюз, тукъумсуз адам тыйюлдю. Басханукъну къаууму унамай эди аны «бласха» жанлатыргъа. «Блас» дегенинг а тукъумлу адамладан элгенип барса, жашнарыкъмыды?

Хутай, чынар терекни ауанасына олтуруп, жашланы юслеринден сагъышын ёчюлтмей, иги кесек турду. Хайт деген эллиле ачырыкъларын сыймей эди. Ол бугъуп-къачып айланганла да эллиледиле – таулу жашла. Аланы да ачыгъыргъа керек тыйюл эди. Неден кьоркъуп къачып айланганларын ангъламагъанла. Терилип, алданып, агъач тюплеринде, дорбунлада кечингенле. Ариу айтып, ишни халын ангълатып, элге къайтаргъандан игиси жокъ эди. Унамай, иш атыш-тугушха къалса уа? Хутайны жарсытхан ол эди. «Бласха» керек адамлагъа сауут-саба кётюрген къыйынды, бу къууатлы, ариу жерни сакъларыкъ, анга къууанырыкъ адамланы жууушдурмай, бушуу-бушман этгенликге, киши онгарыкъ тыйюлдю. Комиссар чынар тереклени ауаналарында гебенекле чёп башлагъа къонуп, назик, къолан къанатларын шош жая-жыя тургъанларына къарап туруп, неге эсе да къууанды. Кюнню таякълары жайылгъан кырдыкъда кюмош минчакълача тизилишип, къалтырайдыла. Арлакъда, ачыкъ жерледе, госта тюртю, улёкъу тереклени заман акъсыл кёлеклерин алыкъын тешдиралмагъанды. Бийик чынар тереклени ичлеринде ажашхан къайынла, беллерин агъартып, къайры эсе да кетип барадыла.

Ёргерекде суучукъ мурулдагъаны эшитиледи, хауаны сериунно хычыуунду.

Хутай, эриннгенин хорлап, ёрге турду. Жашлагъа да туругъуз деди. Къарап-къарагъынчы, барысы да атларына минип, комиссарны ызындан тизилишдиле. Фазыкамдан, Шурудан, Цириклиден да ётоп, Гыйы башында тохташдыла. Былайыны агъачы бийик да, артыкъ къалын да тыйюлдю. Тюлочно суугъа жууукъ жер, Хутай билгеннге кёре, «бласдан» изгилтин болуп айланганла бу тийреледдиле. Бир жерде турмайыкъ деп кетген эселе да, Уллу агъачны сайларыкъдыла. Болсада, бираз мычгъандан сора, Хутай адамларын Кьонгур къая аллына ашыкъдырды.

Туугъанлы бери бу суу ауузунда жашап, айтып эшитген болмаса, былайланы иги танымагъанына комиссар кеси кесине айып сала, атындан тюшдю. Къая

керги да кьонгурду, заман жоннган кьабыргьалары ёрге сызылып, кёкге жете. Тюз тѣппесинде терекле, адамлача тизилишип, бери энишге, кьарап. Къаяны аллы – деменгили ташла сюрюуленнген талады, аланы араларында – анда-мында кьайын терекле.

Комиссар да, жашла да, шолшукьну уятмазгьа кьореше, къаяны жашырын мюйюшонде агларын кишенледиле. Сауут-сабаларын, жол азыкьларын бир жерге жыйышдырдыла. Деменгили ташла ичлеринде жюрюесе, кьалса да, киши кѣрюнмейди. Дауурсуз-тауушсуз турсала, бугьуп, андан-мындан сагь-айгьанла кѣрюрле деп, кьоркьуу жокьду. Былайдан Шьякьыла тийреси узакь туйюлдо – жарым кьычырым. Ол жахил, мискин жашла болсала анда боллукьдула. Чечекбет Гергьокь улу терилтип айланганла. Барып, юслерине чыгьып кьалмай, сакьларгьа керек эди. Быллай иште тѣзюм игиди – ол хорлайды ашыкь-бушукь этгенлени. Ала дауурсуз-чууутсуз кьысылып турмазла, кече кьонушлары кьалайда болгьанны Хутай ажымсыз билмесе, эки кьауумдан да жашла ачырла.

– Былайдан кетгенли, бир кюнден кѣп озмагьанды. – Къазакь тийреге кьарап – сынчылап, Хутайны кьатында таша олтурду.

– Нечик, не хыйсап этип айтаса? – деп, сагьайды комиссар.

– Дорбун аллында отларыны кюлю алыкьын чѣкмегенди.

– Эй таланнган, кергими айтаса? Сора узакь кетмегендиле. Былайлададыла, – Хутай дорбун аллына барып кьарады. Бурулуп, кетип кьалмады – ийилип, ичине кирди. Эндиге дери кѣре келген дорбунлагьа ушамай эди ол. Алаша, кьарангы. Кьайдан эсе да – теренден – кьалын, ауур хауа ургьанына Хутай тѣзюп турду. Бара баргьаны сайын дорбун жарьый, башы да шарт кѣрюндю. Ол ариу жонулуп-сыйдамланып, акь бла сюртюлгеннге окьуна ушады. Тюп жаны уа, мурдору – уста кьаланнган хуна.

Хутай, кѣзю кѣргеннге ийнаналмай, ышанлап кьарады. «Сейир-тамаша, – деди ичинден, тауну кѣтюрюп турурча хунаны кимле кьалагьандыла, кимни кьолундан келген ишди ол? Огьесе Кьонгур тау дегенлери – тау туйюлмюдю?»

Комиссар, алданып, дагьыда иги кесек барып, сора дыркь деп, тохтап кьалды: дорбун кенгерип, тизгинли отоугьа ушады. Отоугьа ушагьан межамны онг мюйюшонде кѣргенине сейирсинди. Неди ол, тахтамыды огьесе ташдан, кьаланнган ундурукьмуду? Хутай жууукь келди – алайды, тахтады деди ичинден. Тахтаны кьатында кьабыргьагьа таянып – мужура. Агьачданмыды, жезден? – кьум бла губу ау гырмыкландырып. Тахтаны аякь жанында кьум тюбюнден боюулары аз эслене – жез бла кьошун гѣгенле.

Дорбунну башха – сол кьабыргьасында – эшикмиди, неди? – Хутай алайгьа келип сюелди. Эшик сунуп, алданып, кьолу бла тюртюп-тюртюп кѣрдю – тепмеди. Эшикни эки жанында – комиссар аланы артда эслеген эди – энишге оюлуп эки адамны сюеклеринден сескенди, гебохлары аякь тюплерине кѣнделен тюшооп.

Хутай, нек эсе да элгенип, ырыслагьан да этип, ызына терк айланды. Дорбуннга терен кирип кетгенин энди ангылап, кеси кесине тырман эте, терк жюрюш алып, келип турду. Суу-салам болуп, солууу тыйыла.

Комиссар дорбундан чыгьар-чыкьмаз, жашла аллына чабып, басындыла.

– Кьайдаса, Хутай? – деди Къазакь.

– Нек сорургьа кьалдыгьыз, былайлада эдим, – деди комиссар.

– Биз' а бир хатамы болуп кьалды деп.

– Угьай, тейри, узакь кетмеген эдим.

* * *

Жашла ауузланыргъа жыйылышып олтургъанларында, Хутай алагъа къошулмай, Къазакъны нёгерге алып, Къонгур къая аллында жюрюй, не излегенин, кёрюрге суйгенин кеси да билмей, кёп мычыды. Ол сунганча, деменгили ташла, къаядан айырылып, энишге тюшген ташла туйюл эдиле. Ала барысы да ючюл эдиле, тёртгюл. Сыйдам жонулуп. Бир жанларында жашил оюлумларыны ызлары аз эслене. Не торлю эсе да, Хутай анга ишексиз эди. Кёремиди-къаламды – Къазакъ абери сездирмей эди. Комиссар а, сейирсингенден тили айланмай, ташланы ичи бла бара, къая ортасында къалагъа ёрлетген таш атлауучланы кёрюп, симсиреди. Атлауучла къалагъа тюгел жетмей юзюле эдиле. Аланы тюп ташындан башланып, энишге баргъан хуна ызны да кёрдю. Жерге терен кетип, юсю бла тынч атларча алаша, узун хуна.

– Кёрмейсе бу сейирликлени, – деди Хутай.

– Не къурулушладыла была, ким ишлегенди, кимле жашагъандыла? – деди Къазакъ да.

– Биз кесибизни таньгъан, ызыбызгъа къарай билген халкъ туйюлбюз, – деди комиссар, неге эсе да жарсыгъан ауаз бла.

Ол кече жашла Къонгур къая аллында къалдыла. Комиссар, сагъышларына хорлатып, жукъылаймай, танг аласында къалкъыды.

* * *

Налжан атасындан, анасындан да алгъа уянып, шош кийинди. Арбазгъа чыгып, тауукъ орунну эшигин ачды. Къыз тышында ууакъ жумушла бла жубана тургъунчу, атасы да чыкъды. Узун бойлу, арыкъ киши. Ол темирчиди да, терк окъуна тегерекге-башха къарап, горбежиге ашыкъды. Налжан аны сехлеге дери ашырып, ызына къайтды. Юйде суу жокъ эди да, суу къылычны эшикден кирген жерде хунагъа тиреп, челеклени да алайгъа салды. Черек жагъагъа тигелерге уа ашыкъмады. Эл алыкъын къозгъалмагъанды. Адамла орамлада кёрюнмей, ёрге-энишге озганла болмай, жолгъа чыкъса, къайсы бири да аны эслеп, гурушха сёзлерин айтадыла. «Биягъы Хутайны жокълай чыкъгъан болур», – деп. Къыз, суу жагъагъа бара, Алийни кёрюрге, аны кесине къысаргъа излейди да, ол а алыкъын уянган да болмаз.

Эрттенлик хауа салкъынды, тау этегинден аязчыкъ арбазгъа чабып келип, терк тунчукъду. Кюнню лауданы аш юйню башын саргъалтып, анда кёп мычыялмай, къабыргъа бла энишге сындырыла, хунаны ташларын, аны аллында челеклени жарьтды.

Налжан, жашыргын отоуна кирип, Алийге деп тикген кёлекчигин къоюнунда букъдуруп, тышына чыкъды. Арбазда бош сюелирге анасындан буюгъуп, къолуна агъач сибиртгини алып булжуду. Болалмай эди, ич кюйюне хорлатып, кёзлерине мылы ау чабып къала эди.

Хутай эрттенликде къыйын жолгъа атланса, ингирге къайтып келиучо эди. Бу жол а къайдады? Саумуду-шаумуду? Айхай, къоншугъа не бир ахлусуна кирип, сорур онгу болса, нек тараллыкъ эди. Уллу Аллах, сынаргъа депми бердинг жазыкъ тиширыугъа соймекликни ауур жоюгон? Огъесе соймеклик туйюлмюдю ол? Азапмыды? Кече-кюн демей, санларынгы эзип-малтап, жукъунгу сыйырып, къанынги ичип тургъан сезим соймекликмиди? Алаймы болады хар тиширыуну эр кишиге соймеклиги. Алай эсе жазыкъ туйюлмюдю ол?

Сора Аллах къаргъагъан жанмамы деп, эсине келтирип, Налжан мычымай сокъуранып, Аллахдан кечгинлик тиледи, тобагъа къайтды. Хутайны кенген

оқына бир кёрюп кыуанган, жанынг ырахатланган насыпды деди. Тап, кесин кёралмай эсем да, атыны туяк тауушу ёчюлмесин, элибизни орамларында зынгырдаганлай турсун. Насыпмыды, жилиумуду ол – не тюрлю эсе да, Аллах, аны менден кыызганма. Жастык, жууурган тилемейме – атыны туяклары тау жолларыбызда зынгырдаганлай турсунла деп тилейме.

Налжан, арсарлыгын керн тюрлюп, суу кылычын инбашына салды, чеклени анга илиндирди. Орамда ары-бери ётгенле кыатыш Хутайны атасы жашаган юйно кыаты бла озуп кеталмай, хунаны башы бла арбазга кыарады. Алийни эслеп, шош сёлешди:

– Наным, былай бир келчи.

Жашчык чартлап чыгып, Налжанны кыучаклады. Кыыз да Алийни Хутайны бетинден кёрюп, кесине кысыды. Жашчыккыны Хутай сюймесе эди, атасыны арбазында тюшюрюп кетмез эди.

Налжан, тамагы бууулуп, кёзлери абери кёрмей, иги кесек мычыды. Сора, кючден сабырланып, Алийни башын сылады.

– Суу боюнуна келемисе мени бла? – деди.

– Барлыкма.

Экиси да жаюу жолчуккыну сайлап, Черек жагга тигеледиле. Хутай атына суу ичириучю жерде Налжан ташха чёкдю.

– Тешчи кёлекчигинги, – деди кыыз.

– Нек?

– Охо, мен айтханны эт да, теш.

Кыыз, кыоюнундан чыгарып, Алийге хыр кыатападан кёлек кийдирди. Олсаггат жашчыккыны бети жангырып кыалып, чырай алды. Кыара бурма чашчыгы бютюн шарт белгиленди.

– Биз билмей турганлыкка, сен ариу жашчык кёреме, – Налжан Алийни жангыдан кыучаклады. – Энди кенчек тигерикме. Охому, сюемисе кенчекчик тиксем?

– Хутай а Нальчикден кызыл чурукчуккыла келтирирге айтханды.

– Хутаймы айтханды алай? – Налжанны ол ангыламаган бир тюрлю сезим бийледи. Кыыз кыолун жашчыккыны инбашындан айырмай, Черекке кыарады. Черек бусаггатха дери уюп-жуклап турганча, аны мудах шууулдаун энди эшитди. Жашчыккыдан жашыртын кёзлерин сюртдю.

* * *

Хутай тюшонде Налжанны кёрюп, сескенип уянды да, ырыслады. Комиссарны отоуна кыыз кирип келип, аны кыатында тохташып сёлешмей, башха отоуга озуп кетди. Юсюнде кыап-кыара жыйрыгы, чачаклы кыара жаулугуу бла. Сёлешмей, мудах озуп кетгенин, кыара кийгенин да жаратмай, Хутай ызындан барды.

Налжан отоу мюйюшонде тобукланып, комиссарны бёрюге ушаган ёрексулак итини башында жараларына балхам сала тура эди. Комиссар кыызга ыразылыгын билдирип муратда сёлешди – Налжан бурулуп Хутайга кыарамады...

Тюшно не бла бошалганын комиссар унутуп, эсине тюшюралмай, таянганлай турду. Тюшге да бир тюрлю магана бералмай, игиликге жораларча белгиле излеп, танг жарыганына кеч эс бурган эди.

Кюнню кёзю тау башындан терк ёрлеп чыгып, Кыонгур кыяны тик кыбыргаларындан ауаналаны мычымай юркютдю. Кюнню алтын сууу энишге саркыа келип, жайылып, ташланы окыаландырды.

Хутай шургусандан азатланып, тийре жанып жылтырагъанына кёлю кётююлдо.

Эртген сайын кюннге кьууаныгъыз,

Ингир жетип, батса да кьууаныгъыз.

Ол ёчюлмез – кьайтып келир,

Жюрекледе кьар, буз да эрир, –

деп жазды да комиссар, назмусун шыбырдап окьуп, жюрюшоне кьулакь тикди. Алай назму тизгинлерини макьамын эшитгинчи, ушкок атылгъан тауууш эшитип, сагъайды.

– Эшитдигизми ушкок атылгъанны? – деди Хутай, аны тийресинде ауузла-ныр кьайгъыгъа кирген жашлагъа айланып.

– Эшитмей’ а, – деди Кьазакь.

Ушкок жууукьда атылгъанын ангылап, Хутай кьолу бла жашлагъа дауур этмегиз дегенни билдирип, кеси да шошайды: ушкок экинчи кере атылмады. Гергьокь улуну адамы кийик ууларгъамы чыкьгъан болур, огъесе малы ажаш-хан эллимиди? Не тюрлю эсе да, барып, сынчыларгъа, ишни эбин билирге керекди деген келишимде тохташды Хутай.

Гергьокьну кьауумундан эсе, аны адамлары кьоншудадыла, эки кьауум да ачьмай, иш табынлай бошалырча амал излерге борч эди. «Бласдан» кьачьп, юркюп айлана эселе да, таулу жашладыла, бир суу жагъадан суу ичип, бир элде ёсгендиле. Барысы да таныш, тенгле, шухла, сора бир бирге ушкоклары кьай-ыр сала, артда жарсырла, ёмюрлеге кьанлы жаула болуп.

Ол оюм бла Хутай Кьазакь бла Апону шиякьыла тийресине тасхачьлыкьгъа жиберди, кьалай барырыгъызны, не этеригизни да кесигиз билесиз деп.

Кёп да сакьлатмай, экиси да кьайтып келдиле.

– Арабызда бир кьычырым да жокьду. Шиякьылада кьошлары. Бусагъатда кьайгъысыздыла: кими кийик соя, кими – от тиргизе, – деди Кьазакь.

– Охо, тамамды. Сиз экигиз мени бла келигиз. Кьалгъанла – ызыбыздан, мен билдиргинчи, ушкокларыгъызгъа ашыкьмагъыз. Атланы да жерлеринде кьююгъуз. – Комиссар бел баууна, белинде керохуна узалды. Ушкогун кёнденелен тутуп, атланды.

* * *

Хутай, эки нёгери бла тауушсуз келип, терекле ортасында деменгиле кьадау ташны артында тохтады. Гергьокь улуну адамлары, бир бирден узакь кетмей, кьауум-кьауум олтурушуп, эт ашай тура эдиле. Чечекбет таматалары кёрюнме-ди. Аны кёрюп, симсиретмей, жашланы, юслерине чыгып кьалыргъа ашыкьса, иш ол умут этгенча болурму?

Ашаргъа олтургъанланы санады: онжети адам. Кьоншу элден келип кьошул-гъанла да болур эдиле – Хутай барысын да танымады. Тёзюмюн ташха байлап, кёп сакьлады. Ахьрында юч кьошну биринден Гергьокь чыкьды.

Алаша, гьрхы киши, кьара шинли. Башында тёгерек, кёк бёркю. Тамагьына дери тьоймелери этилген схарла кёлеги, белинде жассы бел бауу, кероху.

Гергьокь улу бу суу ауузундан тьойюлдо. Чегемлиди. Не бай адамгъа, не чанкагъа саналмагъанды. Чегем элинде ююю, бузоулу ийнеги, бир аты бла тогъуз-он кьюю болгъанын Хутай биле эди. Тёрт жьыйрмажыллыкь атасы, анасы. Гергьокьну кесине эки жьыйрма бла он жыл тьогел толмагъанды. Ата-сына-анасына келин келтирип, аны бла юч-тёрт ай жашап айбырылгъанды. 1919 жылда алты адамы бла бу суу ауузуна ётноп, аты айтыла, тас бола тургъанды.

Озгъан эки жылда жангъдан къайтып келип, Алашевода ахлусунда бир ауукъ заманны кечиннгенин Хутай эште тургъанды. Кишилиги бла кюйсюзлюгюню юсюнден да хапар кѣпден бери жюриюдю. Комиссарны ызындан айландырыр ючюн да къалмагъанды – Чегемни бла бу суу ауузуну арасында. Былай жууукъдан а Хутай аны биринчи кѣре эди.

* * *

Комиссар, ушкогуну быргъысын терек бутакъгъа салып, Гергъокъ улуну эки къаш ортасын тутурду. Бармагъын сампалгъа илиндиргенликге, тартып къоялмады. «Аман адамды, кѣплеге да хата этгенди. Охо да, аман а сокъурана билмеймиди? Таулу туйюлмюдю?» – деп, арсарлы эди Хутай.

– Не кюнюнге къарайса? – Къазакъ комиссарны билегине шош къатылды.

– Къолунда саууту болмагъанны атхан кишилик туйюлдю.

– Тюлкю къапханнга эки кере тюшмез.

– Тюшериги тюшген болур, – дегени бла тенг комиссар таш артындан хыны чыкъды:

– Къымылдамагъыз дейме, олтургъан жеригизде уюп къалыгъыз.

Апо бла Къазакъ ушкокларын жашла таба айландыргъанлай, къалгъанла да жетдиле.

Гергъокъну адамлары олтургъан жерлеринден тепмедиле – этге узалгъанла билеклерин артха тартдыла, чайнагъанла симсиредиле.

– Аманны тили – артыкъ, ёллюкню ушкогу – артыкъ, – дегенни айтып, чечекбет киши керохуна къармашды. Тюз да ол такъыйкъада Хутай ушкогуну сампалына къатылды да, Гергъокъ улуну къол аязы керохну сабына жетер-жетмез къаш башында къызыл туйме чачырады. Чечекбет киши артха бир сюрюшюп оюлгъанлай, адамларындан къайсы эсе да секирип туруп, аллы айланган жанына мыллыгын атды. Тюз да ол кезиуде Хутайны ушкогу да экинчи кере атылды.

Комиссар, бешатарын огъары аягъындан тюшнормей, олтургъанлагъа къаршы келди.

– Жашаргъа суйген жеринден тепмесин.

– Юшюген картош сууукъдан къоркъмаз, – деди Гергъокъ улуну адамларындан къайсы эсе да. Таматабызны аямагъан бизними аяркъсыз!

– Таматагъыз ит эди, сиз а адамласыз, – деди Хутай, – алданып, ажашып айланганлагъа. Ёрге туругъуз, хатасы болмагъаннга «блас» да хата этерик туйюлдю.

– «Блас» дегенинг сокъурду, – ма бу тау кибикди – кимни эзерин, кимни аярын билмеген. – Сѣлешгенин аты Къаирбекди. Эки жыйырма жылгъа жууукълашхан. Сакъалы-мыйыгъы жегип, аякъларында чабырлары тозурап. Хутайны партизан къауумуна къошулуп, «блас» ючюн кюрешип, артда ёнгелеген. – Хутай, сен мени таныйса, айтчы, атамы нек тутуп сибирге жиберди «бласынг», – деди дагъыда Къаирбек.

– Жалгъан хунады ол «блас» дегенингиз. Оюлмай къаллыкъ туйюлдю, – деп сѣлешди Жашарбекни къатында сѣюлгенледен къайсы эсе да.

– Ким да абынады бир кере, экинчи абынсакъ, ол заманда айтырсыз сокъурсуз деп. – Хутай, сабырланып, ушкогуну къалагъын жерге тиреди. – «Блас» бу тау кибикди деб’ а керги айтаса. Айтчыгъыз, анга биз не эталлыкъбыз, халкъыбыз жыйылып басынсакъ окъуна. Къыйырын кемиригиз, гылыу чычханла кибик, ойгъан а эталлыкъ туйюлбюз. Келигиз, аман бетли болмагъыз, халкъыбызны да аман бетли этмегиз.

- Кеппе-керти айтады...
- Ант этейим, керти айтмай эсе, – деп, андан-мындан сөлөшдиле.
- Алай эсегиз, сауут-сабагызны жыйыгыз да Гергъокь улуну атына жюк-легиз. Жолгъа чыгъайыкъ, – деди Хутай.
- Элге келсек, не боллукъбуз биз? – деди биягы Къаирбек.
- Юйлеригизге барысыз да, жашау этерсиз, жер сюрюрсюз, мал ёсдююрсюз.
- Бу эки ёлнюю уа не этебиз? Элге жетдирип, асырармы эдик, огъесе мындамы асырайыкъ?
- Мында асырагыз, – деди Хутай.
- Мында асырасакъ, дууа ким тутдурлукъду, эфендибиз жокъду.
- Халкъына къажау сюелип, анга хата этгенге дууа тийишли туююлдо, – деп, Къазакъ комиссаргъа къарады.
- Ол бири, харип, тарх этдирип ушкок атмагъанды. Кеси да Чегемден эди, – деди Къаирбек.
- Аны адети бла асырагыз. Мен дууа тутдурума, – деди комиссар, алайда сюелгенлени сейирсиндирип.

* * *

Ингир болуп, адамла юйлерине жыйылыргъа, Хутайны къаууму, жесир жашладан энчиленмей, элге кирдиле. Жесирле энди жесирле туююл эдиле – комиссар, айтханыча, аланы башларына эркин этди, кеси уа къуллукъ мекамгъа къайтды. Анда къагытчы Михаил Воронинден сора киши жокъ эди.

Воронин «акъланы» заманларында Кундурну къагытчысы болуп да тургъанды. Кишиге хатасы жетмегенди. Иги, билимли адамгъа санала эди. «Акъла» элден къачхан кюн алагъа къошулмай, эл къыйырында Атчаны гыгысында бугъуп къалган эди. Хутай къарыулап, «старшинаны» къагытчысы эдинг сен деп къорешмегенди. Къагытчы керек эди да, ол ишни Воронинге ышанып къойгъанды.

– Алгъышлайма, кан тёмкей жашланы юйлерине кайтарганынг иги иш болду, – деди Михаил, Хутайны къолун тута.

– Сау бол, мен да алай сунама, – деди комиссар, жерине олтура.

Экиси да тынгылашдыла. Воронин, олсагъат тюрленип къалып, сагышлы бег алды. Къашха башын сылай, Хутайгъа къарап, жукъ айтыргъа базынмагъанча этди.

– Айтырынг болур дейме – айт. Жангылыкъ бармыды-жокъмуду? – деди Хутай.

– Жангылыкъ барды, иги жангылык, – деп башлады Михаил, – сагыш этерча иш да болганды.

– Ол дегенинг?

– Банданы адамларына асыры уллу кёлло болган болурса, – деп турама – сени терслерге адамла табылырла.

– Башларына эркин этгеним ючюнню айтаса?

– Хау, аны айтама, жумушаклыкъ этгенсе дерикдиле.

– Сора кесиме къоркъуп, къырыргъамы керек эдим? – деди Хутай, сагъайып.

– Кырмасанг да, жерлерин тапдырыргъа керек эдинг. Революцияга кажаулань башларын сыласанг, киши да унарык туююлдо, – деди Воронин.

– Киши да дегенинг ол кимди? – деди Хутай.

– Сен мени ангылаганса: «бласны» душманларына душманлагача карарга керекди.

– Ала душманла тыйюлдоле, алданган адамладыла, аллайланы тутдуруп барсакь, мени халкъым тауусулуп къаллыкьды, – комиссар, къайнасы къыза башлагъанын сезип, сабыр сѣлеширге къорешди.

– Сен «бласны» керги адамыса, аны уа миллет бети жокду, – деди Михаил.

– Миллетими сакъларгъа сыймеген «бласны» мен да сюрерик тыйюлме, – деди Хутай.

– Сен тюз айтаса, алай менден сора киши эшитмесин. . .

– Тюзге тюз дерге нек къоркъама? – деди комиссар.

Михаил Воронин жукъ айтмады. Хутайгъа къарап туруп, мудах ышарды.

– Къыйдукъ аны. Иги жангъылыкъ барды деген эдинг – неди ол? – Комиссар да къагъытчыгъа къарап, неге эсе да сагъайды.

– Элге эки устаз келгенди – тиширыу бла эр киши. Школ ачарча боллукду.

– Кертими айтаса? – Хутай, олсагъат бетине къан чабып, секирип ёрге турду, – мен аланы не замандан бери сакълай эдим. Не огъурлу хапар айтдын. Къайдадыла?

– Чотайны журтуна элтгенбиз.

– Жазыкъ Чотай, топ болуп къалды. Охо, кел, саламлашайым, – деди Хутай шургуланган ауаз бла.

– Бюгече кояик, солусунла. Аланы биргелерине Хажбий да келгенди.

– Хажбийдамы? – деп, къашларын керип сорду комиссар.

* * *

Элге, устазлыкъ этерге келгенле, Ольга Ивановна бла Дмитрий Николаевич – юйюр къурагъанлы юч ай болады. Ольга – жыйырма бла тёртжыллыкъ къыз – Аристокда бийик билим берген окъуу юйню былтыр бошاپ, ол тийреде орус элде бир жыл устазлыкъ этгенди. Аны эри да – отузжыллыгына жууукълашхан – Аристок шахарданды.

Эки устаз да къуллукъ юйге Хажбий бла келгенлеринде, Хутай, Басханукъ, Якьуп, Паша дагъыда кѣпле сакълап тура эдиле.

Барысы да туруп, алларына барып саламлашдыла, тѣрге ётдюрюп олтуртдула. Комиссар кесини жерине тиширыуну олтуртургъа къорешди – ол унамады.

– Къалай келдигиз, къыйналмай жетдигизми? – деп сѣлешди Хутай, Ольга бла Дмитрийге кезиу къарай.

– Мы не успели даже определить коротка или длинна дорога, настолько сказочно красива природа. – Ольга орта бойлу, сары шинли тиширыуду. Тюз таралган къысха сары чачы бла. Юсюнде къара кумачдан этеги, тыймелери тамакъ тубюне дери жетген акъ огъары жаны.

– Ольга Ивановна, кечгинлик, не загладан окъутурукъсуз, билимигиз неденди? – деп сорду Хутай.

– Я буду учить ваших детишек русскому языку и родной (русской) речи, а Митя. . . Дмитрий Николаевич – математик, – Къонакъ тиширыу, орусча ангылай билмезле деп, экили бола сѣлешди.

– Очень хорошо, что наши дети будут обучаться русскому языку. – Комиссар чалдырмай, орусча уста сѣлешгенине Ольга бла Дмитрий сейирсинип, бир-бирге къарадыла.

– Оллахий, молодес будешь, – деп, Басханукъ ушакъгъа къошулду. Алай, комиссарны бети тюрленип къалгъанын эслеп, сѣзон жутду.

– Я вижу, здесь многие владеют русским языком, – Дмитрий Николаевични

ауазы жумушакъ эшитилди, олтургъанлагъа сагъайгъандан азатланып. Жукъаргъан къаралдым чачлы, талгъыр кёзлю, жукъа бетли киши.

– Владеют, ещё как владеют, – дерге ашыкъды Воронин да.

– Устроились как? Есть ли у вас что сказать? Может вы пожелаете жить в другом месте?

– Спасибо. Устроились хорошо, дом очень добротный, никаких претензий. Только вот, зачем нам такой дом, там ведь шесть комнат. Может и школу там откроем? – деди Дмитрий Николаевич кенгешген ауаз бла.

Олтургъанла, сагъышланып, тынгыладыла. Сабийлени окъутургъа орус устазла келгендиле деген хапар элге жайылып, кёпле аланы кёрюрге ашыгъып, къулулукъ мекамны арбазына жыйылгъандыла. Мекамны терезесинден къаргъанла межгитни да кёре эдиле – аны тийресинде да эллиле сюеледиле. Пашаны атасы Тукъум бла къайын атасы Ахия ол тийреде кёрюндюле. Паша экисин да эслеп, эслегенин билдирмей, тынгылай эди. Бар эди аны айтгыры, школну юсюнден да оюму – айтмады, тынгылады; нек эсе да Ахия ючюн ичине къоркъуу кирип. Дин ахлусуду Ахия эфенди, межгитде бир къауум сохтасы болгъан.

– Тынгыламагъыз, айтгыгъыз акъылыгъызда болгъанны, – деди ахырында Хутай, – жангы школ ишленгинчи, сабийлени къайда, къалайда окъутуп башласынла келген устазла?

– Как мы успели узнать, детишек, желающих учиться не более сорока. В доме, где нас поместили, можно под школу выделить две комнаты. Ну, наконец, три, деди Дмитрий.

– Тюз айтады жаш, – деди Паша, ашыгъып. Ол директор эсе, аны айтханы болсун.

– Угъай, алай жарарыкъ тойюлдю, – Хажбий ёрге турду. – Арабча окъургъа юйретирге «бласны» политикасына тюз келмейди. Энди межгит-чежгит деген сёзлени унутургъа керекди. Боллукъду, тамамды. Межгитни школ этебиз, андан тап жер излесек да табарыкъ тойюлбюз. . .

– Сау бол да къал, – деп къычърды Басханукъ, – бу жамауатны алдап, терилтип жашагъан эфендилени тохтатыр заман жетгенди. Халкъны ала бузадыла.

– Къуру челек уллу таууш этеди дегенлей, не сылхырына тартаса! – деди Паша.

– Неке бола эди ол къуру челек? Тюз айтады Басханукъ, – Якъуп башындан эски бёркюн сыдырып алып сёлешди.

– Мен да алай сунама. Межгит бла школ къой бла бёрю кибикиле. Школ ачыла эсе, межгит къурургъа керекди, – деди биягъы Басханукъ.

– Былайда Басханукъ бла Якъуп политиканы ёкюле тартханлыкъгъа, халкъны экиге бёлген политика керек политика тойюлдю. – Хутай, ич къайнасын чёкдюрюп, сабырланып сёлешди. Басханукъну айтханы терс болгъанлыкъгъа, Хажбий аны айтханын тюзге санай эди. Терсни терслигин ангылатыргъа керек эди. Къалай бла? «Блас» да диннге, динни тутхан адамлагъа къажау эсе, не мадар? – деп, сагъышланды комиссар. Бусагъатлада биз межгитге, къуран окъургъа юйретген эфендилеге къажау сюелсек, «бласха» хата этерикбиз ансы, игилик этерик тойюлбюз. – Комиссар, солуу айландырып, Хажбийге бла аны жанлы болургъа юрешгенлеге къарады. – Терс иш этерге ашыкъмагъыз. Со-къуранырбыз, – деп, жерине олтурду.

– Сен «бласны» адамы эсенг, адамы бол, – Хажбийни толу бетине къан чапды, – жангы «бласны» келгени – чолпан жулдуз чыкъгъан кибикиди. Ол чыкъса уа – танг агады. Тауларыбызгъа келген жарыкъны ёчюлтюрге юрешесе

сен. Межгит дегенинг халккыбызны кёзюне тошооп, соккур этип турады. Ол жабылсын да, школ ачылсын.

– Хажбий, керексиз сёз кызгъамайыкь. Къыза баргъан ташха ушап, чартламайыкь. Тамбла эллиле бла да сёлешейик.

* * *

Кёзюне жукку кирмей, саггышындан да азатланалмай, Хутай тангга алай чыккыды. Не этерге билмей эди ол. Жамауатны аллында сюелип, не айтсын. Межгит аманды, школ игиди депми? Не десенг да, Хажбийни күүлугу уллуду. Правленнге кыатышханланы бир кяууму да ол айтханны тюзге санайды. Хажбий Хажбийлей кыалыр эди, «бласны» оноуу болмаса эди, динни кери этсе, нюр жанарыкь сунган «блас». Аны айтханын этмей а бир кёр... Межгитни да саклап, школ ачылса, кереги ол эди... Бара баргъанда билинир эди ким акь, ким кыра болгъаны. Минчакь санагъанла барысы да молла сунган эллиле кеслери ангылагъынчы, ашыгъыргъа керек тойюл эди.

Саггышындан кыачханча, Хутай нек эсе да ашыгъып, арбазгъа чыккыды. Босагъа аллында чулгъанып тургъан парий, аны кёргенлей инжир-мынжыр этип, ууакь сынсий, жатма тюбюне ашыгъып, анда мойюшге кысылды.

– Къурта, харип, не болгъанды санга, мени таньмаймы башлагъанса? – деп, комиссар жумушакь сёлешди.

Къурта, куйругун бутла арасына кысып, кулакъларын жумду.

Къолларын ал ботасыны тюбюнде букудуруп, Къызай да босагъа юсюнде кёрюндю.

– Аш-суу сакъламай, кыайры ашыгъаса? – деди ол.

– Мени кый, Къурганы ач эте болурса ансы, нек сынсийды? – Хутай, атына иер салып, айбылларына тартдыра сёлешди. Юй бийчесини экинчи сабийден ауурлугу иги да билине эди – комиссар аны юй жумушла бла кыйналырын сыймей эди. Къоншулагъа барып, адамлагъа кёрюноп айланырын окъуна сыймей эди.

– Охо, жарсыма, кесинг да босагъа юсюнде сюелме. – Хутай, иерленген атын чыпынга тагъып, ийнекни сауар кыайгыгъа кирди.

* * *

Күүлукь мекамны аллында жыйылгъан жамауат – жашаулары келген кишиле, тиширула – кёп тойюлдоле. Ёшюн уруп, жагъасын жыртырып, аладан киши да сёлешмей эди. Къазауат этип, айтханындан кыайтмагъан-таймагъан Хажбийди. Сора Пашаны атасы Тукъум.

– Аллахдан игилик тилеп, ёмюрледен бери жашай келебиз, жукь бермегенди ансы. Хар нени да кесигиз этигиз, жашагъыз-ашагъыз дейди «блас». – Хажбий, күүлукь юйню атлауучларында сюелип, ючюнчю кере сёлеше эди. – Межгит ма былайдады, жууукьда, алай ол сизге не бергенди? – Окружкомну келечиси билегин межгит таба узатды. – Моллала ёз кыарыналары ючюн жамауатны алдап турургъа ырадыдыла. Угъай, сабийле билим алсынла, дунягъа кёзлери ачылсынла деп, бири да айтырыкь тойюлдо...

– Сау бол да кьал, – деп кычырды биягъы Басханукь.

Аны эшитгенлей, жамауат аллына Тукъум чыккыды. Тап, чырайлы киши. Гымык кырккыылгъан акь сакъалы, башында акь сархы бла.

– Ким айтханды санга, Хажбий, арап окъууу окъуу тойюлдо деп? Тиллеринде, жерлеринде арапча окъугъанла сенденми жажилдиле? Арап халкъланы

дуниялары бизни кыралыбызны дуниясындан къарангыды деп айталлыкмыса сен, ахшы киши? Бизни халккыбызны жахил, къарангы халккыга санап бош селешедиле «бласны» келечилери. Бизде къарт да, жаш да Къуран окъуй биледи, – Тукъум, кълундан минчакъларын кетермей, сабыр селешди. – Мен да «бласны» душманы туйюлма, ётюрюк айтып, жамауатны терсине тартханланы уа ким сюерикди.

– Сора сен керти айтып, мен а халккыны алдагъанмы этеме? – Хажбий, ауур санлы адам, къанатла битгенча болуп кылып, бияггы жамауатны аллына чартлап чыкъды. Шаугютлю бети мыдыхланды. – Озгъан этесиз, дин ахлула. Сиз ким болгъаныгъызны биз да билебиз.

Хутай, шош келип, окружкомдан келген кълулукъчуну жингиригине кытылды:

– Хажбий, кызма. Сабыр бол – сен уллу кълулукъчуса, эслеп селеш.

Алай айтып, комиссар атлауучладан энишге тюшдио:

– Былайда терсбоюнлукъ этген адам кермедим мен. Тукъум да, Хажбий да, тюз айтадыла. Сабет «блас» да сизни динигизни сыйырырга деп келмегенди, къркмагъыз, «блас» бизге болушургъа деп, эки жаш устазны жибергенди. – Къарамы бла Ольга бла Дмитрийни излеп, табып, кеси кытына чакъырды. – Ма бу эки адам сизни сабийлеригизни окъутурукъдула. Бизни уа «эт да, шиш да коймезча» этерге онгубуз барды. Межгит межгитлей кыалсын. Ма алайда Чотайны журту – хазыр школ. Биз жангысын ишлегинчи, сабийлеригиз анда окъурукъдула. Аны бла керексиз сёлени да эшитмегенча кылайыкъ...

Олсагъат кълулукъ юйно аллына келген жамауатны бети кюн тийгенлей жарыды. Жыйылып, тартылып, атылырга хазыр болуп тургъан хауа женгилленип, адамланы башлары бла учуп, «ох» дегенча, шош жайылды.

* * *

Ольга бла Дмитрийни ашырып, Воронин Чотайны мекаямына келди. Устазла алыккын кьонакыдыла, элни, эллилени да танымайдыла.

Ала жашап башлагъан отоу кенгди, жарыкъ эки ундурукъну, терезелени да акъ жабыулары аны бютюнда жарыкъ этип, ырахатлы кёргозтедиле. Чотайны юйюню кыалгъан юч отоу да тазадыла, эшиклери энчи ачылгъан. Арбаз да, ариу сыйпалып, таш хуналары бийик. Арбазда Чотайны акъ ёшонлю, сары парийи хунагъа кысылып жатады. Аллында нартох ундан худуру бла гитче, жез тазчыкъ. Жаны ауруп, кьоншуладан ким эсе да келтирип салгъан болур. Парий сансыз эди тазчыкъгъа. Ол неге да сансызды – арбазгъа киргенлеге, чыккыганлагъа. Эки ал аягына ауур башын салып, мудах жатады. Кёпден бери кёрюнмеген иеси Чотай кыайтып келлик сунуп, тыш адамла садакыга берген гыржын бурхуларына, сюек-мюеклерине да сансыз эди ёхтем парий, жарлы болуп кыалгъанына ийнаналмай жатхан...

Бираздан эки жаш, Хутайны атындан, токълу келтирип, арбазда сойдула. Ызы бла эшек арбада тулукъ бла будай ун, кыайнагъан сары жау, чыккырчыкъ бла бишлакъ келтирип аш юйге салдыла.

– Ой, зачем всё это? – деди Оля, сейирсиннгенин жашыралмай.

– Как зачем? А что будете кушать, вы же не на один день приехали? – деди Воронин.

– У нас же деньги есть, можем купить.

– Они деньги не возьмут.

– Как? – деп, Оля жангъдан сейирсинди.

- Почему не возьмут? – Дмитрий да сёзге кышулду.
- Потому что они – балкарцы, – деди Воронин.
- А что, балкарцы денег не признают?
- Почему же не признают, – Воронин аз-маз ышарды. – Просто щедрые люди, уважают гостей.
- А не темнота ли это?
- Темнота! Вы считаете, что это проявление невежества? – Воронин, эки устазга да кезиу къарай, башын чайкъады. – Невежда тот, кто добро не понимает.

Жашла токълу этни туурап, башха жумушланы да тындырып, арбаздан чыкыгъандан сора, ючюсю да отоугъа къайтдыла.

Олгуруп, иги кесек заманны тынгылашдыла.

- Я очень заинтригована, – деди Ольга Ивановна ахырында.
- Чем же? – Воронин, къашларың керип, тиширыугъа къарады.
- Ведь постоянно твердят, что эти кавказцы дикие, опасные, чуть что – хватаются за кинжал.
- Не знают их, вот и говорят, – деди Дмитрий Николаевич.
- Верно рассуждаешь, – Михаил Воронин устазга жууукъ шинтикге кечдю.
- Мы, русские и себя-то плохо знаем, а о культуре кавказцев, тем более балкарцев, у нас понятия нет.
- Что же, будем учить их детей и учиться у них, – деди Ольга, – я рада, что мы с Митей попали в их среду.

* * *

Хутайны атасы Муса Алийни кьолундан тутуп, арбаздан тышына чыкды. Кече узуну башын сагъыш сыйырып, ахырында таукелсизлигин хорлагъанына кьууанды. Жашына ыразылыгъыны чеги жокьду. Ол бир заманда да аны махтамагъанды, бюсюремегенин а билдирип, кёп тырман эшитдиргенди. Бюгон а орамда окьуна кычырыргъа хазырды: «Жашым нечик иги иш этгенди, кьалай акъыллыды», – деп. Тейри, ким не десе да, элде школ ачылгъаны аламаат болду. Межгитни да сакьлады, сойген ары жүрюсюн, соймегенге уа – ма школ. Орамда эллиле бла сюелип, аны юсюнден хапарлашыргъа, Хутайгъа аперимлик берген сёзлеге тынгыларгъа кюсеп бара эди Муса. Алай орамдагъыла анга эс бурмадыла. Школгъа, межгитге алгъа жетерге эришгенча, кими кызычыгъын, кими жашын кьолундан тутуп, ёрге, ол эки мекям болгъан таба, ашыгъадыла.

Сабийлени ата-аналары омакъ кийиндирирге кюрешген болурла, жашчыкъланы жангы ышымчыкълары бла гён чарыкълары. Кызычыкъланы къара этекчиклери бла, акъ кисейден, дарийден бла лаудандан огъары жанлары. Элни орта орамы, гюлле баш кьусухан замандача эди.

- Жашым, школда, хыли этмей, иги окьурукьмуса? – деди Муса, энишге ийилип, Алийни бетине къарай. Алийни Ариужан ёсдюрсюн деп оноулашхан эселе да, Хутай бла Къазакъ, алыкьын ол комиссарны атасыны юйюнде эди.
- Хау, окьурукьма, – деп, ашыгъып жууаплады жашчыкь.
- Окьургъа керексе. Хайт деп окьургъа, – деди дагъыда Муса.
- Сен а мени Налжикге элтирикмисе, иги окьусам?
- Ай-хай. Элтмей а.

Муса бла Алий Чотай бийни арбазына жетгенлеринде, сабийле, аланы ата-аналары да жыйыла тура эдиле. Сора къарап-къарагъынчы, алайгъа келликле жыйылыпмы бошаддыла, заманмы жетди – Хажбий, Басханукъ, Якьуп келип,

мекамны атлауучларында тохтадыла. Устазла Ольга бла Дмитрий да алагъа къошудула.

Хажбий жыйыны, кеси кеслерине аперимлик берип сѐлешириклерин Муса ангылап, Хутайны жокълады – кѐрмеді. «Юй ишлеген балта эшикде къалгъанлай, къайдады бу?» – деп ачыуланды. «Быллай кюнде ол былайда болургъа керек эди». Муса, нек эсе да жюрегине бир тюрлю шургу тюшоп, дагыда тѐгерекге сагъайды: Хутай келирге ушамай эди. Тейри бу' а ишден тыйюлдо, дей ичинден, Пашаны атасыны къатына келди.

– Алан, бизни ол аман жашларыбыз да кѐрюнмейдиле. Былайда болургъа керек тыйюлмо эдиле экиси да? Тейри, керти айтама, – деди Муса.

Ахия, баштѐбен болуп туруп, айтырыны-къалырыны юсюнден сагъыш этгенча, ахлусуна къарады.

– Тейри, угъай, биле болурса сен, билмей амалынг жокъду, – деди.

Муса, къорктуругъу келип, сагъайды:

– Билсем сангамы соруп айланырыкъ эдим?

– Да Пашаны ол чакъыргып, бирге кетгендиле, – деди Ахия.

– Бу не тюрлю жашауду, юйюнде бир кюн къалыргъа онгу болмагъан? – деп, Муса Алийни къолун къаты къысды.

– Чегем башында бандамы, чандамы дейдиле, ары аскерчилени жибергендиле, Хутайны жыйынын а алагъа болушлукъгъа барыргъа буйрукъ келгенди. Ашыкъ-бушукъ кийинип, танг аласы бла жолгъа атлана, жашны айтханы алай болгъанды, – деди Ахия.

– Манга билдирмегени сейир тыйюлмюдо, сен не айтаса ансы? – Муса, эринлерин къаты къысып, аллы айланган жанына къарап, иги кесек мычыды. Къайры къарай эсе да, Чотагъны арбазында жыйылгъанланы кѐрмей эди ол.

– Да, къайгъы этдирмейим деген болур эди, – деди Ахия.

* * *

Хутай Чегем башындан экинчи кюнню ингирине, ат юсюнде олтуралмай къайтхан эди, ауур жаралы болуп. Жыйынындан да жаш жоюлуп. Элде уа олсагъат аман хапар жайылгъан эди, комиссаргъа боллукъ болгъанды, бюгече тангнга сау чыкъса да, тамбладан а озмаз деп.

Аман хапар, тѐрт аякълы болуп, Жабраилни юйюне да чабып кирди.

Аны эшитгенлей, Баття, борбайлары къыйылып, сюелген жеринде чѐгюп къалды. Жабраил да, бир тюрлю шошайып, аууузундан сѐз чыгъаралмай мычыды. Ары дери Хутайгъа жол ташлаучу акъсакъл киши, сокъуранып: «Сора бизни элибиз бошму къалады, Хутайсызмы къалады, тоба, тоба», – деди, шыбырдап.

– Э, киши, кертими болур ол хапар? – деди Баття, эс жыйгъандан сора.

– Аман хапар керти болмай къалмайды, – деди Жабраил.

Баття, эки жыйырма бла онжыллыкъ тиширғы, жашил гюлмендисини тюбюнден чачыны чиммакълыгы кѐрюнюп, олсагъат жашаулугъа ушاپ къалып, агъач тапчанны къыйырына хаух чѐкдо.

Налжанны къайгъысы жюрегин бютюн бек таралтды. «Ол къыз энди ачыудан кюйюп, тауусулмагъа эди, – деди ичинден. Бир жаны бла къарагъанда, Аллах билсин, унутуп, тийишли жерин табып, тынчайып къалыр эсе уа. Алай не хазна. Сюймеклик да, Аллах буюрмаса, бошуна келип, ёчулоп къалмайды, деп Баття бютюн бек мугураиды. – Инсанны ичинде жанганлай тургъан бир загды ол. Жюрегин барамталамаса иги эди. Барамталады эсе, ычхындырлыкъ тыйюлдо.

Хо, бир от жагдада жылынып турмасала да, жаны сакъланса, Налжанны анга дауу жокъду. Тиширыугъа кѣпмю керекди – суйгени бла бир суу жагъагъа тигелесе, бир черекден суу ичсе... Не медет, Аллах, сабыр этсин ажалын»...

– Энди ол кыыз къара кесеулей болуп къалмагъа эди, – деди Баття, башын кѣтюрмей.

– Кыыз къайнайды, унутур да тынчайыр. – Жабраил отоуну ортасында суюлип эди да, жеринден тепмеди, эл жарлы боллукъду ансы.

– Э киши, алай къалай айтаса? Жюрекни жылыуу сууумайды, ышырылгъанлай турады.

– Хапарды ол. Суймеклик ёлгени ызындан барып, аны бла къабыргъа кирип къалады, – деди Жабраил, тышына чыгъаргъа хазырлана.

– Алай къалай айтаса, киши, ёмюрде жукъ кѣрмегенча? Ташжюрекмисе сен?

– Ташжюрек тойюлме да, андан жарсыйма Хутайгъа. Чынтгы эр киши эди ол, элни нарты.

– Ким биледи, адамла семиртип сѣлеше эселе да. Аллах болушсун, Аллахны кючо кѣпдю, – деп кючюндю Баття.

* * *

Налжан кесини отоунда таянып эди. Гуппушланып, къабыргъагъа айланып. Кѣзлери толуп, отоуну акъ къабыргъасы къара кѣрюнюп. «Къычырып, сарнап жилыргъа онгум болмагъан жарлы жаным», – деп сытыла. Атам, анам юсюне келип, жиямукъларын кѣрюрле деп къоркъа эди. Атанг-ананг сауда не сыйыт этесе деселе, не айтыр, не сылтау табар? Хутайымы шибля ургъанды, ёшюнюн окъ кюйдюргенди, мени кююп, кетип бараса, кимге аманат этесе деп, сарналаса эди Налжан, мангълайын къабыргъагъа тиреп, къычырыгъын буууп жатмаз эди.

Сабырланыргъа умут этип, кыыз артха бурулду, тынчаялмай, куйругъундан чѣкдю. Болалмады, жиямукълары, жилырыгъы да буудула. Хар нени да – къычырыгъын, сагъышларын, кюйюн да унутуп кюйгъанча болуп, тунчугъуп иги кесек турду. Сора аз-маз жайыгъып, кеси кесин жапсарды: «Мен жарлыны Аллах къаргъамагъан эсе, жараларынга балхам болайым, ким биледи, адамланы айтханлары ёчюлюп къалып, арбазынгда къара кыузгъун кычырмаз эсе уа...»

* * *

Басханукъ бла Якъуп, кеслери жашагъан тюп орам бла бармай, атларын баш орамгъа буруп, ашыкъмай келе эдиле. Хутайны юйюню кыаты бла озар ючюн – жилау-сыйыт бар эсе, аны да эшитирле, адамла кѣп жыйылгъан эселе – кѣрюрле. Жаны алыкъын ичине хапары барды – кирип, кѣзбау сѣз айтханны да хагасы жокъду. Аладан къорарыкъ ол кѣзбау сѣз болсун. Дагъыда ким биледи, комиссарны жаны терендеди.

Басханукъну кюуанчы ичине сыйынмайды: ууртлары кызыарып, ышарыуу эрин кыйырларына кюнуп.

Хутайны орунуна Хажбий Басханукъну кююп кетгенди. Пашасы, Мустафасы, не бу жанында келген тойюл эдиле энди элге оноу этерик – Басханукъ эди.

Хутай ёле эсе, аны шинтигине Басханукъ тургъанлай киши олтурмаз, ёлмесе да, ол кюн кѣргюнчю жашай бир барсын.

– Дуппургъа алгъа чыкыгъан алгъа ауар дегенлей болду шуёхубуз, – деди Басханукъ, кѣл кенгдиргенин жашыралмай.

– Нечик? – Якъупну айтханы кючден эшитилди. Ауазы къарылгъан адамныча алай эди. Ыразы тойюлдю ол Хутайны орунуна Басханукъ къалгъанына.

Неси артыкды аны Яккупдан – окьюу деп туйюл, акылы, чырайымы озады? – Яккуп, эслетмей, негерине кьарады. Ушхууурчу Басханукь Хутайны орунун алгъан демеклик неге ушайды? Суймегенликге, не ары-бери деселе да, Хутай кишилиги болгъан адамды. Жюйрюк атны чочуучу эшекге алышханлай этип кетди хайырсыз Хажбий. Алайда Паша, Къазакь тургъанлай.

– Нечик деп нек сораса? – деди Басханукь, онгсунмай, – ишни сууутмай тамларгъа керекбиз. Не аз да созмай.

– Не ишни? – деди Яккуп.

– Иш ишни! – Басханукь ачыуланьп селешди. – Элни тазаларгъа дейме, «быласнь» душманларына жерлерин тапдырып.

– Ашыгъыргъа керек туйюлдо. Хутай бизден эсли кишиди. Ол ашыкъмагъан жерде биз нек ашыгъыргъа керекбиз?

– Ахшы ишни болжалгъа салма деп эшитмегенмисе сен? – Басханукь кез кыйры бла Яккупха кьарап, сора сагъышлангъан бет алды.

«Мени куйругъумдан тутуп айлангъан Яккупну кёр сен», – деди ичинден. Нек торленип кьалды алай терк – зарлангъан этеди, мен болмай, ол нек болду деп. Кёр сен аны гынтгысын. Да терсмиди, зарлана эсе да? Ким да кесине игиликни излейди. Хар адам ёз кезиун сакълайды, анга термиледи. Кезиун анга жетди, жаннет чыпчык аны инбашына кьонду. Яккуп да, башха бирлери да анга тезерге керекдиле, боюн салыргъа, салмай башласала уа, кылыч Басханукьну кьолундады. Баш токъмакъларын тенгеретсе, кьалгъанла тынчайыра. Тамамды, боллукьду Басханукьну учузлукь сынагъаны. Энди ол сынатсын алагъа учузлукь. Ким ушхууурчу болгъанын кезлерине тутмаса, Басханукь киши туйюл эди десинле сора...

Эки атлы да Хутайны юйюню кьатына жетгенлеринде, озуп кеталмадыла – атларындан тышдоле. Арбазда Пашаны атасы бла Мусадан сора киши жокь эди. Басханукь аны жаратмады – жамауат жыйылмагъан эсе, саусузну, хапар жайылгъаныча, уллу хатасы болмаз...

– Къалайды комиссар, – деди Басханукь Хутайны атасына кьолун узата.

– Ачыгъан этгенди, алай жанына кьоркьюу жокьду, Аллахха жаным кьурман болсун, – деди Муса.

Олсагъат Басханукьну борбайлары кьырккылып, этине сууукь тер чапды.

– Игитта сора, биз' а, кьайгъы этип, кече жукъламай чыкьгъанбыз, – Басханукь, ёно кьарылып, бетини сууукь терин сюрте селешеди. – Аны Аллах элибизден кьызгъанмасын деп, тилек этгенден башха мадарыбыз жокьду.

– Сау болугъуз, – деди Муса, – сизге Аллах болушсун.

Жолда кетип бара, Басханукь ичиндегин айтыргъа термилип, айтыргъа уа суймей, тынгылагъанлай турду. Эллиле ёрге-энише да озадыла – тохтаб' а киши патыуа этмейди. Басханукь чамлангъандан атылыргъа жетип, «кёр быланы сен, зардан чачылып кьаладыла, – деди, – кесинден игини ким сюеди».

– Кимге урушаса? – деди Яккуп.

– Кёрмеймисе салам окьюна бермей озгъанланы.

– Сейирмиди: биз атлыла, ала уа – жаяу.

– Аны керти айтаса: биз энди атлылабыз, – Басханукь олсагъат жарып кьалып, дагъыда мычмай туйюмчекленди.

– Халгъа кёре, аны ёлнор кьайгъысы жокьду. Ташха талауму тиерикди!

– Хутайгъамы айтаса?

– Ёзге уа.

– Да не этесе да муну ёлтюрюп, жашасын, харип. – Комиссарны кьуллугъу

кесине жетмегенден ары ол иш, Басханукъгъа буюруллугъун Якъуп сыймей эди. Андан эсе Хутай аягъы юсюне болуп, жумушун кеси тамамласа игиди. Аллахха сёзю ауур бармасын ансы, кимди Басханукъ – къарангы киши, окъуу барды деп тыйюл. Бек махтанса, жарлылыгъы бла махтаньрыкъды. Калак итден жарлы жокъду – юйсюз, кюнсюз – келтирсинле да, сора аны комиссар этсинле. Якъуп турганлай, къуллукъ Басханукъгъа нек жетеди, бир тюрлю ыспасы болмагъан адамгъа?..

* * *

Басханукъ элге кирген жерде тюрп орамда жашайды. Алаша, топракъбаш юйчюкде, эки къызы бла юч жашы. Барысындан да тамата къызыды, жыйырма бла алтыжыллыкъ, экинчиси жашды – жыйырма беш жылы бола келген. Юй бийчеси – алаша, толу тиширыу, алтынчы сабийинден ауурлугъу бла. Элни къууанчында, бушуунда да кёрюнмеген, буюгъуп, тынч, дауурсуз-тауушсуз жашаргъа кюрешген. Юсюнде кеси къолу бла эшген жюн этегин алышындырыр онгу болмай жашай келгенин да унутмайды. Байланы-бийлени харакетлерин «дорх» этгенлеринде, Басханукъгъа Жантемирни бёркю, хазырлары бла кёк чепкени, бир ат бла бир бузоулу ийнек, дагъыда алты кьой жетген эди. Юй бийчеси Барийнагъа уа Ариужандан сыйырып, эки кюпес, атлас жыйрыкъ, жаулукъ, окъа бла сырылгъан къаптал берген эдиле.

Барийна аладан абери кийип, тышына чыгъаргъа унамагъанды. Уяты болгъан тиширыуду ол. Сабийлерини атасы Басханукъ бийни кийимлерин кийип, орамда кёрюнюрюн сыймей эди. Ол ишни юсюнде экисини арасында сёз да къозгъала турады.

– Сен эр киши тыйюлмюсе тонап алгъанларынгы кийип, адамлагъа къошулургъа? – деди юйюр таматасына Барийна.

– Нек болмай эдим эр киши, Жантемирденми аманма мен? – деди Басханукъ да.

– Жантемир кеси мажарып кие эди, сен’ а?

– Къатын, дуня кезиудю, билмей эсенг, гаянгы къысып тур.

– Кет-кет ары, сантлана тураса алай.

– Комиссар бла къаллайла сёлешесе сен? – Басханукъ аллында ашын бир жанына хыны тюртдю.

– Телисине терк кетгенсе, аман атха жол чыкъса, иесин миндирмез дегенлей. Эндиге дери къайда эдинг, кёп заманмы озду сени къарынынг ашдан тойгъанлы, э киши?

– Кимни аллы, кимни арты. Алтын, эртде-кеч болса да, алтынлыгъын этеди, – деп, оспар сёлешеди Басханукъ – жашасын «блас», ким – алтын, ким а топуракъ-опуракъ болгъанын билгенди.

– Къуллукъ адамны тели этип къоя кёреме. – Барийна, кючсюнюп, кишисине мудах къарады. Басханукъ да, сёз къайтармай, хирез эшиклерин хыны уруп, чыгып кетди.

* * *

Экиси да бир бирге тил тутуп, иги кесек жол къоратдыла. Ётген-сётгенле Басханугъуна, Якъубуна да сансыздыла. «Была биле окъуна болмазла мени комиссарлыгъымы, – деди Басханукъ ичинден. – Ансы баш уругъа бир адам табылыр эди, таланган».

– Ийи, Якъуп?

- Мангамы сёлешдинг? – деп сагъайды Якъуп.
- Бош, бош. – Басханукъ жангыдан тынгылауну ийди. Ол халде иги кесек барып турду да, сора сёлешди.
- Биз экибиз да энди хайт дерге керекбиз.
- Ангыламадым, – деди Якъуп.
- Кесибизни танытыргъа керекбиз. «Бласнь» алдамайыкъ.
- Бласнь» уа бир иги алдамаз эдик, къузгъун бурунуна махтаньп айланганлай болмайыкъ ансы.
- Къоркъма, биз да бурунубуз бла суу иче келмегенбиз.
- Къуллукъ юиню арбазында атларындан тюшоуп, экиси да межамны босагъа-сындан атладыла. Къагъытчы Воронинден сора киши жокъ эди.
- Издрастий, – деп саламлашды Басханукъ Михаил бла.
- Здравствуйте, – деди ол да.
- Куценко найти надо сделать. – Басханукъ, Хутайны жерине олтуруп, Воронинге жютю къарады.
- Зачем? – деди Михаил, неге эсе да ишекли болгъанын жашырмай.
- Пусть сюда приходит делает.

* * *

Хутай, жастыгъын бийик этдирип жата эди. Тёрт-беш кюнден бери игиге айланьп, кёрюрге келгенле бла жарыкъ сёлешалады. Ал кюнледе жунчуп, къалайлыкъ бла болдум былай ауур жаралы деп, сагъыш окъуна эталмагъанды. Энди сагъышлана, Чегемге ётген жерде болгъан ишлени эсине тюшюрге жата эди.

Хутайны къаууму келгенде, ушкок атылгъан тауушла селейген эдиле, болса-да комиссар, адамларын керексиз ачытмазча мадар излеп, кеси да ачыкъ жерге чыгъаргъа ашыкъмагъанды, – тийрени береги, ташы да аны окъдан сакъларча эдиле. Сора окъ, Хутайны къалай табып, жауурун тюбюн кюйдюрдю, экинчиси да инбашын тешип... Душманны окъларымы эдиле ала, огъесе – комиссар былайды деп, бир оюмда тохталмады. Ишекли эди. Кимге?

Хутайны адамлары аны тийресинде эдиле. Барысы да, Окъупдан къалгъанлары. Ол кёрюнмей эди. Комиссар Окъупну ненча жокълагъан эсе да – кёзюне урунмагъанды. Къайда, къалайда бутъа эди ол?

Мени не хатамы кёрген болур Самагны жашы Окъуп? Къуллукъ умут этип, кемми къалды огъесе, Налжан ючюнню дертленгенди? Жууукъ юлюш болургъа кюрешип, умутуна жеталмай къалгъан хапары жюрюп тургъанды. Ким биледи. Не тюрлю эсе да, Окъуп Хутайны суймей эди.

Комиссар, кеси кесине былайды деп айталмай, сагъышын юзерге кюрешди. Тюз да ол кезиуде Къызай кирип келип, жарашдыргъан балхамдан жараларына салды.

- Къалайса киши, мажалмыса? – деди Къызай.
- Къоркъма, ёлмесем, сау боллукъма. – Хутай, ышармиш этип, жарыкъ сёлешди.
- Охо, Аллахны кючю кёпдю. – Тиширыу, ауурлугъу билине башлагъаны ючюн, Хутайдан уяларакъ болуп, кетерге ашыкъды.
- Тохта, – деди комиссар, – Сейитге энгта бир билдир: Басханукъ келип, манга тюбесин.
- Охо, киши, мычгтам.
- Хутай жаралы болгъанлы, Басханукъну ючюнчю кере чакъырта эди – келмей

эди, кёрюнмей эди ол. Комиссар ичинден жарсып, тюзеле баргъан элни адамларына бир хата этмеги эди деп кьоркьа эди. Басханукъну кеси аллына бошлап кьояргъа керек туйюл эди.

Не Сейитни, не Магометни сайламай, Хажбий Хутайны жумушларын Басханукъга ышанып, анга буюруп кетгени да сейир эди. Соргъаны-оргъаны болмай. Басханугъ' а не – ур къамичи, секир ат.

Элде Хутайны айтханындан чыкъмагъан, ол бардыргъан ишни кеслерине борчха санагъанла Далхат, Сейит сора Магомет эдиле. Хажбий аланы бырناق нек этгенин комиссар ангълай эди. Айымыды, Хутайны соймесин, дауу жокъду. Къырал иш а? Ол туйюлмюдо да адамланы бирге жууушдурлукъ, къара туйюмчкелени теширип?..

Комиссарны сагъышын биягъы Къызай бёлдю.

Ол кирип келип, Хутайны ундуругъуну къатында сюелди.

– Э киши, абери керекмиди?

– Мен айтхан жумушну этдингми? – деди Хутай.

– Этдим, ийнан, жолда тобеп къалдым да, сен чакъыраса дедим.

– Ол а не айтды?

– Иш кёп, заманым а – азды, – деди.

– Тюз алай айтышмы кьойду?

– Хау, ийнан.

Хутай, андан сора абери айтмай, къабыргъагъа айланып жатаргъа болуш деди да, мудахланып, тынгылауну ийди. Терк иги болмай, ол аманны аякъ тюбюне тюшмеги эди эл, – деди ичинден. – Аякъ тюпге тюшсе, таш окъуна жилийды. Басханукъла кёп боллукъ хапарла жюрюй эдиле да, аладан бири келип, Хутайны жараларына жара кьошуп кетгенин унуталмай эди. Эллиле жашасынла, болала эселе, бай болсунла, мал ёсдюрсюнле, мюлк къурасынла деп къууандыргъан эди «блас». Кёпле мюлк къоллу болдула. Халъжарлары кьый малдан толу юйюрле да аз туйюл. Ёзенни-сыртны малтап, жюзаякъ болуп, сууукъ туманлай келген хапар а кертимида – ётюрюкмюдо: адамланы кьыйынларын сыйырып, энди бир уллу кьош къалай этер «блас»? Неги ол сёз кеси да? «Калхаз-чалхоз» деп, топ атылгъанлай жайылгъан, Хутай ангъылаялмагъан сёз?

Кюз сууугъу уруп жетди.

Биялмайма: жылыуу нек терк кетди.

Соймеклик, саулукъ да жокъ.

Жатама, жюрегимден ётоп окъ. –

Комиссарны эсине бу тизгинле кеслери алларына келип, башхаларын, аладан да мудахларын къозгъадыла. Къабыргъадан артха бурулуп, терезеге къарады – терезе жарыгъын кёрмеди.

* * *

Басханукъ бла аны эки нёгери къуллукъ мекамгъа танг атмай келип, олтуруп турадыла. Кюн тау артындан энди баш кётюрюп, эринип ёрлейди. Чегетни, кюнлюмно жарытса да, аны жылыуундан эсе кьыркъар айны аязы онглуду.

Басханукъ, айтырын-къалырын билмей, шошайышды. Не десен да гынтъысын ич кьоркьуу хорлап, тынгылай эди. Хутайны адамларына кьошуп, Пашаны элден тышына теркирек чыгъарыргъа керек эди. Атасы Ахияны тутдуруп, энишге жиберирге оноулашханларын жашы эшитсе, ушкокга узалмаз деп, Басханукъ ышанмайды. Тап, кеси жанына окъуна кьоркъады. Огъурсуз, кюйсюз адамды Паша. «Эреболуцияны» низамына сыйынмагъан. Бусагъатда

аны кесин тутдурургъа чуруму жокъ эсе, элден тышында кенгирекде турсун. Иш тамамланса уа, этерин аямасын, атылсын-чачылсын. Бюгюн' а ол кетерге керек эди да, Басханукъну сылтауу тынгылыды. Чегемден Быллымгъа ётген жерледе «бласдан» къачып айланганла кёпдюле. Ала бла кюреш бардыргъанлагъа болушханла барсынла. Андан а къайтмаз, къайтса да – эки-юч кюн озар деген сагъышыны тузагъында эди Басханукъ.

Алай Паша бла барлыкъла «параблен» арбазына жыйылгъандыла, ол а – кёрюнмейди. Басханукъ, соруулу бет алып, жангъдан нёгерлерине къарады.

– Къайда бош къалгъанды бу?

Якъуп, абери айтмай, инбашын къакъды.

Къуллукъ отоуда ауур шошлукъ тохташып, иги кесек заман озду. Басханукъ жеринде олтуруп туралмай, терезе аллында сюеле, дагъыда жерине къайта, этерин-къалырын билмей эди. Сора, Пашаны ауазын эшитип, сагъайды. «Эшитипми келди, огъесе алыкъын эшитмегенмиди?» – Басханукъну бети тиорленип къалгъанын нёгерлери да кёрдюле.

Паша, кимге эсе да хыны селеше, кирип келди. Узун санлы, субай, ариу киши. Къара жохар сакъалы бла. Къолунда бешатары.

– Тебрейбизми, огъесе башха оноуму этгенсиз? – Пашаны ауазы жарыкъды, шатык, къыйын жолгъа угъай, тойгъа ашыкъгъанча.

Басханукъ, къоркъуундан азатланып, эс жыйды. «Селешгенине кёре, ата-сындан хапары жокъду», – деди ичинден.

– Мычъмагъыз, атланыгъыз, – деди Басханукъ.

– Къарагъанма, алыкъын юч адамым кемди, – деди Паша.

– Ала мында керек боллукъдула. Сиз да жолугъузгъа ашыгъыгъыз.

Паша, жукъ айтмай, чыгъып кетди. Минигиз атларыгъызгъа деп, аягъын ёзенгиге илиндирир-илиндирмез, тиширыу ауаз сагъайтды.

– Паша, эшитемисе, Ахияны тутуп, алып барадыла, – деди.

Паша, хыны бурулуп, хоншусу Забийни таныды.

– Ким Ахияды ол? – деп къычырып ийди.

– Атанг, сени атанг Ахия дейме.

Паша, олсагъат суу-салам болуп къалып, элия ургъанлай, отоугъа чартлап кирди.

– Не хапарды бу, кертимиди-ёгюрюкмюдю?

– Ол сени ишинг туйнолдо, «бласны» ишиди, – деп къычырды Басханукъ, – жумушунга атлан, мычыма.

– Ай анангы аллыкъ гыбышы уа, – Пашаны къара жохар сакъал бетин бюгюн акъ кёргозтдо. Кёзлери билинир-билинемез жумулдула. – Сени кибиклеге къуллукъ берген «бласны» да, сени да анагъызгъа ит айлансын...

– Алаймыды айтырын? Бёркюнгде къызыл къашха санга акъыл къошмагъанды. Атамы ызындан барырма деп къоркъмаймыса?..

– Барсам да, сени кибикледен бир-экисин къаплап, алай барырма. – Паша ушкогун къолундан къолуна хыны ётдюрюп, огъары аягъына миндирди да, Басханукъгъа айландырды. Урмады Басханукъну – ушкок быргъыны бир жанына аз учалагып, сампалын алай тартды. Окъ Басханукъну къулакъ жаны бла сызгырып, къабыргъаны тешди.

– Ашыкъма, парий, сени мыйынгы да ма алай чачарыкъма. – Паша, бармагъын чоелтип, къабыргъаны кёргозтоп, кесин тышына атды. Тышындагъыла, ушкок тауушну эшитип, гузабаланып, кими Паша таба, кими уа мекям отоугъа чапдыла.

Паша уа эрлай атына минип, кьанатлы учханлай, орта орам бла энишге кьуууду.

Къазакъ бла Апо да – ызындан.

– Биз да сени бла барабыз, – деп кьычырды экисинден кьайсы эсе да.

– Келмегиз, эшитемисиз, келмегиз дейме. – Пашаны хахайы, юлени, тереклени башлары бла тилкьунланып, сора кереленип, артха кьайтды. Ёчиюлмеди, тунчукмады. Атны туякь тауушларындан кюч алып, элни адамларын сагъайтып, кимин элгендире, Пашаны кьуугъанлай, биргесине барып турду.

Паша кеси, кёзлери бичакъ бла ургъанлай ачып, жукъ кёрмей эди. Терекле, жол жанларында ташла артха-артха сызылгъанларын, кырдык жерге жабышып, ашыкьгъан суулай саркьгъанын мутхуз эслей эди.

Паша чепкенини женг кьыйыры бла кёзлерин кьайтарып-кьайтарып сюртгдо – ачыгъанларын тохтатып, суу ауларын кьуруталмады.

Тийрени ачыкь кёралмаса да, черекни жагъасы бла энишге баргъан жолдан тышына чыгып, атын сырт башына ёрлетди. Улоуну ызындан жетсе окьуна, атасын сакълагъанла андан алгъа кьармашып, ушкокларын тартыргъа боллукьдула. Ашыкьгъан да – иги, алай бек анасы сакълыкьды.

Къапхакъла башы бла жорта, Паша жолну кёз туурасындан ажашдырмады. Ол халда иги кесек баргъандан сора къапхакъ башында жол ыз уллу жолну тенглигине тюшдю да, Паша атасын алып баргъанлагъа бешатарын буруп сёлешди:

– Алай тохтагъыз!

Ат арбадагъыла, сейирсингенлерин жашырмай, Пашагъа кьарадыла. Жууап кьайтармадыла.

– Тохтагъыз дедим да. Атамы эркин этигиз да, суюгенигизлей болугъуз. Биригизге да хата этерик туююлме, – деди Паша.

– Анса уа... башынг кёбер ары дери, – арбадагъыладан бири ушкогун атдырды, арба башчы Окьуб' а атлагъа кьамичи жетдирип, улоуну кьыстауландырды.

Олсагъат Паша да бешатарын ушкок атханнга айландырып, сампалны тартды. Экинчи кере да тартды. Нёгерлери арбадан тенгеренгенлерин кёргенде, Окьуп, не этерин билмей, атланы баргъанларын селейтип, бир жанына секирди. Суу жагъагъа айланып кьачды – Паша ызындан ушкок атмады.

Атасыны кьолларын азатландырып, арбадан тюшерге болушду.

– Жашым, бош этдинг алай, – деди Ахия, – тынгыламадынг мен айтханнга.

Паша олсагъат сёлешип, атасына сёз кьайтаралмады. Тамагъы бууулуп, кьыйналгъанын атасына сёздирирге суюмей, атланы арбадан бошлагъан сылтау бла булжуду. Сабырланып, эс жыйып, Ахиягъа кьарады.

– Нек айтаса, атам, аны манга? Мурдарла сени жолда ёлтюрюп кьойсала, Аллахны аллына не айтып барыр эдим? Не уа, элтип, илишаннга салсынла деп, ызынгдан кьарапмы кьаллыкь эдим?

– Жашы, кишилик игиди, нени да башы олду. Алай энди сен кьалай жашау этгин, кьайры баргъын? Мен не, жашаудан юлюшюмю алгъанма, – Ахия, жол жанында ташха чёгюп, башгёбен болду.

– Сени зынданнга атдырып, мурдарлагъа аякь тюп этдириб' а кьайры барлыкь эдим? Тынчмы жашарыкь эдим?

– Бирсиле жашагъанча, сен да жашар эдинг. Атасы тутулгъан жангыз сен

тойюл эдинг. Жарсыуума жарсыу кьошдунг, жашым. «Блас» дегенинг кюйсюз, бетсиз затды – аны бла ёрюш болмасанг иги эди.

– «Бласны» хатасы жокьду, – деди Паша, кесини атындан иерни алып, башха атха сала, – «бласны» аманнга чыгъаргъанла адамла кеслеридиле. «Бласны» жеринде кьоюп, аман адамланы аманлыкъларына жолукьдуругъа керекди.

– Бусагъатда аман адамла кёп болгъандыла, къайсы бирин ийманнга келтирликсе, – деди Ахия, кючсюноп.

– Аны кьойдукъ, келчи былай, минчи атха, – деп, Паша иер салгъан атха минерге Ахиягъа болушду. Кеси да жайракъ минди, башхасын адеж алды. – Энди бизге элге жол жокьду. Шамилни кьауумуна кьошулуп, кечине турайыкъ.

– Кечиниб' а туралырбызмы?

– Дуния тюзелип кьалса, Аллах айтып.

– Дуния, тюзелмей, былай барса уа? –

– Не этерикбиз, не ары, не бери болурбуз, – деди Паша.

Экиси да Черекни жагъасына тигелеп, ёргерекде кёпорге дери келдиле. Сууну ары жанына ётдюле да, биягъы ёрге айландыла. Тау этеклеринде агъачха киргинчи, тынгылауну ийип, барып турдула.

– Шамилни кьауумун табарбыз деб' а ышанамыса? – деди Ахия.

– Бу тийреледе табып, атыш-тутуш бола тургъанбыз. Энтта да былайладан узакъ кетмеген хапары барды.

– Сейирди сени ишинг, атыша-тутуша тургъан адамларынгы алларына не айтып барлыкьса? Уруп, кьаплап кьойсала да, алада не гюнях? – Ахия, арсарлы болгъанча, жоженни артха тартып, атын тохтатды.

– Этмезле таланган алай, айтырбыз, ангылатырбыз. Манга дерт тута эселе да, сени ким болгъанынгы биледиле.

Жолну кьыйын жерлеринден кьутулуп, къайнап, тау суучукъ чыкьгъан жерде тохтадыла. Атларына суу ичирип, солур умутда къая ташны тубюн сайладыла. Кёпмю-азмы заман озду – ушкок атылгъан таууш эшитип, тийреге сагъайдыла да, экеулен эки терек артындан атлагъанларын кёрдюле.

– Къымылдамагъыз, къымылдасагъыз, уруп кьоярыкьбыз, – деди бирлери.

– Аллах-Аллах, сабыр этигиз, маржа, – Ахия жашындан алгъа болуп сёлешди. – Хаталы адамла тойюлбюз биз.

– Кимсиз, не айланасыз, не излейсиз? – Былай айтып сёлешген кьарамыйыкъ, къара шинли, гырхы киши эки жыйырмажыллыкьдан атлагъаннга ушады. Башха элден болур эди – Ахия танымады.

– Мен Ачыланы Ахияма, бу уа мени аман жашым Пашады.

– Алаймыды, Аллах-Аллах. Сора Ахия эфенди сенсе? Эшитир ючюн кьалмагъанбыз, тейри. – Къара мыйыкьлы, ушкогун инбашына илиндирип, бети да жумушап сёлешди. –

– Соргъанны айыбы жокьду – таныялмай турама, – деди Ахия, – кимладанса, къайсы элдесе?

– Мен Акъбашладанма, атым Муталипди. Жашагъан элим а Тёбен Чегемди.

– Алаймыды? – деди Ахия кёзбау этген ауаз бла. – Тейри, таньргъа керек эдим – узагыбыз тойюлсе, къарындашым.

– Охо да, айтыгъыз жарсыуугъузну, не бла болушайыкъ? – деди Акъбашланы киши.

– Тейри, къарындашым, жарсыубузну санга айтсакъ да башха тойюлдю, муслиман кьаны болгъан адамса. Излеген а Шамилни эте эдик...

– Билип тура эдим. Келигиз, жол башчыгъыз болайыкъ, – деди кьарамыйыкъ чегемли.

* * *

Шамил орта ёсюмлю, кенг жауурунлу, кялын кёкюрекли адамды. Къыркъ беш-къыркъ алты жыл бола болур дерчады. Ариу, акъ ура башлагъан кялын къашлары бла. Бетин да тау аязы кызыртханнга ушап. Къзакъны экиге айланган кярындашы. Юч-тёрт жыл мындан алгъа Ахия аны элде кёре тургъанды. Ол заманда толу акъ бетли эди. Энди азгъанды. Андан болур, бети зугулланганды. Анасы жангызды. Кюнлюм элде жашайды. Шамилни кичи эгечи, бызынгылы жашха эрге барып, юч сабий ёсдюреди. Анасын кёрюрге хазна келалмайды, кярындашын а 1918 жылдан бери кёрмегенди.

Шамил, Гергъокъ улуча, огъурсуз адам да тюйюлдю. Кишиге хатасын да жетдирмегенди. Бир онбеш-оналты нёгери бла агъач тюплеринде, тау этеклеринде башын кечиндиреди. Жангы «бласны» кёрюп болмагъанын кишиден жашырмайды. Къарындашы Къзакъ бла да аны ючюн жарашалмайды. Бютюнда Нух эфендини ол ёлтюргенди деп, хапар жайылгъанлы.

Шамил Пашаны да соймейди. Адамларыны ызларындан тюшоуп айланган аскерчиле бла эки-юч кере алда келип, атыш-тутуш да болгъандыла. Бусагъатда да аны бу тийреде кёргенине кяйнасы кюзуду. Алай, Ахиягъа бет этип, чамланганын сездирмей ёчултгдю.

– Келигиз-келигиз, – деди Шамил, атасы бла жашын дорбунну босагъасындан алгъа ётме кююп.

Дорбун уллу тюйюлдю – беш-алты адамдан кёп сыйынмазча. Ичинде эки-юч мулжары бла. Бир мюйюшонде – от жагъа, аны тийресинде, кирген-чыкыган олтурурча, тюкгючле.

– Айтыгъыз жюрек кыйыныгызыны – бу тийреде нек кёрюнюочю болдугъуз? Бютюнда «бласны» чигинжилеринден бири Паша, – деди Шамил, олтурур жерин тапхандан сора.

– Тюрте-тебине турсанг, не бек чигинжи-чыпын да тебеди. Жашау дегенинг алайды. – Ахия, кючсюнюп, энишге кярады.

Паша кялайлыкъ бла келип, мында тохтаргъа таукелленгенлерини юсюнден айтханда, Шамил, ийнанып, жумушады.

– Биз да суююп, ишсизден-кючсюзден айланмайбыз кячып-бугъуп, – деди, – аман дуня келгенди, бир бирге билеклик этмесек, Аллах бизге аны кечмез.

– Сау бол да кял, – деди Ахия.

Шамил, дорбундан тышына чыгып, жашладан кяйсына эсе да сёлешди:

– Къонакъланы ауузландырырча, бир мадар этигиз.

Къайтып келип, жерине олтурду.

– Сора атангы тутуп баргъанладан экисин кяллап, Окъупну уа кьутултупму ийдинг? – деди Шамил экинчи кере.

– Бирин да ёлтюрю муратым жокъ эди. Тынмадыла, айтханыма сыйынмадыла. Алай къармашмасам, агамы, мени да ёлтюрлюк эдиле, – деди Паша.

– Аны уа тюз айтаса, экигизни да алайда ёлтюргенлеге киши дау айтырыкъ туююл эдиле. Окъупну кьутултханынгы уа аман этгенсе, – Шамил кябыргъагъа таянып тургъан чычкынны алып, аны бла аякъ тюбюнде не эсе ызлай сёлешди. – Кимден да ол аманды. «Блас» а аллайланы кьубултады.

– Энди аллайланы аякъ тюплерине тюшноб' а кялмакъ, таланган, – деди Паша, – адам туююлбюзмю?

– Уруш-туююш бла биз эталлыкъ жокъду, жарсыугъа.

– Сора не мадар?

– Агъач тюплеринде, дорбунлада жашаб' а кялай турайлыкъ? – Паша, са-

гъайып, Шамилге къарады.

– Агъач топлеринде, дорбунлада да кечинирге къоярыкъ тойюлдоле.

– Сора уа дейме?

Киши жукъ айтмады, тынгылашдыла. Дорбунда ауур шошлукъ тохташды.

* * *

Паша бла Ахияны хапарларын Хутайгъа мычгътмай жетдирдиле.

Ажкълана башлагъан комиссар, жукъ айталмай, кѣп тынгылады. Жукъаргъан бетинден къаны къачып. Сора, тѣшекден тошоуп, шинтикге чѣкдю. Чѣюп туралмай, Къзакъгъа таяна, тышына чыкъды.

– Ёлгенле Куценкону адамлары болгъанларына бютюн жарсыдым, – деди ахырында. – Терс ангыларыкъдыла, миллетчиликди дерикдиле.

– Хау, – деди Къзакъ, къолун Хутайны билегинден айырмай, – Оккупну ёлтюрмегенди, оруслу аскерчилени ёлтюргенди дерикдиле.

– Куценко да как ашагъанды, сормай-ормай, Ахияны юйюне кирип баргъанды.

– Басханукъду терс.

– Анга уа не сѣз, – деди Хутай.

Комиссар, биягъы Къзакъны билегинден тутханлай, аз-аз тепчий, халжаргъа келди – аты тагъылып тургъан жерге. Иесин кѣргенлей, бийиктуякъ тор эринлерин ууакъ къалтыратып, эндиге дери къайда эдинг дегенча, шош-шош кишнеди. Хутай жууукълашханда, аг эринлерин аны къол сыртларына, жаякъларына жетдирип, тансыкълады. Комиссар да атыны боюнундан къучакълап, бетин аны къалын жалкъасында букъдурду.

Хутай атдан тансыгъынмы алады, огъесе жилимукъларынынмы букъдурады – Къзакъ аны ангыламады. Экиси да халжарны шошлугъуна тынгылап иги кесек турдула.

Хутай, атыны жалкъасындан айырылып, башын кѣтюрмей сѣлешди:

– Сора Паша ары жанына ётюп кетгенди? Биз бу жанында, ол ары жанында. Арабыз бла энди къутургъан Черек саркъады. Не заманга дери саркъыр? Эки жагъа жаланда череклеге керекди, адамла бир жагъада жашаргъа керекдиле. Ийи, Къзакъ, – Хутай нѣгерине мудах къарады.

– Керти айтаса, нѣгерибизни-къарындашыбызны биз сюеген терекден жел юзюп, алып кетди.

– Терекден юзюлген чапыракъ ызына къайтмады – малтанып къалады, – Хутай, олтурур жер излеп, тапмай, ашыр мени юйге дегенни билдирди.

– Энди уа ким юзюллокдю терекден? – Хутай арбаз ортасында тохтады.

– Кимни къозутур дейсе Басханукъ?

– Палах андады – ары жанына ётгенлени къолларыннан биз ачырыкъбыз неда ала ачыргъа керекдиле, – деди Хутай, – Пашача адамгъа уа ушкюкн бургъан къыйын ишди. Бурмасакъ да, унарыкъ тойюлдоле.

– Аллай айышлы ишни биз этмек, таланган, – деди Къзакъ, – «бласха» къыйыны кирген адамды ол. Ажашханнга кечгинлик болургъа керекди: муслийманла тойюлбюзюмю биз?

– «Блас» кечгинлик дегенни билмейди. Биз а аны жесирлерибиз – къулары. Бир бирни буусакъ, жойсакъ, кесин кючлю боллукъ сунады ол. Бусагъатда ол къан эмген губу кибикди, – Хутай нек эсе да чамланып сѣлешди.

– Сен алай айта эсенг, мени кибикле Пашачаланы ызларындан барсакъ иги тойюлмюдо?

Хутай, бюгюн бек чамланып, Къзакъгъа къарады:

– Угъай, шуёхум, сайлагъан жолубуздан тайсакъ, халкъ айып этер. Халкъны асламы «Бласха» ийнанганды. Мен аны унарыкъ тойюлме – халкъына къжауну, – деди Хутай, – ким да болсун, «бласны» аямагъанны мен да аярыкъ тойюлме.

– Да сора, керти да, биз «бласны» неда Хажбий, Басханукъ кибиклени жесирлерибиз, – Къзакъ мудах болуп къалып сёлешди.

– Аллайла да «бласны» душманларыдыла. Аланы башларын тайдырыргъа керекбиз. – Хутай, неге эсе да сагъайып, Къзакъгъа бет бурду, – мудаха сен бюгюн.

– Гелля бек ауруйду, къыйын окъунады, – деди ол...

Хутай, къабыргъагъа таяна, отоугъа кирип, ундуругъуну къыйырына олтурду. Эсинден Паша бла Ахия кетмей эдиле. «Бласны» иги уланларындан бири, кесини да ахлусу Паша бла душман болуп къалганына былайды деп, таукел эталмады. Билмей тургъанлай, элге да, кесини юйюрюне да уллу палах келгенгеча къарап, къайнасын чёкдюралмай эди. Ахлунг бла душман болгъандан Аллах сакъласын деп жашагъан Хутай энди ол ачыууну да сынарыкъды. Бир бирлерине ушкокларын бурургъа тюшоуп. Алай ол къачан боллукъ ишди? Тюзлюк излей – тюзге къачып кетерча къыйынлыкъ къайдан келди, ким келтирди? – деди Хутай ичинден. Огъесе мен кесимми терсме? Таулада эркин жюрюген, жюрюрге да онгу болгъан киши не излей эдим? Тюзлюкмю? Тюзлюк дегенибиз а элгене тургъан, къарысуз чыпчыкъ кибик бир заг болгъанын ким биледи. Бир арбазда окъуна кечиналмагъан тюзлюк?

Тюзлюк – жаннет чыпчыгъы,

Терслик – аны сюрген къыргъыгъа.

Бардыла къача-къуууша,

Биз а – ызларындан къычыра, –

Хутай, эсине келген назму тизгинлерин къагъытха тюшпоре тургъанлай, башын кёпюрюп, арбазда ит сынсыгъанына сагъайды. Итни сынсыгъан башха жаныуарны хырылдагъанын да эшитди. Алай, къулагъы эшитгенге ийнанмай, Къызайгъа сёлешди. Къызай, кирип келип, босагъа юсюнде сюелди.

– Не этесе, э киши?

– Ит нек сынсыйды, кимди аны сынсыгъан? – деди Хутай.

– Мен абери эшитмейме.

– Къалай эшитмейсе, бёрю хырылдагъанын эшитмеймисе?

– Боюнакъ тынгылсызды ансы, сынсыгъаны уа жокъду, тоба, – деди Къызай. Хутай, жукъ айтмай, терезе таба сагъайып, тынгылауну ийди.

* * *

Къзакъ, ашыгъып юйюне бара, эллилери сёлешселе, озуп кеталмай эди. Тохташып, сорууларына жууап къайтара, кеси да, адетдеча, саулукъ-эсенлик сормай озмайды. Кими Хутай иги боламыды, ишине терк чыгъаллыкъмыды деп. Къзакъны анасы Гелляны саулугъун да соруп, анга Аллахдан болушлукъ тилей эдиле. Сора Жулдузга тюбеп къалды да, экиси да айтырларын-къальрларын билмей абызырадыла.

Жулдуз эрттеден бери Къзакъны сюйюп, Къзагъ’ а Нух эфендини къызы Саудатдан умутун юзалмай, кёп заман оздургъанды. Энди аны жюреги Саудатха сууугъанды, Жулдуз’ а Къзакъгъа сюймеклигинден азатланалмай кечинеди. Тыш босагъадан атлап, ёз от жагъасын къураргъа унамагъанды. Элде жюрюген

сёзге кёре Къзакъны хатасындан къалып-къалгъанды анасыны юйюнде. Бусагъатда ол жыйырма бла сегиз жылы толгъан, алгъыннгы къууаты бираз онгнан къызды. Акъбет, къаракъаш. Жаулукъ къанатларыны тюрбюнден базыкъ чач эшмелери белине жетген. Аны онсегиз-жыйырмажыллыкъ заманы да Къзакъны эсинден кетмегенди. Керти да ариу къыз эди. Жулдуз деген атха тийишли. Алай Къзакъны жюреги ол айтханны этип, заманында Саудатдан ёнгелеялмагъанды. Энди уа не, Аллах буюрмагъанны тартып киши да алалмаиды.

– Къалай тураса, тынчмыса, ырахатмыса? – деди Къзакъ жумушакъ, шош ауаз бла.

– Турама, Аллахха шукур, – деди къыз, башын кётюрмей.

– Сен да, мен да онгмадыкъ, – деди Къзакъ нек эсе да. Алай айтыргъа керек болмагъанын ангылай тургъанлай.

Жулдуз, жашха мудах къарап, бир жанына терк бурулду: кёз жашларын Къзакъ кёрюрюн суймей эди. Не медет – болалмады.

– Билеме, мен терсме. Гюняхынга киргенме. – Къзакъ къызны не бла жапсарыргъа билмей эди. – Кесинг кёресе, мен да онгмагъан бир жан.

– Нек бола эдинг сен терс? – Жулдуз, эс жыйып, кёз жашларын хорлады. – Жюрекни къулагъы жокъду.

– Сени жюрегинги эшитмеген жюрекни къулакълары бегитилип къалгъа эдиле, – деди Къзакъ, къызны билегине къатылыргъа бла къалыргъа билмей, арсарлы болуп.

– Этме жюрегинге тырман. Аны къулагъы башхагъа сагъайып эди ансы... – Жулдуз бу сёзлени айта, тамагъы бууулуп, биягъы кёз жашлары саркъдыла да бир жанына бурулуп, кетип къалды. Нек эсе да ол юйлери таба бармай, суу жагъагъа ашыгъып бара эди.

Къзакъ юйюню тийресине жетип, арбазында къоншуларын, ахлуларын кёрюп къоюп, санлары къыйылдыла. Киши бла сёзге тохтамай, кёзлери къарангы этип, босагъадан атлады. Аллахха жаны къурман болсун – Гелля сау эди. Ундурукъну эки жанында Атча бла къабыргъа хоншусу Зарият олтуруп, берлакъда уа, отоу мойюшге жууукъ Акъхажи Къуран окъуй.

Къзакъны ауазын эшитгенлей, Гелля, жаны ичинде болгъанын билдирип, билегин эсленир-эсленмез къымылдатды.

Къзакъ, сабырланып, анасына энишге ийилди:

– Гелля, харип, Гелля...

Гелля, эринлерин къымылдатып, сёлеширге кюрешди – болалмады. Бир кёзю аз къысылып, миялаланып эди. Башхасында жашауну жилтини ёчолмегенди. Къзакъ, тамагъы бууулуп, амалсыз болду. Не этерин билмей, адамла къатында жилап иеме деп къоркъуп, отоу мойюшоне къысылды.

* * *

Танг аласында элни адамлары азан къычыргъан эштип сагъайдыла. Акъхажи эфенди межгитни минаретинден къычыра эди.

– Жамауат, Сейитланы Гелля бу хаух дуниядан ёмюрлюк дуниясына кетгенди, – дей эди ол.

– Муслиманнга агы айтылгъанла, эшитип къалыгъыз – Сейитланы Гелля, хаух дуниясын къоюп, ёмюрлюк дуниясына кетгенди...

Акъхажини бушуулу ауазы, къара къанатлы болуп, межгит табадан учуп, мычымай элни аягъына жетди. Андан артха келе, топ-баш орамлагъа жайылып, арбазлагъа кирди. Терезелени, эшиклени зынгырдатды. Эллилени кими арбазгъа

чыгып сымсиреди, кими иш юсюнде уюду. Барысы да Гелляны бек сую эдиле – динин саклаган, огурлу тиширюу...

Межитни минаретинден ычынган ауаз, адамланы бушуу-бушман этип, элни да титиретип, аны башы-тюбю бла да учханлай тура эди. Ол ауазда жарсыу-жиляу да, Аллахха ийнаныу, шукурлук да эшитиле. Бютюнда Акъхажини ауазы къулууну макъамындан алхамгъа, аттахиятха ётгенден сора, муслимдин элни башына жабыуланьп къалганча болду. Акъхажини алхамны, аттахиятны окъуган, зикир айтхан ауазы, элlege ёмюрледе къыйынлык келмегенча, дуньяда жарсыу къалмаганча, адамлагъа жюрек ырахатлык берди, шукурландырды. Акъхажини ауазы элни тыгъырыкларындан, хуна тешикледен хар тауушну, черекни шуулдаун да ёчюлтюп, шум-шумалакъ этип, ташха, агъачха, юйлени тыпырларына да къонуп, кенген-кенг жайылганлай турду. Кёкде булганы тохтатып, тау артындан чыгъа келген кюнню таякларына жиу болуп.

Хутай, арбазгъа чыгып, арбазда да тынчаймай, сахледен тышына атлады. Дууа этдирирге Къзакъгъа баралмазын ангылап, сюелгенлей турду. Межит табадан келген зикирни сёзлери, макъамы жарасы болганын унутдуруп. Тиширюула, эр кишиле да, къауум-къауумланып, Къзакъны мекамна барганларына къарап, элни мудах шошлугъуна жарсымады, нек эсе да жюреги бир тюрлю ырахат сезимге алданды. Заман къыйынды, кюйсюздо деди ичинден, адамланы бир бирге терс къаратып, сарыуларын къайнатхан. Сауут-сабагъа къозухан. Дагъыда не, шукур болсун, эллилени бирикдирген адетлери малтанмай, жашай барадыла. Бушууда киши кишини ыспассыз этмейди, бет буруп турганла окъуна бушууда бир бир бетлерине къарайдыла. «Блас» «бласлай» къалсын, барсын алай. Ол керекди адамлагъа, адетлерин бузмаган, оймаган.

Орамны шошлугъуна тынгылап Хутай асыры кёпмю сюелди – кюнню кёзю бийикден къарай эди. Комиссар арымады-талмады. Къара кийген эр кишиле Гелляны сал басхычын кёпюрюп озарларын саклап турду да, Къзакъны тохтатды.

- Анангы ашырыпмы бараса, харип? – деди Хутай, башха сёз тапмай.
- Кёресе. Сен кёп жаша, – деди Къзакъ жияп иерге аздан къальп.
- Жаннет ахлусу болсун. Бек сую эдик барыбыз да. Баралмаганыма жарсыдым.
- Билеме, Хутай. Санга Аллах жарсыу бермесин.

* * *

Гелляны асырап, адамла къайтып келе, къуллукъ мекамны тийресинде жубана айланган гёзетчилик да эте, бир кёзю сокъур, алаша киши Къзакъны аллын тыйды.

- Басханукъ жыйыны «парабленнге» кел дегендиле санга. Акъхажиге да.
- Не къанжауганды мынга? – Къзакъ угужугу къара къалпакълы элиге, терслик анда болганча, алай къарады.
- Не билейим, – деди ол, ашыгып.

Къзакъ, къуллукъ мекамны босагъасындан аглаганынлай, Акъхажини кёрдю: мойюшге къысылып, олтуруп тура эди ол. Къзыл жабыулу стол артында Басханукъ, жанында Якъуп. Воронин да кесини къагыт жюрютюочю гитче тёртгюл столун жарашдыра.

Басханукъ омакъды. Башында къзыл жулдузлу фуражкасы, тюймелери тамакъ тюбюне дери тизилген кёлеги. Белинде жассы бел баууна инбашындан башхасы илинип.

– Неди сизни ол этип айланганыгы? – деди Басханукъ, келгенлеге башын кёпюрюп къараргъа кюсемей.

– Не этип айланабыз? – Къзакъ сагъайды. Бушуу болгъаннга къайгы сѣз берген кимге да тѳреди. Бу жашауу келген аны билмеймиди, огъесе башына ат урупму сѣлешеди?

– Биригиз минаретми дейсиз – не дейсиз, андан сыйыт-жиляу этип, башхаларыгъыз а орамлагъа тѳюлюп. Элни къууанчына хурмет керек туйюлмюдо, ийи, айтчыгъыз аны?

– Муслийман адамча сѣлешмейсе, – деди Акъхажи.

Басханукъ, бети мыдыхча болуп, секирип ѳрге турду:

– Мен муслийман туйюлме, мен «балчебикме».

– Сора сен «балчебиксе» деп, ѳлгенибизни асырарыкъ туйюлбюзмю, айтчы аны бир, «балчебик»? – Къзакъ масхарагъан ауаз бла сѣлешди.

Басханукъ аны ангылап, жангъдан «отдан келек кийди». «Буюгъуп, жалынып сѣлешир орунуна кѳр быланы гынттыларын», – деди ичинден.

– Ёлген болгъанлыкъгъа, сауланы къууанчларын бузмагъыз. Не зикир-микирле айтасыз сиз? «бласха» хурмет этмей?

– «Бласны» аны бла иши жокъду, – деди Къзакъ.

– Барды иши...

– «Блас» бизге адетибизни унутдурургъа келмегенди да, – деди Акъхажи, шош, кѳзлери бла сейирсиннгенин билдирип. – Шериатыбызды ол бизни.

– Шериат да, адет дегенигиз да байланыды, бийлени, – деди Басханукъ. – Не ала жанлы болугъуз, не да ол тюрлю загланы арталлыда унутугъуз.

– «Блас» бизден аны излемейди, тюз оноу этигиз дейди. Халкъ, миллет болугъуз, дейди.

– «Блас» бизден не излегенин сизден эсе мен иги билеме, аны оноун манга къоюгъуз, – деди Басханукъ, – Ворониннге, тюзмю айтама дегенча, ышанлап къарап. Воронин, башын чайкъап, къагъытланы къармагъан сылтау бла абери айтмады.

– Сени «бласынг» бир хуржундан алып, башха хуржуннга салгъандан сора не игилик этгенди элибизге, айтчы аны манга? «Блас» бласлыгъын этерик эсе да, сени кибикле къоймайдыла. Юре билмеген ит къошха къонакъла келтиредди дегенлейди сени «жырынг». – Къзакъ, бурулуп, кетип башлады.

– Тохта, – деп къычырды Басханукъ, – сора энди «бласхадамы» кака кѳтпесе.

– Угъай, «бласха» сен берген жокъду. Санга айып этеме.

– Жюз жылладан бери ѳлмей келген адет-тѳребизни сен ѳлтюрюргеми умут этесе? Ол «бласны» да, сени да къолугъудан келлик иш туйюлдо, – деп, Акъхажи чыгыш кетди.

– Сен, Басханукъ, олтургъан шинтигинги жылытхынчы окъуна тѳзмей, эки юйюрню эшигин жапдын. Бир абындынг, охо, сокъур эдинг, энди экинчи абынып, акъмакъ болма, – Къзакъ къызыл жабылу столгъа жууукъ келип, ауур жумдурухун аны мюйюшоне салды.

– Мен «бласны» айтханындан чыгъарыкъ туйюлме. Аны айтханы жетмей эсе, огъу жетер. Эшитмедик деме, – деди Басханукъ.

– Олмуду айтырынг?

– Олду.

Къзакъ, къайры барырын, къалайда тохтарын билмей, армауланьп, суу жагъагъа тигеледи. Юйюне ашыкъмады, кимге ашыгъырыкъ эди? Гелля аны къойду да кетди, суйгенинглеи бол деп. Алай Черекни мудах жырына тынгылап да туралмады: къайгы сѣз берирге, дууа этдирирге келгенле аны излерикидиле.

Төрт-беш кюн озгунчу, арбаздан чыгъаргъа эркин окъуна тхойюлдо. Айыпды.

Жолда эллилеге тюберге бютюнда сыймей эди – сейирмиди, эки къайгыысы да биригип, шашхын адамгъа ушатхандыла. Бушуууна Басханукъ да башхасын къошханды. Кеси ючюн къайгырмай эди, Акъхажи ючюн жарсый эди. Энди, не да этип, Басханукъ аны ачытмай къоярыкъ тхойюлдо. Къазакъны хатасындан ол иги адам тутулуп кетсе, анасыны къабыры эки жарылыр. Сора Къазакъ не этсин, Пашаны ызынданмы барсын? Ол а сыйюпмю ёнгеледи «бласдан»?

Керек тхойюл эди бу элни адамларына быллай «блас» деди ичинден Къазакъ. Къоншулукъну, ахлулукъну сакълай билген адамлагъа. Къайда эсе да узакъда жарыла, жалчыла байлагъа чабадыла деп, аланы энниклергеми керекди, тынч, ёз къыйынлары бла жашагъанлагъа сауут-саба кётюртген акъылсыз иш эди. Ким терилтди сора элни адамларын аллай аманлыкъгъа деди Къазакъ.

Биреуге жалчы, къул болургъа сыймей эсенг, къайсы бий этерикди санга дау? Байы, бийи да бир эллини зор бла кесине жалчы этмегенди. Кеслерин кечиндиралмай, неда мал къоллу болабыз деп, бийни арбазына, къошуна кирип, артда уа, къутургъан парий кибик, аны юсюне чабып – муслийманнга ушаймыды ол аман иш. Нух эфенди уа Къазакъны боюнундан асыпмы этген эди жалчы? Онбеш-оналтыкъыллыгында, кеси баргъан эди, тилеп. Атасы эртте ёлоп, жангыз анасы бла къалгъанда. Аш-сууу керек болуп. Нух эфенди ашагъанны ол да, Гелля харип да ашай эдиле. Артыкълыкъ этме, жашым деп сёлешиучю эди.

Экиси да жарашып, тынч жашап тургъанлай, «блас» араларына кирди да, душманла этди да къойду. Энди уа не? Энди уа ушхууручу Басханукъ бий болургъа къорешеди. Къоркъутуп-юркютюп, оноу мендеди деп.

Огъесе барысы да бош хапармыды, сылтаумуду? «Блас» келип, онг бергенлей, адамла «шайтанлыла», «жинлиле» да болуп нек къалдыла. Ичинде зарынг, «къара жининг» болмаса, ол бошуна чартлап, чыгъып къаллыкъмыды? Онг таба баргъан адамла олсагъат башхаланы онгларын сыйырыргъа нек къорешедиле? Ичинде къара къузгуну болмагъан адам жокъду дегенлери кеппе-кертиди. Тышына чыгъып кёрюне, дагъыда бугъа тургъан. Къазакъ кеси уа аллай тхойюлмюдо? Тынч, иш кёллю, огъурлу адам Нух эфендини ёлтюрдю да. Мурдарлыкъ этди. Кимди терс? «Бласмы», огъесе адам кесими терсди? Къара къузгунун ичинде тунчукъдуруп турса эди уа? «Блас» деген ол бош таурухду. Адамла кеслеридиле «блас», аны кеслери кибиклеге юстюргенле деп сагъышлана, Къазакъ арбазына келди.

* * *

Хутай, игиге айланып, жашагъан жеринден узайыргъа базынмай тура эди да, бюгон атына минип, кесин сынады. Къазакъгъа келип, дууа тутдуруп кетди.

Кёп тюрлю хапар эшитдире эдиле эллиле анга. Ала ётюрюк-керти эселе да, кеси кёрюрге-билирге керек эди. Бек алгъа школгъа деп буюрулгъан Чотайны межямына келди.

Арбаз – арбазлай, Чотайны заманындача, тизгинли, ариу сыйпалып. Киши кёрюнмеди, тийре сангырау болуп къалгъанча кёрюндю.

Хутай, атын тагъып, бираз сюелди. «Сабийле дерседе болурла, чырмамайым», – деди. Ол оюму ёчюлгончу, школну эшиги ачылды да, устаз тиширыу Ольга Ивановна чыкъды.

– О, Хутай Мусаевич, добро пожаловать, – деди ол, ышара. – Вы выздоровели, поздравляю вас.

– Спасибо, – деди комиссар, – а вы на настоящую балкарку похожи стали, –

деди Хутай, устаз тиширыуну башында таулу жаулукъгъа бла жыйрыгына эс буруп.

– Что, также красива, как балкарка? – деп, чам этди Ольга Ивановна.

– Не сравнить вас ни с кем, разве что только с нашими белостанными берёзами, – Хутай, жууукълашып, тиширыугъа къол узатды.

– А и правда, какова земля, такова и женщина должна быть. Ваши женщины в основном все красивы, как эта земля, – деп, Ольга Ивановна къарамы бла тийрени ийнакълады.

– Спасибо за добрые слова. – Хутай, аз-маз тынгылап, устазгъа сагъайды. – Скажите, как дети учатся и хотят ли учиться?

– О, что вы, Хутай Мусаевич? Дети просто прекрасные и учатся хорошо. И Дмитрий Николаевич не нарадуется.

– А сколько их всего?

– В двух классах 42 мальчика и девочек.

– Приятно слышать. Но а у вас все в порядке, нет жалоб? Не стесняйтесь, говорите.

– Не беспокойтесь, у нас все идет чередом, – деди Ольга Ивановна.

– Скромны вы, однако. – Комиссар, тегерекге-башха къарап, сора дагъыда сёлешди. – У вас должен быть мальчик по имени Алий. Не могли бы вы его на минутку пригласить.

– Да, да, конечно.

Жашчыкъ, Хутайны кёргенлей, чабып, аны къучакълады. Комиссар да Алийни башын сылап, кесине къысды.

– Къалайса, Алий? – деди Хутай, жашчыкъны къарамы бла ийнакълай.

– Игиме, кесинг къалайса, жаранг энди къыйнамаймыды?

– Угъай, иги болганма.

– Ариужан' а не ишлейди, тынчмыды?

– Ариужан да игиди, – деди Алий, – Басханукъ келип кетгенли, мудахлай турады ансы.

– Басханукъ келип кетгендими дейсе?..

– Хау, келген эди.

– Аны ючюн нек мудах болады да: къоркъмасын, жарсымасын, – деп айтханды Хутай дерсе Ариужаннга.

– Охо, айтырма.

– Энди уа бар дерсге. Хайт де, – деп, комиссар Басханукъгъа жолургъа тау-келленди.

* * *

Басханукъ, къуллукъ юйде олтуруп, терен сагъышда эди. Элде тутулургъа тийишли, ол угъай, илишаннга салыргъа тийишли адамла алыкъын кёп эдиле. Къагъытда аллайланы тизмеси хазырды: Атча, Ариужан, Акъхажи, дагъыда эки эфенди – Апону атасы Хажалий, Нух эфендини къызы Саудат – барысы да тогъуз адам. Ол асыры азды. Налжикден келген къагъытха кёре тутуллукъла оналты болургъа керекдиле. План толмаса, анга ийнанырыкъ тойюлдоле. Тизмеге къошаргъа жети адам угъай, жыйырма, отуз да табыллыкъды. Аланы барысын да Басханукъ иги биледи. Билсе да, нёгерлери, тынгылап турмай, тутулургъа тийишилени атларын айтсынла деп сакълай эди.

– Не къара тынгылауну ийип турасыз, айтыгъыз «бласны» душманларыны

атларын, – деди Басханукъ, акъсакъ Якъупда къарамын тохтатып.

– Гауурду билген, – деди Якъуп, желкесин къашый, – энди ол тизмеге адам къошсакъ, асыры оздурлукъбуз.

– Не оздургъан хапар айтаса сен! Элни жамауатын не къадар тазаласакъ, «бласха» ол къадар иги да, тынч да боллукъду.

– Элни жамауатын къурутсакъ, «блас» ким бла къаллыкъды? – деди Якъуп, къарамын Басханукъдан букъдуруп.

Басханукъ, Якъупну сёзлерине онгсунмай, сагъышланды. «Бу да аладан узакъ кетмеген кёреме, – деди ичинден. – Жерин тапдырыргъа керекме. Аманнга тенг болуп турсам, мени да аманлагъа тенг этерле».

Басханукъну сагъышыны жибин Хутай юздо. Ол кирип келип, саламлашып, сора арысы-бериси болмай, Басханукъгъа айланып, энди жерими кесиме къой, деди. Биреунно шинтигинде кёп олтургъанны кёнчеги жылтырыр дейдиде.

Басханукъ, абызырап, абызырагъанын а жашыралмай, стол артындан ёрге турду. Отоудагъыланы алларында кымьжаланып, сюелип къалгъанча, къайры къарарын, кимге къарарын билмей, амалсыз ышармыш этди. Не эсе да айтыргъа тартынды – тили айланмады.

– Жарсыма, атха миннген атдан тыошген да этеди, – деди Хутай.

Кимден да алгъа эс жыйып, Якъуп кёзбауланды.

– Ишинге чыгъарча саулугъунгъа къайтды эсе, Аллахха шукур, – деди ол, жеринден ёрге къобуп.

– Тёшек болуп турургъа онг жокъду: заман къыйынды, биз тёзгенликге, «бласны» жумушу тёзмейди.

– Ол’ а алайды, керти айтаса, – деди Якъуп.

Хутай мангъылайын къол аязына тиреп, иги кесек тынгылады. Мекам отоуда шошлукъну бузаргъа киши базыммады. Басханукъ жарашдыргъан къагъыт комиссарны аллында эди. Ол аны къолуна алып, анга да, Басханукъгъа да кезиу-кезиу къарады.

– Энди уа не хыйлалыкъ хазырлайса, шуёх, бу не къагъытды? – деди Хутай, бегі кюйсюзленип.

– Хыйлалыкъ тойюлдо ол, – деди Басханукъ, Якъупну къатында шинтикге олтура. – «Бласны» ишин этебиз биз.

– «Блас’ а» санга хатасыз адамланы юйлерин къурут деп къачан айтханды?

– Хутайны бир къашы эниште тыошноп, башхасы ёрге кёпюрюлдо, – айтчы аны манга...

– Сен менден аз билмейсе, нек сораса, «бласха» къайбырлсала, патчахла кеслерини жашларын окъуна аямагъандыла, айтдырмай къоймай эсенг. Сен а «бласны» душманларын этек тыобюнге жыяргъа кюрешесе, – Басханукъ эс жыйып, эркин сёлешгенине ыспас излегенча, тынгылагъанлагъа къарады. Не Воронин, не Якъуп сёзге къатышмадыла.

– Ат да жорта эди, макъа да аны ызындан секире эди, алаймыды иш? – Хутай ёрге туруп, къолунда къагъытны жыртып, хурттаklarын Басханукъну юсюне атды.

– Оза болурмуса? – Басханукъ да ёрге турду.

– Олтур жеринге, – деди Хутай, – сен айтхан патчахла – кёкде, сен а – кюлде. Молк-ырысхы къурап, башынгы туталмагъанынгы ачыуун алыргъа бош кюрешесе. «Бласха» ишлей билегенле керекдиле. Ичлерин ачыуу кюйдюрюп тургъанла керек тойюлдоле.

– «Блас» жарылланы «бласларыды». Сен аны унуга эсенг, мен эсинге салай-

ым, – деди Басханукъ.

– Хайбуан, унутма, кимни да «бласъ» халкъыды, туугъан жериди, – деди Хутай, – элинги адамларын топ этсенг, «бласны» башынгамы урлукъса? – комиссар алай айтып, эшик таба атлады да, сора артха бурулду. – Тамбладан башлап, бу тийреге аягынг басмасын. Тройка бла уа ишинг болмасын.

– Сени оноунг туйюлду ол, Хажбийге барлыкъма, тынмай эсенг, – деп кычырды Басханукъ.

– Андан ары окъуна бар! – Хутай, эшикни гам уруп, тышына чыкъды. Олсагъат халы торленип, мудах болду. Къзып селешгенине да сокъуранды. Басханукъ сёз кьоратырча адам туйюл эди. Эндиге дери анга тёзюп тургъан кеси терсди. Кёп асылсыз иш этдирди, энди уа аны кирип Хутай жууаргъа керекди. Эл, башын кетюрюп, «бласха» да жарыкъ бетден кьарар заманда, эллиле баш тебен болгъандыла. Ма алайды иш дей ичинден, Хутай кёзю жетген жанына барып турду. Айымыды, къайры барса да, элден акашып кетерик туйюлду. Элни башын-тубюн ол кёрмегенли сау ай толду, адамланы Басханукъну аякъ тубюне атып, тешекде тенгереп тургъанлы. Аман хомух.

Артдаракъ эслеген эди комиссар Налжан жашагъан орам бла баргъанын. Тап, аны юйюно кыагына жетип окъуна келе эди. Жюреги терк-терк уруп башлагъанын сезип, сау айны ичинде къыз кёзюне бир урунмагъаны жангъдан кёлоне тийди. Не десенг да, ауур жаралы эди ол, келип, бир сураса хатасы жокъ эди. Тап, бусагъатда арбазларында сюелип тура эсе да, Хутайны кёрмегенча этип кьоярыкъды. Охо да, тюз окъуна этерик болур, адет-тёре дегенинг сиймекликден кючлюдо. Сиймеклик – къанатлы, адет-тёре уа – ауур таш. Бири учуруп, кёкде булутлагъа тенг эте да, башхасы малтап, жерге кёмеди, – бу тюрлю оюму Хутайны жюрегин таралтып, атламларын кыстауландырды.

* * *

Болсада Хутай уруп-берип кетип къалалмады. Налжанны кёрюрге, анга тюберге термиле эди. Не бек тартынса да, къыз суу алыргъа тигелеучю жаяу жолчукъгъа бурулду. Башха жерде бир бирни кёрюп, селешир онг жокъду. Жангыз Хутайны азабы туйюл эди ол – башхала да андан онглу туйюлдуле. Не десенг да, суу жагъа марагъан-къарагъан кёзден ташады. Кенг, ёзен жер. Ёрге-энишге кьарасанг да, башланганы бла тауусулгъанына кёз илинмеген. Анда-мында жангыз сюелген нарат, жёге тереклери бла. Деменгили, тынгылауукъ ташла геммешле кибик сойланып. Аладан бла терекледен ачыкъ жерле жашилленип, агъаргъан, сары-къызыл гюл хансла шош чайкъала.

Хутай бери, суу жагъагъа энип, солуу табаргъа, сагышын чегине жетдирирге сие эди. Элни алгъынныг тынчлыгъы кетгенди, къалай эсе да тынгылсызды ол, орамлада гузаба кёп болуп. Элни къайгысы суу жагъагъа энмей эди. Тауладан келген аяз, арбазлагъа кирип, хуна жепилеге буштукъланып сарнамайды-жилямайды. Бери тигелеген адамны къубултуп, юсюн-башын сылап, сыйлы къонакъныча къубултады.

Бусагъатда да Хутай, келе келгенинлей, аны бетине, къол сырларына салкъын сылау этип озду, дагыда къайтып келип, Черекни шош макъамын чапдырып жетдирди. Къайын терекле, Хутайны танып къююп, чапыракъларын шыбырдатдыла. Черекни кюнлюм жагъасында уа таула аны кёк ёзенинден артха къачып, тёппелери бла булутла ичине кирип симсиредиле. Огъесе Хутайгъамы кёрюлдуле алай? Эллилени къайгыларындан бла даурларындан кенгде турайыкъ деп. Биз, эллиле, хапчук-харекетлеге жабышып, юзmezге-топуракъгъа тенг

болуп, кѡаугъаны сайладькъ, сиз ёхтемлигигизни жерге тошпормейсиз. Не ди уруш-тойюш да, байгъа-жарлыгъа юлешиниу, бийлик, къуллукъ да недеди? Бу дуняны бийи сизни ырахатлыгъыгъызды, тереклени шууулдаулары, Черекни шош жыры, узакъ жолу деп сагъышланды комиссар.

Хутай, ёрге-энишге жюрюй, Налжанны ташыны къатында сюеле, кѡп сакълады. Келмеди, кѡронмеди къыз. Келлик эсе да, андан къапхакъ башындан къарап, Хутайны эсеп, къайтып кетген окъуна болур. Айып тойюлдо деп, жангъдан мудахланды комиссар.

Налжандан тюнголуп, кетип къалмады. Умуту жибермей эди. Черекни шош шууулдауна тынгылап сюелген, олтуруп тургъан да хычууун эди. Туугъан жеринги макъамын, жырын, кюйюн да былайда эшитеди комиссар. Мында ол жангыз тойюлдо. Аны береги, ташы да былайда эселе уа. Ёлсе-жоюлса, жияп, атын айтып, кычычырып турлукъ ташы. Аны ююн окъуна сюе болур ол бери келип, шошлукъгъа тынгыларгъа. Тойюлдо комиссар жангыз – ташы, береги, ичер сууу, жулдузу мындадыла. Кѡгерип – жашилленип, гюл кѡзлю кырдыгы да мында. Таула да гюрен тохтап, туугъан элини гѡзетчилдиле. Симсиреп, бийикден къарай эселе да, элге къууат берген гѡзетчилдиле деп оюмлады Хутай.

Сагъайып, Налжанны жияу жолчугъуна къарады. Дагъыда къайтарып-къарады, изледи – кѡрмеди. Жюрегин шургу бийледи-сыйырды:

Ёхтем, бийик таула,

Сѡзюм сизге аманат:

Ёморлюкдю жашау,

Адамны ёмюрю – чибин къанат,

Сюйсенг кычычыр, сюйсенг – даула,

Жокъду тынчлыкъ, болмайды адам ырахат, –

деген тизгинлерин напчалап, къатлай, алагъа башхаларын къоша, Хутай дагъыда кѡп олтурду.

(Баргъаны боллукъду)

УРКЪАШ МАМБЕТАЛЫ

КЪАРЫНДАШЛЫКЪ

*1991 жылны сентябрь айында къарачай-малкъар халкъны культу-
расыны Нальчикде миллет фестивалы болганды. Анга къарындаш
къыргъыз халкъны беш адамдан къуралгъан делегациясы да келген
эди. Аны къауумунда белгили манасчы, СССР-ни Жазыучуларыны со-
юзуу члени Уркъаш Мамбеталы улу да бар эди. Бюгюн аны мында
болгъан кюнлеринде кѳрген затларыны, сейирлик тюбешиулерини
юслеринден 1992 жылда 73-чю январьда «Къыргъыз маданияты»
газетде басмаланган «Боордоштукъ» («Къарындашлыкъ») деген
статьясы бла окъуучуланы шагъырей этебиз.*

Былтыр жерден бай тирлик жыйылгъан сентябрь айда малкъар бла
къарачай къарындашларыбызны «Эрирей» деген ат бла миллет маданият
фестивальлары бардырылганды. Бу къууанча къоншу республикала-
дан сора да океанны ары жанында Америкача, Тюркияча, Германияча,
Сирияча даражалы тыш къыраладан да келечиле чакъырылгъан эдиле.

Бешинчи сентябрьде - орта кюн ингирликде Нальчикни «Спартак»
стадионунда фестиваль театрализацияланган халда ачыллыкъ эди.
Алай бла, ашыгъып сакълагъан ингир да жетип, къыйыры-чеги кѳрюн-
меген тѳгерек стадионну алтмыш кере къатлап къуршалар чакълы бир
халкъ жыйылгъан эди. Фестивальны, аны багъалы делегацияларын
оноучу къуллукъчула къызыу алгъышлагъанларындан сора, дунияны
кѳп тюрлю жерлеринден келген сахна усталары, бир бирни оза, кесле-
рини хунерлерин аямай, фахмуларын ачыкъладыла.

Миллетни унутула баргъан адет-тѳрелерини жангыртылыулары, ча-
ришледе туякълары жел этдирип баргъан жюйрюк атланы чапханларын
кѳз аллынга келтирген ат ойнатыула къарагъан халкъны ыразы этдиле.
Неден да бек мында халкъны жюрегине ѳмюрледе да кетмезлик жара
салгъан 1943-44 жылланы къанлы тарихлери кѳргюзтюлген, къара бай-
ракълы тиреуча, бензин къуюлгъан къангаланы гур деп жаннганлары,
дуниягъа ѳлѳм отун жайып айланган урушну аты къурусун - демеклик-
ни ачыкълай эди. Жыйылгъан халкъ бирден кѳтюрюлюп, анга да топ
атылгъандача тауушла къошулуп, салот берилди. Бу байрам - къадар
тюбетген кыйынлыкъланы сынап, аны ауур жюгюнден бюгюлюп къал-
май, эркинлиги сыйырылып, кѳп тюрлю жерлеге чачылгъан къарындаш
халкъны насыплы жашаугъа къайтханын кѳргюзтген къууанчлы тюбе-
шиу болду.

Малкъар жазыучу Боташланы Исса, Америкада жашагъан, кѳп жыл-
ланы кѳрюрге термилген къысха жууугъу Боташланы Абдулкеримни
жашы Хамит бла тюбешгенини къууанчы къучагъына сыйынмай тур-
гъаныны юсюнден мында чыккъан газетлени биринде окъуп билдик.

Ол жанындан келген къонакъланы тиллерини бизникине ушашлыкълары бу халкълагъа ышанып, къарындашлыкъ эте, ич сёзлерин айтыргъа суююп тургъанлары жюрегибизни къуандырдыла. Тюркиядан келген миллети малкъарлы, ариулугъу толгъан айча, къарагъан кёзню къаматхан Айжаякъ атлы тиширю, манга айланып:

- Кечигиз Уркъаш къарындашым! (Къарындашым - жууугъум деген магъанада), (къыргъыз тилде уа - къарындашым- деп, эр кишиле гитче эгечлерине айтадыла - А.В.). Мен къыргъызны Манасын окъуп чыкъмагъан эсем да, тышындан эшитип, ёхтемлениюум чексиз уллу болуп тургъанма. Аллахва шукур этейик! Энди уа Манасыны былай айта билген сау адамны - чынтты манасчыны кёзюм бла кёрюп турама. Сизни бир тюрлю инструментигим болмай, артистлик кючюгюз бла халкъны эсин кесигизге бурдуруп айта билгенигимге кёре, бу хунер жаны бла сизде иш этип, дерс алгъан энчи школла болурла деп оюм этеме.

– Угъай, алай туююлдо. Айжаякъ жуююсхан! Бизде бу эпосну иш усталыкъ этип айтыуда къыралны жанындан бусагъатда энчи школ ачылмагъанды. Болсада аны ауазы бек биринчи болуп алтын фондха жазылгъан, айтханы ичинден къуюлуп - тёгюлюп баргъан (Манасын айтханда - А.В.) фахмулу артист, закий манасчы Саякъбайдан юлгю алып, жангъдан кеслери къурашдырып айтыргъа суюгенледен къуру туююлбюз. Шахарны адамла жашагъан жерлеринде, тарых музейлеринде бир бири арабызда оюмубузну айтыу къаты баргъанды. Биз бу жаны бла бир аламангла туююл эсек да, айтыш (Манасын айтып эришиу - А.В.) баргъан жерде бизге къайда да жарыкъ тубейдиле.

Мени мында айланган кюнлерими бек аламанларына Чегем чучурларына бла СССР-ни Баш Советини депутаты, РСФСР-ни, СССР-ни да Къырал саугъаларыны лауреаты акъын Къулийланы Къайсынны юйюнде - музейинде болгъанымы санайма. Чегем чучурлары - бурунгулу Кавказны адам аягъы басмагъан, кюл бетли тар къасындан шорхулдап келедиле. Угъай, угъай, алай туююлдо. Алай угъай да, кенглиги юч-тёрт аркъан чакълы болгъан бийик, тик къаядан, сыфапхача, къуюлуп, тубюнде къарап тургъан адамланы бетлерине тамычылары чачырай, жюреклеге къалай эсе да бир ырахатлыкъ береди.

Табийгъатны бу аламанлыгына сейир этип, жерибизден тепмей тургъаныбызны эслеп, малкъарны фахмулу поэтессасы Зумакулланы Танзиля ёхтемленген халда:

- Жалан да буму сунасыз! Мындан юч-тёрт жыл алгъа, сакъ къалауурча, къыйыры гитче къаягъа жетип туруучу эди. Энди уа ма былай болуп, бир тамычы суу да чыкъмай къалды. Нек дегенде, алайны огъары жанында геологла тинтиу ишле бардырып, бир кесек жерни къазып кёргендиле. Андан сора, уучуну ушкогундан къачып, тешигине кирген борсукъча, бир зат да чыкъмай къалгъанды.

Жол жанында назыла ёсген жерге чырпыладан тутта чыкъдыкъ да, эсгертемеге деп, сурат алдырдыкъ. Андан сора, тюш бола, Къайсын агъаны (тамата къарындашыбыз - деген магъанада - А.В.) юйюне -музейине тебиредик. Аны музейи Къайсын арт жыллада анда жашап тургъан, кесини

ахыр кюнлерин анда ётдюрген, Нальчикге жууукь Биринчи Чегем элде болгъанын да кёрдюк.

Музейни бек алгъа къурагъан, узун кирпичли, теренден къарагъан уллу кёзлери бла ёсюмю орталыкъдан бийигирек болгъан ушагъылы, жыл саны къыркъгъа жууукълашхан Элизат атлы тиширыу, тегерекни жарыта, бизге тюберге чыкъды. Ол поэтни ючюнчю юй бийчесиди. Къайсындан тапхан уланы Ахмат, тири жашчыкъ болуп, къонакълагъа къараргъа кюреше, чабып айланады. Махтап айтырча кёпле бардыла. Ысыкъ-Кёл областыда туууп, анда ёсюп, билим да алып, мында республикалы библиотекада ишлеп тургъан Махийланы Азиза да аладан бириди. РСФСР-ни Къырал саугъасыны лауреаты Танзиля эгечибизни чыгъармалары Къабарты-Малкъардан тышында да кёплеге белгилдиле.

Дагъыда бир юлгю. Къыргъызыны халкъ акъыны, Токътогъул Са-тылгъанов атлы Къырал саугъаны лауреаты, Манасны сценарийин юч бёломден къурап, сахнагъа жарашдырып чыгъаргъан уллу драматург Садыкъ улу Жалил, ол заманда къойчу болуп тургъан малкъарны жаш назмучусу Къудайланы Маштайны, бутларына байланган бауну кесип (къыргъызда сабий жюрюп башлагъанлай, той-къууанч этип, аны бутларына бау къысып, энди чабып жюрюсюн - деп, бауну кесген тере барды -А.В.), аны назмуларын кеси кечюрюп, «Къыргъызстан» китап басмада биринчи жыйымдыкъ этип, дуния жарыгъын кёрнюзтген да ол болгъанды. Андан сора Совет Урмамбетовну (жаннетли болсун, ау-ушханды) болушлугъу бла «Жайлоо» («Жайлыкъ»), «Аппакъ тоолор» («Акъ таула») деген назму жыйымдыкъларын чыгъартып, СССР-ни Жазыучуларыны союзуна членнге алырларына онг тапдырылгъан эди.

Жыл саны бла жетмиш бола болур дерча, алай алыкъа уа иги да къатангы, жюрюгени, атлагъаны да тири, терк-терк болса да, шатык сёлешген, чачына акъ ургъан ынна бла бирге төрт-беш киши мени ортагъа алдыла. Бу тиширыу Маштайны Дауумхан деген туугъан тамата эгечи, аны къатында бир тюрлю къайгъысы, сагъышы болмай сюелген бёкем, къарыулу жигит а Маштайны гитче къарындашы Сафарбий, алайда тегерекге - Башха кёз жетдире, шош тургъан а Маштайны Къыргъызстанда туугъан Самат деген жашы болгъанларын билдим.

Дауумхан апа (ана) Маштай жаныча суйген къалам къарындашы, Жалилни кёргенча, къарындашыны эртте ёлген шуёхун эгерип, кёз жашлары къуюлдула. Ала барысы да тегерегиме басынып, къонакъ болуп кетерими тиледиле.

Алай бла, Къайсынны китапдан толу отоуундан башлап, кёп тюрлю кезиуледе, кёп тюрлю кенгешледе бла жыйылыулада А.Фадеев, Р.Гамзатов, М.Карим, М.Ауэзов, Ч.Айтматов кибик битеу дуниягъа белгили сёз усталары бла бирге алдыргъан омакъ суратла бла жасалгъан, кеси аллына бир сейирлик дуниягъа ушагъан залында болуп, акъынны төрт отоулу юйюне - музейине къарап, тынгылы шагъырейленип, саламлашып айырылдыкъ.

Фестивальны ахыр кюнюне аталгъан уллу концерт 12-чи сентябрь-

де Нальчикде Профсоюзланы маданият юйюнде бардырылды. Аны жабыуу КъМАССР-ни маданият министри, белгили дирижер Борис Темиркановну ал сёзю бла ачылды. Жыйылгъанланы улуу ыразы этип, эки сагъатдан кёпге созулгъан концерт банкет бла бошалды.

Экинчи кюн ингирикде Къыргъызстандан баргъан беш адам артха Бишкекке учарыкъ эдик. Програмагъа кёре барыргъа суйгенлени барысын да ары элтип, дунияны бир алапат тиреуючо Элбрусну тёппесин кёргюзтюрюк эдиле. Бизни андан сора Минеральные-Воды шахарны аэропортуна жетдириклерни себепли, чемоданларыбызны кётюрюп, къонакъ юйню иелери бла саламлашып чыкъдыкъ.

Адетдеча, эрттен азыкъдан сора, бизге берилген автобусагъа мине башладыкъ. Кёрюрге кюсеп, кёлбюз чексиз тартдыргъан Элбрус къайдаса? - деп, бусагъатчыкъда жолгъа тебирерибизни аллында, Маштайны кичи къарындашы Сафарбий «Волгасын» зуулдатып, ашыгъышлы жетип келди.

- Ой, къайдаса? Уркъаш къарындашым. Юйге барып, бир туз-гыржын къабып кетербиз деген сёзюнг а къалай болады да? Барын да эшитгенме. Бюгюн ингирге дери бошсуз. Аэропортха кеч къалмазча, кесим жетдирикме.

- Сау бол, Сафарбий. Элбрусну кёрсем эди - деп, жүрегим тартдырып тургъанын сен бир билсенг эди...

- Угъай, угъай, алай жарамайды, къарындашым! Сау болсакъ, Элбрусну кёп кере да кёрюрюбюз. Къоюму союп, баш уруп, аллыгъызгъа тилеп келгенме. Муслийман адетде «Ашынгы къоюп, ат жалкъасына илинме»- деген нарт сёз барды да. Андан сора да, санга ышанып, къоншу, тенг-жууукъгъа да айтханма.

Угъай дерге сылтау жокъ эди. Таматабызгъа ишни халын ангылатдым.

- Ахшы, кетдик! - дедим.

Къызыл кирпичден ишленген, алты отоулу омакъ юйню тышы, ичи да тизгинли, хар зат да жеринде болгъаны юйню иелерини къолайлы жашагъанларын, мюлк жүрюютюрге усталыкъларын кёргюзте эди.

Сафарбий айтханлай, къой эртте окъуна союлуп, эти къазаннга салынып тура эди. Токъ бетли къызылууурт жаш анга къарай, от къатында кюреше эди. Кюз артыны ариу кюню жылытып тургъаны себепли, къонакъла олтурлукъ столла жатма тюрбюнде жарашдырылып. Ала келгинчи, Дауумхан апа, стол къыйырына чёгюп, чай иче тургъанлай, бироз хапар айтды. Нек эсе да, сёз башлагъанлай, бек алгъа аузуна ол «жаханым» кюнле келдиле.

- Бизни не хатабыз болгъанын бюгюн да ангылаялмайма, жашым... Сабийлерибизни барысы да, эр киши аты болгъанладан бири да къалмай, душмандан Ата журтну къорууларгъа кетген эдиле. Мени эрим танкист Хагъам Берлиннге жетип, анда баргъан сермешде жан бергенди.

Андан ары уа 1944 жылны 8-чи март кечесинде Сталинни бла Берияны къанлы буйрукълары бла, азап чегип, ырхы келген кибик, Къыргъызстаннга кёчюрюлдюк.

Биз Кант районну Жар-Башы деген элине тышкен эдик. Ачлык хорлап, энди кырылабыз деп турган заманда, бизни кyonшубуз Къабыл деген колхозчу нартых бюртиююн да тенг этип ашай, бир чёмюч айранын да бирге иче, жаныбызны сакълагъанын сёз бла айтып жетишдирирге кыйынды.

Алайды да, зарауатлыкъ сынагъан азап кyonюбюзде, аркъасын кыаяча тиреп, халкыбызны жанын сакълагъан огъурлу кыыргъыз, къазакъ халкълагъа минг берекет берсин!- деп, алгъыш этгенлей турабыз.

Ол кезиуде, апаны (ананы) сёзюн бёле, кyonшуладан алгъа кыармашханла келе башладыла. Малкъарлыланы бек алаамат миллет ашарыкълары - шишликча биширилген жалбауурла, жангы айча ариу кесилген хууан, харбыз туурамладан, дагъыда башха татыулу ашарыкъладан толу хант къангагъа кыарагъанлай окъуна тоюп, токъ болуп къаласа.

Рюмкала уа алаамат коньякдан толупдула. Ма, сейир-тамаша! Айтып болмазча жарыкъ адам, кyonакъбайлыкъ этген юйню иеси ахшы жашау, къаты шуёхлукъ ючюн алгъыш аякъланы алдырайым деген кезиуде, орта жыл санда бир тири кыыргъыз жаш, салам айтып, шып деп, кирип келди?!

-О-о- кел, кел, Абек! Былай кеч нек къалгъанса? Мен а сёзюме кертичи болуп, сени кыарындашынг (жууугъунг) бла тыбеше турабыз. Бер суюнчююм!-деди Сафарбий, ойнап, жарыкъ ышара.

Келген жигит а Тюп районну Сары-Булакъ элинден, манга жууукъ окъуна жетген малкъарлы киеу болгъанын билдим. 1962 жылдан бери мында Абек беш жаш ёсдюрюп, аладан туугъанла да онючге жетип, кесин жарашдырып, жашап турады. «Эр айланып, халкын табар, ат айланып, жерин табар» - дегенлей, Абек жууукъ заманда кеси жерине кёчеригин манга да сордурмай билдирди. Эт бишип, кёлланы жуугъунчу, олтургъанланы тилеклерине кёре, Манасдан ата-бабаларыбызны багырлыкъларыны юслеринден бир къауум затны жырлап айтдым.

Сыйлы кyonакъгъача, башны манга келтирдиле. Хант къангагъа дууа тутуп, жерлерибизден тура башлагъаныбызда, Сафарбий:

- «Толу юйден кыурулай чыкъма»- деген халкъ сёз барды. Жеригизни туз- гыржынын бирге татхан кыарындаш халкъданбыз. Аны себепли сени кyonакъгъа санамайбыз. Кыарындашыбызгъа санайбыз. Алайды да, муну гитче эсе да, уллу саугъача кёр - деп, кыймай, бууунума, бузча, жылтырауукъ омакъ «Ракета» сагъатын кыысды. Жюрегимде Элбрусха баралмай къалгъан жарсыууму кыарындашылыкъны бу алаамат сыйы кетерип кыйгъаннга ушады.

Аны юсюнден жюрегими теренинде бу назму тизгинле жаратылдыла: Кыарындашылыкъ - бир сейир кюч, алаамат, Бармыды да этерча тенг анга зат. Туугъан кирик бир анадан кёз ачып, жюрекледен болмай аз да харамлыкъ.Кюйсюз жылла кёчюрюлген малкъар халкъ, Жюрекледен кёюп, кетмез жара тап. Кыара кюнле къан жаудуруп миллетге, Элтип чачхан туугъан жерден кенг, узакъ.

Зорлукъ кёрген мамыр халкын Малкъарны, Ариу кёрюп, берип, сютюн, айранын. Кыыргъыз халкы кыарындашылыкъ этгенди, Тенг

юлешип, къыйынлыкъны азабын. Къарындашлыкъ - туюб терен тегизча, сыйлылыгъынг - сары алтын, кюмюшча. Кечелени нюрюн жайып жарытхан, Бийик кёкде ёчюлмезлик жулдузча. Туугъан журту уллу Къайсын агъаны, Жырчысыны сау дуняны,аламны. Чегем тарын кёрюп, алдым зауукълукъ, Кетмез эсен малкъар халкъны адамы.

Къыргызчадан
АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР кёчюргенди.

АСЛАНБЕК ПСИГУСОВ

АГЪАЧДА ТУУГАН СЮЙМЕКЛИКНИ КЪАРА КЮНЮ

Тилсизле, сангыраула дуниясы; кьалын агъач, ёмюрде адам аягъы басмагъан къая ёшюн-лери, сыйыннгысыз тау къушла, къара къаргъала кёк кенглигинде «жюзе» келип, сора уяларын терк-терк жокълайдыла. Тау ауузда уа бирде суху желни сызгыргъаны къулакъланы сынсытады.

Бу тийреде бёрюле, башка жьртхыч жаныуарла адамланы жашауларына окъуна къоркъу саладыла. Тау этеклеринде кырдыкны кьалынлыгъына сейир этмей къарарыкъ тьойюлсе

Табийгъатны кьылыкъсыз «ийнакълауу» алай хычыуунлукъ бермейди адамланы жанларына-къанларына. Бирде аланы жүреклерин элгендирген окъуна этеди. Тёгерекде тюрлю-тюрлю тебеле, аланы юслеринде шин-жили хансла, чырпыла ёседиле. Бийик тауланы бирлерини башы тёгерек ишленген мекямны башына ушайды, башхасыны башы уа кёкге жетерге ашыгъып, ёргеден-ёрге созула баргъан сунарыкъса. Ёзенде уа шошлугъуна ким да сейир этерча кёл, бирде ариу жылтырай, бирде жукълап тургъанча кёрюнеди, теренлигин да жашырып. Чайкъала (сууда жашагъан къанатлыла) ол кёлде жууунуп зауукъ этедиле, кьычырыкълары да узакъда эшитиле. Ала бирде, жюзе келип, кёлню теренине ташайсала, артха чыкъмазлыкъ сунуп, сагъышлы сюелирге тьошеди суу жагъада. Алай ала суудан чартлап чыгъып, къанатларына хауадан кюч ала, кёк кенглигине атланадыла. Суу чобарт ол халда балаларына да, кесине да аш излейди.

Тау ауузуну бир затха да бой салмагъан аязы уа, хар замандача, сызгыргъанлай турады. Къуш а, къанатларын кенг жайып, уча келип, кёк кырдыгы бал татыу этген жерге къонуп, тырнакълары бла, жютю буруну бла да жерни къозгъап, аш да къурайды кесине, сора, бир ышыкыгъа тохтап, къанатларына солуу да береди. Къуш жаны болгъан зат бла сермешген заманында кёз гинжилерине къан чачылгъан кезиуле да боладыла. Кёбю-сюнде мыллыкны кьайда болгъан хапарын а шош аяз келтиредди анга. Сора къуш, къанатларын терк-терк къагъа, мыллык болгъан таба жан атады...

Ол бир уллу, тьюклю, кенг кёкюрекли асланны узакъдан окъуна кёрдю. Бу залим жаныуар, жарасындан къаны бара, хырылдагъаны тёгерекни сагъайта жата эди, жашаундан умутсуз. Бирде жарасын кьыстау жалайды, ачыгъанын сынтыл этер ючюн, къуйругъун да жерге къаты-къаты ура. Ол къушну кёргенлей, кеси-кесине мурулдады: «Итден туугъан, алыкъа суу-магъан аслан этден тояйым депми келгенсе?! Кел бери, жютю бурунунгу этиме сукъ. Алай бир зат тилерикме: кёзлериме тийме. Жашаууму ахыр сагъатында бийлик жерлериме къараргъа, кюнню кёрюрге сюеме».

Жаныуарланы патчахыны ол тилегин эшитген анга жан аурутмай къорыкъ туйюл эди. «Ич къанымы, ол сууугъунчу тойдур къарынынгы, ёмюрюнде игиликни ангыламагъан мурдар!»

- Сен ёлеми тураса? – деп сорду къуш анга.

- Хау, - деп, акъырын жууаплады аслан.

«Кёк кенлиги ёмюрден-ахыргъа мени оноумдады, - деди къуш кеси кесине. – Хар затны да кесим мурат этгенча тамамларгъа керекме. Аш-азыкъны уа хар заманда да мажарлыкъма!..»

- Болгъанынг къан, болгъанынг ачыкъ жара, къарайма да, артыкъ узакъ ёмюр сюрюрге ушамайса. Баям, ёлеме-къалама демей сермешген болурса? Къарайма да, душманынга хорлатханса?

- Тюзю алайды, - деди Аслан, жараларыны ачытханына кючден бла бутдан тёзе. – Ол мен сермешген жаныуар бек уллу махтаугъа тийишлиди. Алай, хорлагъан этгенликге уа, сермешден сора дуниясын мычымай алышханды. Мен къарап тургъанлай ёлгенди. Айтып къояйым, ёхтемлигин а бюгалмагъанма. Сермеш къатыдан-къаты баргъаны сайын, арыгъанын а тохтамай сездире тебиреди. Аны айтханым, бу кюрешде мен андан иги да онглу болгъаным даулашсыз. Сора махтау манга берилрге керекди. Аны сезген душманын аллыма тобукъланып кечгинлик тилерге, битеу байлыгъын – иелик жерин, мюлкюн манга къояргъа тийишли боллугъун ангыларгъа уа борчлуду.

Ариулукъ бла кетерге унамады бийлик жеринден. Андан эсе ёлюмню тийишли кёрдю ол. Жигитлигин, ёхтемлигин да кёргюзтноп кетди. Алай манга эталгъан аманлыгъын да аямады. . . Жашаудан а намысы-сыйы бла кетди. Не бек кюрешдим эсе да, ниет кючюн бюгалмадым.

Болгъаным къан къатышды, жатып, олтуруп да онгум жокъ; жашау-ум бушуулуду. Ёлом аллыма келип, сюелип тургъанын ангылап, жүрек кючюмню ууалгъанын да сездим. Къалай насыплыды мени душманым: бу къыйынлыкъны сынамай кетди дуниядан. Аны ахыр сёзюн эшитгениме да къууанама: «Мен кеси кючюмню, къарыууму ангыламагъанма кезиуонде, анга жарсыйма. Сен кючлюсе, акъыллыса. . . Дуниямы алыша, сенден кечгинлик тилейме. . . » Ол, андан ары сёз айталмай, ёлоп кетди.

Кимдеди терлик? Ол патчах, мен да патчах. Эки патчахны арасында уа жилин ётмез чек! Айтыгъыз, сора кимди сатхыч? Не тюрло ишди бу? Жаныуарла тюз айтадыла: жер юсюнде тюзлюкню хазна тап.

- Тюзлюкню кёкде да табарыкъ туйюлсе, - деди къуш, мудах болуп, теренден ахтына. – Ким биледи, ол кёкден бийикде бар эсе уа? Къысхасы, мен эрттеден бери да бир затха да ийнанмайма. Не этерге керекме?!

- Къуллукъ, - патчахлыкъ керекди, - деди аслан. – Кёкге, жерге, агъачха, суугъа да оноу этерге эркинлигинг болургъа керекди.

- Аллай оноучу болургъа уа угъайым жокъ эди! – Аслан къуш таба бюсюремей къарады.

- Билемисе сен, - деди аслан къушха, - эки патчахны патчахлыкъ жерлерин бир бирден черек суу айырып тургъанды. Энди уа экисине да иеликни бу къанлы сермешни бушуулу бошалырын сакълап тургъан ким эсе да ол этерикди. Ийнан манга, аллайла уа аз туйюлдюле.

- Аллайдан бирлерини атларын айт, - деди кыуш.

- Энди аны атын кыайтарып айтып туругъа не кереклиси барды? – Сен да кыанатлыланы патчахыса, хар нени да бек иги билесе. Жерде, кёкде да кюреш сыймеклик ючюн, башха затла ючюн да бардырылады: патчахны алтын бёркю ючюн, оноу ючюн, дуня махтауу ючюн... Тюзю уа – барысы да кыуллукъ ючюн. Мени юй бийчем дейим, хыйлалыкъ бла оноуну кыолгъа этгенди. Мен энди аны олтаныма. Ол кесини ариулугъу бла патчахны жюрегин, алтын бёркю да кыолгъа этгенди. Андан сора да битеу мюлкюбюз ахырында тауукъ урлаучуланы аякъ тюплерине атылып кыалды. – Асланны жюрек тёзюмю, кыаны да бирден кете эдиле, кёз кёре.

- Мен ёмюрде да урламагъанма тауукъ, - деди кыуш, кыаны кыартыкыгъа сыйынмагъанын ангълата. – Айтдырмай кыоймай эсенг, мен бугъаны иегисин сындырыргъа кыолумдан келлик кыанатлыма. Сен а кимсе? Бир туз киштикге сыймеклигинги туура этер ючюн ким бла да сермеширге хазыр болуп тургъан гаккыбаш жаныуар! Сени юйюнгю арты бла кыурутхан да ол акылысыз сыймекликди.

- Эй, тели кыанатлы, акылынг кыоз терекни бир бюртюкнюгюню юсюнден сагъышха кючден жетген насыпсыз, мени оноуму этерге кыалай базындынг?!

- Мен киштиклени эссиз хапарларына тынгылап туур акылдан кенгдеме. Сен, мени болмачы затла бла тенглешдирип, намысым бла ойнагъанса, - деди кыуш.

- Бусагъатда мени даулашыр, демлешир кыарыуум да жокъду, - ёле турама. Мен – жаныуарланы патчахы, сен а – кыанатлыланы оноучулары. Мен сени кибикле бла не зат юлеширикме?..

- Ол алайды. Болсада сени бусагъатда кычырыгынг укуну кычырыгындан онглу тыйюлдю, - деди кыуш. – Мындан арысында мени намысыма кыатылмазынгы тилейме. Мен да сени ёле тургъан жанынгы кыйнар акылда тыйюлме. – Кыуш, асланны сыртына кыонуп, жютю буруну бла болгъанны чанчахлап, - кёзлерин да чыгъарлыкды аны.

- Кертиди, мен сени кёп акылысыз ишлеринги санап кюрешгеними артыкъ тюзге санамайма. Алай сени аманлыкъ этерге хазырланганынгдан а кюркымайма. Ёле тургъан жанны бир зат да кюркыуталлыкъ тыйюлдю...

Кыушда уллу ёхтемлик сезилди. Кыанатларын кенгнге жайгъан сагъатында кыара жамычы кийген ауанагъа ушады.

- Сора уа, андан ары кыалай болсун иш, патчахны алтын бёркюню орнуна тот кесген бёрк кийген пакыыр жан? Мен этерик: ёлюр аллы хапарынга сёз кыошмай тынгыларгъа хазырма. Алай соруп зат туууп кыалса, аны ючюн айтырынгы артха салма. Кёреме, бек кыарыусузса, кесинги кыанатлыладан окыуна кыорууалаймайса, ала сени теринге уя ишлерге боллукъдула.

- Кёреме, сёзюнг бурунунга ушап, жютюдю, - деди аслан сабыр, - былайда чам, масхара хапар кереклиси жокъду; не этебиз керексизине жаншап, бир бирни намысын тюшнорюп кюрешмеклик санга да, манга да чыртда жукъ берлик тыйюлдю...

Кыуш аны айтханына хо деди, аслан а сёзюн андан ары бардырды:

- Кыаты сермешуледен сора бек уллу азап сынадым мен: кыаным саулай

да уюп къалгъан сундум, кёзлерим жукъ кёрмей тебиредиле, жүрегим жарылыпмы кетеди деп болдум, душманымы мурдар төбеси кёз аллыма келген сагъатда. Билемисе, ол алыкъа жаш эди, жашаргъа тийишли жан; мен а, аны кёрмез ючюн, бир жанлыракъ кетип, чырпыла ичине ташайып, жараларымы къайгъыларын этерге жүрешдим. Къалай къыйын эди ёле тургъан асланнга узакъдан окъуна къарагъан. Ол, ынычхагъан да этмей, шош, азыу тишлерин бирге къаты къысып кетди дуниядан. Дуниялыкъгъа термилиуу уа ачыкъ сезиле эди кёзлерин ача, къыса тургъан сагъатында. Биреуге чамланыуу, дерт, къара ниет тутуу да кетдиле аны юсюнден.

- Бек керти хапар айтаса, - деди къуш, алай, мен ангылагъандан, сен жаш асланны ёлтюрюп, ол салгъан жараларынгдан кесинг да жашауунгу таууса тураса. Баям, сен жангыз ол аслан бла сермешген болмаз эдинг?

- Тюз элегенсе ол затны. Урушлада, сермешледе жыйышдыргъан сынаууму хайырындан хорладым аны, бу манга ёлом сыната тургъан жараларымы уа артда – ол ёлгенден сора салгъандыла андан да озгъан мынафыкъла. Урушха кирген сагъатында жаны болгъан зат ёломню юсюнден чыртда сагъыш этмейди. Билеме, сен аллай затланы юслеринден сурат ишлегенсе жютю бурунунгу хайырындан. Сен къанатлымыса, жаньюармыса, башха тюрюлдю, биягъында айтханымча, урушда ёломню юсюнден сагъыш этмейсе; олсагъатда сени жүрегингде жаланда бир дерт барды – не да этип душманны дуниядан къурутургъа! Бютюнда жашыртын суймеклик ючюн этилсе ол мурдарлыкъ – уллу кишилик жерин табады дунияда. Ол затланы суратлары уа келлик төлюге къалыргъа керекди.

Ма къыйын сермешледен сора дуния азабын сынап жатама, жараларымы отча жандыргъанларына кючден төзюп. Сатлыкъ ишди урушну отун тиргизген. Тиши жаныуар эркек жаныуарны намысы бла ойнады эсе, ол затны юсю бла башланган отну ёчюлтюр кюч жокъду. Аслан ёлдю да кетди, урушну оту нек къабыннганыны сылтауу ташада къалды ол жаныуарны хатасындан...

Эсе болмай тургъанлай чырпыла ичинден бир таууш эшитилди да, андан шош атлай чыкъды бир зат, ауур атламлары кёк кырдыкны белин «ууата». Не зат сундугъуз аны? Мени кёз къарамым жүрегими къууанч сагъатлы эди. Мени ариу да, халал да, тюз ниетли да, ёмюрлюк нёгерим келе турады тюз мени таба. Къалай жумушакъды, къалай ариуду аны атламы! Кёзлери чыракълача жанадыла, юсюнде тюгю окъача жылтырайды. Мени пагчакъым! Аны алай келирин тохтамай Аллахдан тилеп турганма. Кесими адепсиз хырылдауум бла анга къайдагъымы билдирирге жүрешип турганма. Алай сагъышларым, сууудан-суууй барып, акъылымы башыма жыяргъа онг бермегендиле.

...Кёремисиз, ол мени таба къалай жашыртын-ташатын къарайды. Тюбешиуюбюзно киши эслемесин дегенлигиди. Аз сагъыш этдим да, эсимде болмагъан затха тюбегеними ангыладым. Алай къуш къанатларын иги да керип, жангыз секиргенлей, жаш асланны мыллыгыны юсюне къонуп тохтады. Мен жашаууму юзген жаныуарны этинде арталлыда жылыу жокъ эди. Къанатлы да ангылады ол аслан ёмюрде да ёрге турмазлыкъын. Олсагъатда бушуу, къыйынлыкъ ауазла эшитеме, къулакъ суучукъну кёз жашларын да

кёреме. Ол мени жараларымы тили бла жалагъан сунар эдинг. Алай кёз кырамым хар зат бла саламлашып айырыла тургъан сундум бир заманда. Да, хау, кыанатлы чанчхакылагъан муратым артха кыайтмазын ангылагъанма, ахырысы-кыыхасы. Суймеклик да уу ичип кыана тургъан сунума.

Патчах тиширыуну кыарамы ол затланы барысын да кёрдю. Эр бла кыатынны араларында тутхучсузлукъну, туурада жашагъан кёзбаулукъну уа угъай, баям. Жаралы аслан а кесини ахыр сагъатын душманыны ёлюгюню кыатында ашырыргъа таукел болду.

- Патчах тиширыууму кёз кыарамы мени сагъайтхан сагъатда кёрген затларымы санап бошьяллыкъ тойюлме. Ахыр умутуму жерни жети кыатысына сукъгъанын а ангылагъан болурсуз, - деди жаралы аслан. – Кыалай уллу кыыйынлыкъды сени ёмюрлюк нёгеринг кёз кёре намысынг бла ойнап, башханы кыанат тюбюне кыысылгъаны?.. Уу жилиян! Сатхычны жюреги кыалай тебе болур?!

Кыалай уллу кыыйынлыкъды бир бирсиз болалмай жашай келип, ахырында дуняа бедешлиги болмакылыкъ. Жилиямулкларым тюклю сакылымы жууа тургъанын сеземе.

Олсагъатда кыуш асланны ачыкъ жарасына кыонду да, айтды:

- Кечгинлик бер манга, жаныуарланы патчахы. Мен, гудучу кыанатлы, сени жюрек кылыуунгу оюннга санап жулкыдум. Сен аны манга кечаллыкъмыса? Ышанмайма. Дагъыда бир айтырыгъым: кеси кесинге быллай бир кыыйынлыкъ жетдирме. Кёл эт, - жашаугъа жангыдан кыайтыргъа кюреш. Билеме, тау ауузда, тау этеклеринде дарман хансла кёпдюле. Мен аладан санга жарарчаларын кыйып келтирейим. Жюрек жараны уа жаланда заман сау эталлыкъды. Сатхычлыкъны уа сау этер дарман барды деп билмейме.

- Жаланда ёлум! – деди аслан. – Мен не кыаты кюрешде да душманыма баш кёртюмгенме. Жютю азыу тишлерим бла богъурдакыларын юзгенме. Биреуню ёлтюргенден уллу кыыйынлыкъ а жокъду. Аллай кезиуде душманынг бла бирге ёлесе кесинг да. Ол а кыалай уллу кыыйынлыкъды! Суймеклигинг душманынг бла бирге ёлген сагъатны кыыйынлыкъын а сурагъан окыуна этме.

- Битеу айтханларынг тюздюле, - деди кыуш, ушакъ нёгерине жаны бек ауругъанын ангылата, - жанынгдан суйгенинг – патчахынг, чырпыла ичинден шош атлай чыгып, санга тюбеген сагъатында кесин не халда жюртюдю? Аны билирге сюе эдим.

- Суйсенг – ийнан, суйсенг – кыой, ол мени ёлюрюмю суйгенин сормай ангылагъан эдим.

- Кет, айтма алай! – Тосуну жашауу сени бла жашагъан жылларыны барысындан да багъалы болупму чыкыды сора?!

Аслан теренден ахтынды.

- Ол бек уллу кыыйынлыкъ эди манга, болсада тюзю уа алайды, - деди аслан, сёзюн кючден-бутдан ангылата. – Аны да тосуну кыатында жатарча уа этдим. Тюбесинле ол дуняада да. Бир тюрлю даулашыз мен былайда кесими суймеклигиме ёлтюрдюм. Алай жюрегими уа ёмюрлюк тузакъдан кыутхардым. – Мени ангылауумда суймеклиги бла сермешген кыанлы жауу

бла сермешгенден эсе кѣп да къыйынды, - деди аслан, бир кесек сагъыш этгенден сора, - былайда мен кесими ѳлтюргенме, башханы угъай.

- Мен хар затны да бек тынгылы ангыладым, - деди къуш.

- От бизге жылыу да, жашау да береди, - деди аслан, - алай сакълыкъ сакъланмаса, ол сени да, юйюнгю да кюйдюрюп, кюл этип къоярыкъды. Душманынгы бла шуѳхунгу бир бирден айыра билмеклик алай бош иш тюйюлдю; жүрегинг бла сезерге керексе хар затны да.

- Бек къыйын борчду ол кимге да, - деди къуш, асланнга бир кесек жүрек жылыуун ангылата, - сени шуѳхчугъунг – жашау нѳгеринг – тиши асланчыкъны юсюнден сорама, ѳле туруп кесини терслигин ангылаталгъанмы эди санга?

- Мени мурдарлыкъны сайлагъан кѳзлерим аны ачыла, жабыла тургъан кѳзлерине аралгъан сагъатларында жүрегим чартлап къабындан чыгъып кетерге жетишди. Мени сюймеклигим дуниядан гунч болуп къалды ол кезиучюкде. Жүрегим, жаным, чархым да бир зат да сезмей къалдыла. «Нек тураса, серме, сени сюймеклигинги сермегени сен да серме», - деп къычырды жүрегим. Биягъы мени кѳзлерим жукъ кѳрмей къалдыла. Ол «пакъырны» жютю тишлерим бла терисин, этин да устукку-устукку этерге хазырладым кесими, - битеу этген аманлыкълары ючюн къан къуссун! Хар заманда андан уруучу ариу ийис ол кюн багуш ийисден да аман кѳрюндю, - алгъыннгы къуанчларым къара жерге батып кетдиле. Энди биз бир бирге къара душманла эдик – жан аурутуу деген зат кенге – кѳзкѳрмезде!

- Жанынг ичингде болгъан сагъатда санга бир зат сорурга эркинмемиз?- деди къуш, ѳхтем тауушун не къадар узакъгъа эшитдирирге кюреше.

- Биягъы сен мени жүрегими ачытырыкъ болурса... Не зат сорлукъ эдинг?

- Кечгинлик бер, битеу оноу алгъыннгы халы бла сени эркинлигинге къайгып къалса, этген мурдарлыкъынга сокъураныркъмы эдинг?

- Гаккъбаш! – деди аслан, - ѳмюрден-ахыргъа къанатландыра келген сюймеклигинг ахырында сени жанынг саулай къара жерге сукъса, анга тѳзюм, этген жаныуарлыкъынг ючюн сокъураныу жокъ! Мен жалаңда жүрегими излемин толтургъанма.

- Да ангылагъанма. Сени сермешинг терсди деп айталлыкъ тюйюлме, - кесинг биле болурса не этгенинги.

- Сени керти сюймекликден ангылауунг азды. Сюймеклик – ол эки огъурлу жүрекни жарыкъ жаннган чыракъларыды. Ортагъа ючюнчю жан сугъулду эсе уа – ол сюймеклик тюйюлдю. Кѳрдюнг да ол сюймекликни ахыры не бла бошалгъанын?!

- Санга жүрек халаллыкъым кесин бекден-бек таныта башлагъанды. Сора ѳле туруп да бшарыргъа кюрешген сен болмасанг жангыз бир жан кѳрмегенме, - деди къуш, асланны терисин, этин чанчакъларгъа хазырламыш тургъан халын иги да тюрлендире – анга жан аурутханын ангылата.

«Сен неле жаншайса, жап гапангы, - деди аслан кеси акъылында. – Кѳрмеймисе, мени сюйгеним чырпыла ичинден чыгъып, къатыбызгъа келип сюелгенин? Сюймекликни ѳлтюрюрча кюч жокъду алыкъа дунияда. – Кел, берлакъгъа атла. Мен сени бла ойнагъан этгенме. Мен сенден бек ѳмюрюм-

де бир жанны да суймегенме. Аяк тюпге малтама мени суймеклигими...»

- Халынга кырап турама да, суйгенинги юсюнде этген мурдарлыгы-ынга бек сокзурана болурса дейме? Ёмюрюнде аманлыкдан таймаган кыанжух, суймегенлеринги жалган сёзлерине бой салып, ариу юйюрюн-гю тюп этдинг, - деди кыуш, бу жол болмаганча чамланып. – Мен а санга не бла болушурга билмей тура эдим... Мен учуп кёкге ташаяма бусагыт!

- Кыалай акылсыз жанса сен, - деп, аслан уллу башын ары-бери шаш кымылдатды. - Да, алай айтханлыгыма, сен тюз окыуна болурса; мен кеси кесими этими ашап жашаганма, киши сёзюне кырап. Алай ол аны ызындан сынчылап, кырап айланганыбызны билмегенди. Мурдарлыкы-га жолну кеси ызлаганды.

- Бу сен айтхан бош чурумладыла – мен алагы ийнанмайма. Ала сени суйгенинги жанын алырча чекге жетдирмезге керек эдиле. Сен, жаныуар-ланы патчахы, кесинги алдатханса.

Ётюрюк сёз бек огыурсуз сауут болганын ангылаган аслан иги кесек заманны тынгылаганлай турду, акыдан-кыарадан жуку айтмай.

- Сагыш этчи бир, мен тилчигеми ийнанайым огъесе сангамы? – деди кыуш, кесин асландан эсе иги да акыллыгы санап. – Замансыз жоюлган ариу асланга жаным бек ауруйду.

- Ах, алай эсе, манга иги эсе буруп тынгыла: сен эркелетген асланчык агъачха кёгет жыя барганыбызлай, кесин манга кокаландыра келип, онг аягыны жумушак табаны бла сыртымы, башымы бир хычыуун сылады. Эрипми барадыла жюрегим, жаным дерча чекге жетишдим. Сагыш этдим, битеу терсликлерин кечер акылгы келдим.

- Кыарайма да, аны терлиги болмаганына ийнандынг олсагыт окыуна?

- Да аны ийнакылаууна бой салмай кыалай кыаллык эдим, ол манга алай хычыуун кыарамын бошлаган эди – ачык жарагы балхам жакыганча болдум соруусуз. Кыалай заууклу эди аны ариу, жумушак санларын кыю-юума кысмакылык. Олсагытда не менме деген жаныуар да акылдан шашарык эди. Тиши, аслан да кыуанч тыпырлы болганын сезип турама. Сора ауурлугуму арт аякларыма жюклеп, ёрге сюелдим. Айтдым жан нёгериме: «Бош кыуанаса, мен аллай эркелетиулеге бой салып кыюучуладан туююлме. Кёпню кёрген, кёпню сынаган патчахма. Сен кыоншу жаныуар сюрюону башчысы бла неле этип айланганынги билмеген сунма. Сен мени, битеу жыйыныбызны бетин жойганса; патчакны алтын бёркюн балчыкыга атып, кир – жийиргенчли аякларынг бла аямай малтаганса. Энди уа туюк халларынг бла алдаргы кюрешесе мени. Барын да кыой да, сермешге хазырла кесинги. Бек уллу азап чегип ёлюрге керексе сен...»

- Айт манга керти сёз, - деди ол манга жалынган ауаз бла, - нек ёлюрге керекме?! Терслиги ачык эт.

- Айтдым да патчакны алтын бёркюне намыс этмегенинги, аны балчыкыга атып малтаганынги. Ол аз шартмыды санга жашадан эсе ёлюмню сайларгы таукел болургы?! «Законсуз иш этме», - деп керилесе. Законнга тийме, бедишликлени да бедишлиги! Тосунгу ёлюгюню кыатында тобукылапы, аны жараларын тилинг бла жалап, сау этерге кюрешген сен туююлменг, бедишлик?! Жилип аны ёлтюргенни кыаргышдан сойган сен

туйюлменг?! Аны ёлтюрген а сизден узакъда туйюл эди.

Олсагъатда тиши асланны къычырыкъ-хахайын кёрсенг, аны уллу ёр-тенини ортасында жангызлай къалгъан сунар эдинг.

- Бусагъатда сен сүймекликни юсюнден уялмай къалай сагъыш этесе?!

- Мен аны сүймеклигини тазалыгына ийнанам, - деди къуш. – Тюк тенгли бир хатасы болмагъан жанны жойгънса... Ол мени намысым бла ойнагъанды дегенинг ёппе-ётюрюкдю. Мындан кеч сени мыстысыз хапарынга тынгылар акылда туйюлме, жаныуарла келепени, къал былайда, жан-жанынги ашай, мен кетдим!

- Биз, патчахла, барыбыз да бир териге кирипбиз – тыш кёрюмдюбюз башха-башха затха ушагъанлыкъгъа, жюрегибиз, ниетибиз кирден толупдула, - деди Аслан, санларын къымылдатыргъа термиле, жараларыны ачътханлары кёз гинжилеринде от чакъдыра. – Не бек кюрешсенг да, жилятхан а эталлыкъ туйюлсе.

Къуш кёкде иги кесек заманны учуп, асланнга чамланыуун селирек, келе келип аны къатына шош къонду.

- Билемисе, мен бусагъатда не затны юсюнден сагъыш этгеними? – деди къанатлы. – Жерден эсе кёкде къайда кёпдю сагъыш этерге онг. Хапарынги ахырына дери айтырынги тилейме.

- Ол оюмунгда да керти зат эсленмейди. – деди аслан. – Тиши аслан мени башым бла алай кёп ойнагъанды, не бек кюрешсем да, намысымы артха къайтараллыкъ туйюлме. Терслиги болгъан а жерни башындан эсе тубюнде турса игиди. Не кёп айтсам да, сен мени сёзюмю кертилигине ийнанмазлыгынга уа толу тюшюннгенме. Ол да, мен да кёп эркелетгенбиз бир бирни, ёле туруп окъуна. Андан не магъана – бетсизни юлюшю – ёлюмдю. Ол аны заманында тапды, мени насыбыма.

- Ол сенден кёпге жаш, къарыулу; ол ёлтюрюрге керек эди сени. Сора сени – патчахны алтын бёркюн киерге тийишли эди. . .

- Бу иш къартда, жашда туйюлдо – тюзлюк хорларгъа керекди бек алгъа. Жаньуарла жыйыны билсин: мен тюзлюкню жолун тутханлай келгенме, ёлген да ол намысым бла этерикме!

- Ёлме! – деп къычырды къуш. – Ёмюрюмде тюзлюкню жолун сайлагъан жанны тенгнге тутаргъа термилгенлей келгенме. Кесибизни жыйыныбызгъа сени юсюнгден тюппе-тюз хапар айтыргъа сёз береме... Билемисе сен, сүймекликсиз жашау тюпсюз аякъды. Ахыр соорумуа жууап бериринги тилейме. Сени бетинги жойгъанны сен да жойдунг. Алай жюрегингде аз да сүймеклик къалгъанмыды?

-Дерт кюйдюрген сүймекликге жер жокъду. Намыс ёлюмден да кючлюдю.

Ол асланны ахыр тылпыуу эди.

Меотланы патчахы Арифар.

Дуния къудуретни ай жарыгъы алгъа бизни, андан сора къалын кёк кырдыгы ариу кюйюз жабылгъаннга ушагъан жерни ийнакълады. Не айтыу барды – жюрек къууанады, - оюмум, акылым а мени узакъ жолоучулукъгъа атландырадыла - элде жашаучу заманларымы сагъышларына.

Кел, окъуучум, сен да жюрегими жаяу жолчугъу бла биргеме тебире. Тау

шауданны жырлаганына да тынгылайык; эрттегили таурухланы хапарларына ол чакырганына ийнанырыксы. Бусагъатда халкъда жюриоген таурухла кыагытха жазылып неда аууздан ауузгъа айтылып жетгендиле бизге дери. Бу зат айтхылык жазычу Диодорну сейирлик чыгъармаларын да эсибизге тюшюреди.

Сыйынсыз байлыгы болган Перисад деген патчах жашаган жерге Къара тенгизни жагъасы, алайны алтын бетли зыгъырын кюн таяклары къалай сейирлик жылтыратханлары да кез аллыбызгъа келедиле бусагъатда. Боспор деген шахарга оноу этип болганды ол патчах. Кеси уа бери къачан эсе да бирде келген черкесли. Аны огъурсулугъуну уа чеги жокъ эди дейдиле, бир кюйсюз жыртхычны кезлеринден башха тыйюл къарамы уа; ачыуланса, кезлери от чагъа эдиле. Къырк жылны патчахлык этип туруп, артда къарт болганындан сора, огъурсулугъу бетинден жюриегине кечгенин ангыламаган бир инсан да жокъ ол оноу этген жерни юсюнде. Да не бек аяк да тире, жылла кеслерини ишлерин этедиле – ахырында уа Аллах кесине чакъырады. Ол – жашауну жоругъуду!

Перисад кеп сагъыш этгенди, патчахлыкны кыйсы жашына къояргъа билмей. Юч жашдан кыйсысы тийишли болур патчахны тахтасына олтурургъа? Бу затны юсюнде тюз оноу этген алай тынч тыйюл эди. Сатир – тамата жаш, акылыды, алай къуллукъгъа жан атхан адамды, - ол а бек аманды. Бу зат жашны оюмлулугъуна, акылылыгына да тасха тюшюре эди. Перисад тамата жашыны юсюнден сагъыш эте келди да – ол кесине да, халкъгъа да игилик этмезлигине ишексиз болду. Аны огъурсулугъу, женгиллиги, дерт тутхан кылыклары да туурадыла патчахха.

Перисадны экинчиси – анасы Притап деп атаган жашы ата юйюнден узакъда – Гаргаз шахарда жашайды. Эрке ёсген, тиширюла адамлык чегинден кеп кере чыгъарган уланды. Мени акылыма кере, аллай адам патчахны тахтасына хазна тийишли болсун. Мангылайы да бир тар хайырсызны, акыл жанындан да иги да чубур. «Угъай – угъай, ол жарарык тыйюлдо», - деди патчах.

- Ма Евмел, - теренден ахтынды патчах, - эсли жашды. Алай оюмун теренде тутхан, иги да жагынлы, кесине таплыкны излеген кылыгы да барды, къарындашларын малсыз, мюлксюз къояргъа боллукъду; сау кыйсы да къууанып къал. Аны ол кылыкларын, аны шуёху – шинжили кирпи Арифан патчах а кыйдуралмазмы? Акылыды, чырайлыды адепсиз – кийик меотланы башчылары. Ол, бир тюрю даулашсыз, Евмелни бюгерге боллукъду. Алай бла мени Боспоруму хыйлалык бла ууучларыкъды да, сора гиреклилени жер-жерли халкъыны аяк тюбюне саллыкды. Ма палах десенг?!

- Угъай, - деп ахтынды дагъыда къарт Перисад, - жилин жаланда уу эм жюто тишлери болмаган заманда игиди. Евмел а патчах болаллык тыйюлдо, халкъгъа кыйынлык сынатыр мынафык. Жюрек жылыу болмаган бачама. Патчахны алтын бёркюне тийишли болалмазлыгын толу ангыладым.

Боспорну аллай сагъышла башын басып жунчутхан къарт патчахы кыйынлыклары кетюралмай, тешекге тюшю да къалды. Алай алыкыа

жаны ичинде эди; солууун теренден ала эди. Болсада патчах алышынмай арбазда юслерин къалын габула басхан ташла къаланнган эски къуюгъа ушай эди. Алай аны ичинде боркъулдап чыкыгъан сууукъ сууу уа къартны жюрегине бир кесек ырахатлыкъ бере эди.

Бир жол патчах къыралыны битеу хыйлачыларын танг аласы бла бирге жыяр акъылгъа келди. Мурат биягъы патчахлыкъны кимге къояр оюмун сюзергеди. Ол а кече, кюн да тынчлыкъ бермейди къартха.

Кёп хыйлачы жыйылды бирге. Ала патчахны жюрегини ишлеуюн алгъынныгъа чегине келтирирге къорешедиле. Алай жангыз бири да аны кёлюн аламдыла юч кюнню ичинде. Хыйлачыла Перисад патчахны арбазында той-къууанч этгенлей турдула, хахай-тухайлары, даурбасланы тауушлары бла шаманланы уллу отну тегерегинде тепсегенлери уа битеу жанлары болгъанланы сагъайтхандыла. Алай алыкъа патчах бола тургъан ишлени юслеринден кеси сёзюн айтмагъанды.

Тепсеу да, башха тюрлю къууанчла да бошалып, хыйлачыланы барысы да патчахны тегерегине жыйылдыла. Танг жарыгъы келгенича, кетген да этди. Ол кезиуде бек къарт тиширыу патчахны аллына келип тобукъланды да, башын энишге ийип тургъан халында теренден чыгъарды тауушун – къабырдан селешген сунар эдинг аны. «Сен керти сёз излейсе барыбыздан да, аны ангылайма мен. Къарауашларынга, къулларынга айт да, сени арбазгъа – кюн жарыгъына чыгъарсынла. Кёп турмай сени жанынг башха дуниягъа учарыкъды – санларынг а мында. Ары дери уа хар затны да толусунлай – къыралынга ким оноу этеригин да билликсе...»

Къарт къатын төрт гуппур болгъанлай кетди алайдан кери.

Къарауашла, къулла патчахны арбазгъа чыгъардыла, кётюрюп. Кюн да жарытды тегерекни, аны тенгизде «жуууна» тургъанын окъуна эседиле алайгъа жыйылгъан хыйлачыла.

- Ол айтхан сёзлеринги кертиликлерин къайдан билесе? – деди патчах къарт къатыннга. – Кимсе сен кесинг да? Сен айтхан хапарланы мени жашым Сатир тюшонде кёргенди. Чакъырыгъыз жашны бери, ол сени къатынгда тохтасын да, айтсын тюшон. Халкъым эшитсин аны сёзюн!

Патчах Перисад къолларын хауада ойнатды.

Ёсюмлю, кенгёкюрюк Сатир жыйындан чыгып, къарт къатынны къатында тохтады. Къарт къатын патчахха бир затла айтыргъа хазырланды.

- Сени жашынг кёрген тюшон айтыргъа базынмагъаны себепли, - деди къартлыгъын обурлугъу хорлагъан тиширыу, - ёлюм аякъ бюге турады аны башында, - ол кеси биледи аны кертилигин.

- Жашым, бу обруну ётюрюк айтханын ангылат халкъгъа, - деди патчах ёмюрде сынамагъан къыйынлыгъын сынай. – Башсыз тиширыу ётюрюк айтханына сокъурансын...

- Атам, - деди Сатир, тюкюрюгюн кючден жута къарыкыгъан ауаз бла, - уллу къыйынлыкъ келип, босагъабызгъа тирелип турады. Кёрген тюшюмю огъурсузлугъун халкъгъа ангылаталлыкъ тыйюлме.

- Да не этебиз да сора, - деди къайгысы жюрегине сыйынмагъан Перисад. – Айт халкъгъа Боспорну къаллай къыйынлыкъла сакълагъанларын.

- Билмейме, кётюралырбызмы биз ол палахланы?! – деди Сатир, кёзле-

ри бирде от чагъа, бирде къаппа-къарангы бола.

Сатирни не айтырын алгъадан билген обур къатын анга тынгыларгъа суймеди. Ол бамбукдан ишленген таякъ бла юзmez юсюнде бир затла ызлап, кесин алай бла жубатханлай турду. «Сатир, нек тынгылайса? – деди ол бир заманда. – Патчахны жашыны жюреги отда жаннганын кѳргенсе да тюшонгде? Тюз затны жашыргъандан магъана жокъду. Жаны болгъанны къадары багушха атылгъан эски быстыр туйюлду, ол жашаугъа бийлик этген, къолунда жюрютген къалкъанды. Суюсенг, кертисин айт, угъай десенг а, ётюрюклены тиз бири бири ызларындан».

Сора, ол юзmezде кеси ызлагъан ызлыкъланы жыйылгъанлагъа кѳргюзте, айтды: «Бу тѳгерек ызланган – терен чунгурну бир тюрлюсюдо, ташчыкъла уа жаны болгъанны сюеклери. Ангыладыгъызмы, ёлюм кесини жолу бла жашыртын келгенин ангылатады бу мен ызлагъан затла».

Сатир къарт къатынны айтханларын теренден ангылар акъылгъа келмеди. Бир заманда кѳзлеринден от чагъа башлады. Сѳзюн, ауазын битеу жыйылгъанлагъа эшитдирди:

- Ма алайды иш, - деди Сатир, гирек сѳзлени чалдырып айта, - тенгиз чайкъалгъаны кемелени жагъагъа быргъагъандан башха туйюлду, айтыллыкъ сѳзле келе келип, сарнай тургъан жюрекке жыйылсала. Кѳрдюм тюшюмде асланны жалкъасы бир жан ангыламазча бир сейирликле ёсюп. Мени башым адамны башыды, тѳммегим а жаныуарны тѳммеги, болгъанны къалын тюк басып. Бир терен уруну ичнде олтурама, гупшурчукъ болуп. Анда менден сора да эки деменгили аслан – бири бирлери бла жыргыша. Аллах сакъласын ол халны экинчи кере кѳргенден. Ала мени къарындашларым болгъанларын билгенден сора уа, бютюнда уллу къыйынлыкъ сынадым. Ол сермешгенле Евмел бла Притан эдиле. Алада болгъан къан къайнаууну соргъан да этмегиз – бир бирлерин ашап къояргъа да хазыр эдиле. Кертисин айгайым – бирлери мыллыгын тышына атаргъа къорешеди, экинчиси уа аны, артха тартып, жибермейди. Былайда кесими борчуму ангыладым: кичи къарындашларымы экисин да жояргъа керекме. Сермеш къатыдан-къаты барады. Бирде – мен онглу; бирде мени «душманым» онглу болуп, къорешезибиз. Къызыл къаныбызны сууукъ жер мычмай жутады. Къаллай бир акъылсызлыкъ бар эди бизде – къореш патчахны алтын бѳркю ючюн барады.

Мен эки жигит асланнга баз болалмадым – болгъаным къан жугъу болуп, дуняда барымы, жогъуму да билмей жатама терен уруда. Сокурандым ортагъа киргениме.

...Терлеп, амалсыз болуп уяндым кече ортасында. Сатир сѳзюн алайда тохтатды. Атасы уа, къара кесеу болуп, бир зат да ангыламай, бир зат да сезмей, тынгылауну басханлай турады. Аны тамата жашы уа барып жыйылгъанланы къалынына ташайды. Къарт къатын а, ёрге сюелип, тѳгерекде тамашагъа къарагъанлай турады. Суху аяз да тохтады бир заманда. Кюн да къалын къара булутла артындан эркинликке чыкъды, жесир чалдишле артындан къутулгъанча.

- Нек тынгылайса, къарт обур? - деди айтырын айталмай, тынгылап тургъан Перисад, - кесинги акъылсыз сѳзюнг бла болгъанны къара жерге

сугъуп, жүреклерибизни ишлемезча этдинг. Сени бери ким жибергенин, нек келгенинги да айт. Жашым айтхан тюшню жашырынлыгыын ачыкъла бизге.

- Да, аллай бир ыразы эсенг ол затха, айтайым тюсюн, - мени башындагы жибергенди санга, сени жанынги алыргъа келгенме!

Алайдагыла, тауушсуз сын къатып къалдыла – къымылдагъан, сёз айтхан да жокъ. Жаланда Перисадды хазна адыргыгъа къалмагъаны, къарт къатынны жууабын бергени сейрсиндирди аланы:

- Ёлюмню келлигине, кертилигине да эртте ийнанганма мен. Сенден чыртда къоркъмайма. Алтынны, ырысхыны эрттеден жыяма. Аллахдан халкъыма игилик келирин сакълай а таза да арыгъанма. Алай бу тюбешиуюбюз тюш болмагъанына ийнандыр мени.

- Ёлюм келгенди санга - босагъада сакълап турады, патчахны тахтасына уа тамата жашынг Сатир олтурлукъду, алтынынга, кюмюшонге да ол ие боллукъду. Жашларынгы арасында къанлы къазауат а энди башланырыкъды. Сатир айтхан тюш олду.

Кюрешни андан ары бардырлыкъ Евмелди. Ол башха патчахны – Арифарны, орунуна тохтап, жыйырма минг жаяу, аллай бир да атлы аскер жыйып, Сатирни къыралына чабарыкъды. Къарындаш къарындашны ёлтюрлюк заман алай бла келликди. Сермешледен биринде меоторланы патчахы Сатирни ауур жаралы этерикди. Ол жарасындан сау болмай ёллюкдю Боспорну патчахы.

Экинчи жашынг Притан да Евмелни къолундан жоюллукъду. Аны сени къабырынги къатында асырарыкъдыла. Сатирни уа къабыр оруну патчахла шахарында – Гаргазедеди. Евмел аны кёрюп болмагъан эки асланны къоларындан табарыкъды жер тюбюнде юлюшон.

Ол затланы, дагыда башха бушуулу хапарланы эшитгенден сора, Перисадны сыфатына къарап онг жокъ эди – жүз тюрлю болду бир такыйкъаны ичинде, - жаны ичинде сунмаз эдинг. Патчах, ёлюм керти да келип, босагъа аллында сакълап тургъанына толу ийнанды.

*Малкъар тилге
ШАУАЛАНЫ ХАСАН кёчюргенди.*

АТА ЖУРТУБУЗНУ БАТЫР ЛЯЧИНИ

АВИАЦИЯГЪА ЭЛТГЕН ЖОЛ

Батыр уланыбыз, айтхылыкъ лётчик Хайырланы Таусолтанны жашы Алийсолтанны къадары бек жарсыулу болгъанды. Аны махтаулу, шургулу да аскер жашауу бла сизни шагъырей этергеди муратыбыз.

Мындан къыркъ алты жыл алгъа дуниядан кетген адамны толу сыфатын къурап, хар затны да болгъаныча кёз аллыбызгъа келтирирге къыйынды. Заман саргъалтхан къагъытлада къалгъаннга, аны иги таныгъанла, ахлулары айтханнга кёре жазама таулу лётчикни юсюнден. Бек алгъа аны кичи къызы Мадинаны бла экиге айланган эгечи Гыллыланы Римманы аны юсюнден айтылган эмда жазылган бу материалда кёп къыйынлары болгъанын белгилерге сюеме. Ала, жигит аскерчини жашау жолуну юсюнден айта, аны бла байламлы эндиге дери халкъгъа белгили бир-бир шартла терс болгъанларын да кёргозтгендиле. Сёз ючюн, жаш школда окъугъан жылларында окъуна авиацияда къуллукъ этиунно сайлагъан эди дегенле бардыла.

- Иш бираз башхаракъ болгъанды, - дейди Мадина, - Атабыз бек алгъа медицина училищеге кирирге сюйгенине анабыз шагъатды. Ала экиси да бир классда окъугъандыла. Атам, отуз сегизинчи жылда школну бошاپ, кеси сайлагъан окъуу юйде тохташады. Артда уа Нальчикни аэроклубуна жюриоген жашлагъа къошулады. Авиациягъа сюймеклиги хорлап, медицина училищени къояды.

Отуз тогузунчу жыда аэроклубну курсун бошагъандан сора Ростов областны Батайск шахарында аскер пилотланы хазырлагъан школгъа барады. Тутхан ишин ахырына жетдиргинчи тынчаймаучу жаш къадалып окъуйду, самолётну жюриютюрге, кёкде учаргъа тохтаусуз юйренеди. Кесини усталыгъын ёсдюре, не тюрлю болумда да, абызырамай, хорларгъа таукеллигин кёргозтеди.

Хунерлик, чыдамлылыкъ, ётгюрлюк - аскер пилотха бек керекли бу затла сыналган кюнле, билмей тургъанлай, жетедиле. Германия къанлы урушну башлайды. Шахарланы, эллени кюйдюре, тегерекге ёлюм чача – ма алай келе эдиле фашист малгъунла, ата-бабаларыбызны сыйлы жерлерин малтай. Совинформбюроу билдириулери бири биринден жарсыулу эдиле. Алагъа тынгълай, фашистлеге чамланып, Хайыр улуну къаны къартыкъгъа сыйынмайды. Душман бомбала кюй-

дюргенле ючюн, уруш жашларындан айыргъан атала бла анала ючюн, тул къалгъан къатынла бла ёксюз сабийле ючюн, фашист танкла малтагъан сыйлы жерибиз ючюн ол дерт жетдирирге ашыгъады.

- Истребительни жюрюте билгенликге, сен алыкъа окъуунгу бошамагъанса. Эсингде болсун, Гитлер кесини бек иги лётчиклерин, Европаны кёп къыралларыны башлары бла ётноп келген асларын жибергенди. Аланы хорлар ючюн а, ахшы жаш, уллу усталыкъ, сынау да керекдиле. Алайды да, сеничаланы, алда къыйын сермешле сакълайдыла,- дейдиле анга устазлары.

БИРИНЧИ СЕРМЕШ

Хайыр улу къыркъ биринчи жылны сентябрь айында окъууун бошайды. Лётчик-истребитель юч айны тёртюнчю хауа-аскерни артха аялып тургъан отузунчу полкунда къуллукъ этеди. Ол кезиуледе Алийсолтан кёп кере тилегенди таматаларындан аны кёкде сермешге жиберирлерин. Ахырында жашны тилегин толтурадыла. Юг-Запад Фронту 185-чи полкуну экинчи эскадрильясына иедиле.

Алийсолтанны звеносу «мессершмидтлени» уллу къаууму бла тюбешеди. Фашистле, кёплюклерине базынып, къызыл жулдузлу истребительлени жан-жанларындан чабып, кюйдюрюрге кюрешедиле. Алай совет патриотла алагъа онг бермей, кёкде лянчинлеча сермешедиле. Хайыр улу, жууукълашып келген фашист самолётну марап, пулемётну чыкъырдатады. Къара тютюню бара, душман машина, тегерек бурулуп, энишге кетеди.

Алийсолтан кесини жыйынына радио бла былай айтады:

- Фрицни мени ызымдан тагъылыргъа къоймагъыз. Аллымда келгенле бла чырмаусуз сермеширча. Ол самолётну аэродромгъа кючден къондурады. Душман окъла аны халек этген эдиле. Полкнуну командири алайгъа жетип, сейир этеди: «Аперим, лейтенант! Аллай бир атханларында да сау къутулгъанса! Сен, керти да, ёлмезге туугъанладанса»...

ЖАНГЫ ИСТРЕБИТЕЛЬНИ СЫНАЙ

Къыркъ экинчи жылны сентябрь айы. Сталинград тийресинде къаты урушла барадыла. Хайыр улу да андады. Сейма шахарны къатында фашист лётчикле бла къазауат этген 182-чи авиация полк. Анда аны звеносу айырмалы болады.

Ол къыйын кезиуде Ата журт кесини лянчинлерине «ЛА-5» деген жангы истребительни саугъа этеди. Аллай техника аны уста хайырлана билгенлени къолларында кесини кючюн, алгъыннгы самолётладан игилигин кёргюзтюрге керек эди. Аскерчиле бу машинаны жюрютюрге кече, кюн демей юйренедиле. Эндиге дери кёкде бийлик этген гитлерчи аслагъа чабадыла. Бу ишге Алийсолтан да тире къатышады, биринчи-

лени санында жангы истребительни кёкде учуругга терк юйренип, фашист кьузгьунланы ызларындан болады.

Сынаулу авиатор жаш лётчиклени юйретиуге да кьыйын салады. Ала бла бирге хауада уруш этерге кёп кере учады. Кёк бийиклигинде жигитлигин кёргюзтюп, аланы сермешлеге хазырлайды.

Бакуну бла Грозныйни нефтьлерине ычкыныр ючюн гитлерчиле кьалай кюрешгенлери белгилиди. Бизни аскерчилерибиз алагга баргьан жолланы кьаты сакьлагьандыла. Алийсолтаннга Кавказны кёгюн-де фашист самолётла бла сермеширге да тюшгенди. Аланы кёплерин агьызгьанды. Ага жургубузну душманладан жигитча кьоруулагьанды. Юч кере жаралы болгьанды. Немесли лётчикле аны самолётун эки кере агьызгьандыла. Болсада таулу жаш туугьан журтну аскер сатырларына сау кьайтханды. Ол не кьыйын сагьатында да кишилигин, таукеллигин, хорлам бизни болуруна ийнаныуун тас этмегенди.

ЖАРСЫУЛУ ТЮБЕШИУ

Алийсолтанны жангыдан урушха элтип баргьан поезд бир белгисиз станцияда тохтайды. Ол алайда иги кесек мычыйды. Кесини нёгерлерине жетерге ашыкьгьан лётчик бу турууну жаратмайды. Вагондан тюшюп, поездни паровозу таба атлайды. Ол сагьатда ол аланы поездлери барлык жанындан - Астрахань табадан келе тургьан, жюк ташыучу вагонла тизилген узун эшелонну кёреди. Аны тартып келген паровоз тохтап-тохтап, бир ненча кере «ёкюреди», сора, «ынычхай-ынычхай», жолгга атланып тургьан аскер поездха кьаршыда тохтайды. Солдатла вагонланы эшиклерин ачадыла. Таулу кьарт кишиле, сарнагьан тиширыула, кьычырыкь этип жиягьан сабийле аладан тюшерге кюрешедиле. Алай кьалауурла алагга жол бермейдиле. Тёгерек гузабадан, даурдан толады.

Аскерчи жаш жууугьуракь барып, адамла не айтханларына тынгылайды. Вагондагыла аны ана тилинде сёлешгенлерин эшитгенде уа, жүреги чанчып, санлары кьалтырайдыла. Не этерге билмей, эс жыйып, ол таулу халкьына не болгьанын билгинчи, ким эсе да аны атын айтып кьычырады:

- Алийсолтан!.. Алийсолтан!.. Атанг мындады... Алийсолтан!..

Лётчик, ауаз чыкьгьан жанына кьарап, эллилерин таныйды да, ары чабады. Алай аны вагоннга кирирге кьоймадыла. Эшикни сакьлагьан сержант былай айтады:

- Жолдаш лейтенант, сизни вагоннга жибераллыкь туююлме. Мындагыланы хар бири ючюн да менме жууаплы...

Ол такыйкьада Алийсолтанны атасын эшик аллына келтиредиле. Эллилерине, халкьына жетген бу артыкьлыкьгга аскерчи жашны жүреги кюеди. Ол, атасына кьарап, былай сорады:

-Сизге не болгьанды?! Кьайры элтедиле?!

- Не болгьанын, кьайры элтгенлерин да билмейбиз, жашым. Жукь билдирмейдиле... – Кьысха тюбешину алай бошалады.

Алийсолтан да кетип баргъан поездине кючден тагъылады. Лётчик жашны атасы Таусолтан кесини халал къол къыйыны бла жашагъанды. Граждан урушну кезиуонде къолуна сауут алып, жангы жашау ючюн кюрешгенди. Акъ -Сууда колхоз къуаргъа кесини къыйынын къошханды. Туугъан журтундан узакъда тургъанда да, адамлыкъ даражасына кир къондурмагъанды.

Айхай да, атасыны аллай аламан ышанлары Алийсолтаннга да кечгендиле. Андан жазгъан болур эдиле 185-чи авиация полкнун командири майор Горев бла аскер бёлюмню комиссары Калининский махтаулу жашыбызны юсюнден былай: «Къолунда къуллукъ этгенледен низамлылыкъ излейди. Учаргъа сюеди. Бек уста лётчикки. Хауада болумну иги ангылайды, тегерекде хар затха кёзю иги илинеди. Къоркъмай, абызырамай, тири сермешеди. Самолётну мотору къалай ишлегенин, аны хар несин да тап сезеди. Машинаны байтамал жүрютеди. Звенону командири болургъа тийишлиди»...

«КЪУЛЛУКЪГЪА САЛМАЗГЪА, ЧЫНЫН КЁТЮРМЕЗГЕ»

Къыркъ бешинчи жылны январь айыны кюнлерини биринде Алийсолтанны 156-чы авиация истребитель полкнун штабына чакъырадыла. Анда бёлюмню командири Совет Союзну Жигити К. Долгушин кеси жангыз олтура эди. Хар заманда да анга жарыкъ тюбеучю подполковник бюгюн нек эсе да сагъышлы къарайды. Ол кавказлы лётчикни бек къыйын борчнун толтурургъа керек кезиуде чакъырыучу эди. Бюгюн а аны озгъан кюнлеринден башлайды сёзюн:

- Сен асланча сермешгенинги билебиз. Сеничаладыла полкубузну атын айтдыргъанла, аны тутуругъу, - дейди подполковник, бирде Алийсолтанны ёшюннде жылтырагъан Ата журт урушну биринчи даражалы орденине, майдалларына, бирде аллында къагъытха къарай. – Кёкге 208 кере кётюрюлгенсе, хауада 51 кере уруш этгенсе. Сен негерлеринг бла бирге алты «Мессершмидт – 109» самолётну агъызгъанса. Дагъыда тёрт фашист истребительни Юг фронтда, Сталинград бла Север Кавказ фронтлада уа бирер душман машинаны кюйдюргенсе. Командование санга бек ыразыды. Алай мен, башындан келген буйрукъгъа бойсунмай, сени аскерде къояллыкъ туююлме. Самолётну тенглеринге берип, тылгъа кетерге керексе, жолдаш лейтенант...

Ёхтемлиги таулагъа тенг Хайыр улу жашаууну бу бушуулу такъыйкъасында, башын энишге этип, авиацияда къалдырыгъыз, - деп тилеялмады. Аны кёзюне да къарамай: «Сау къалыгъыз», - деп, чыгъып кетди.

Подполковник ишни болушун толу ангылатмагъанлыкъгъа, Алийсолтан анга самолётну ол кётюрюлген халкъны жашы болгъаны ючюн ышанмагъанларын, аскерден да аны ючюн кетергенлерин биле эди. Артдаракъда баям болгъанча, партияны да, къыралны да, сауутланган

кючлени да оноуларын кеси этген бачама аскер бѐломлеге ийген буйругъунда былай жазгъан эди: «Жерлеринден кѐчюрюлген халкъланы адамларын аскерден тылгъа жиберирге. Аллайланы оноучу къуллукълагъа салмазгъа, чынларын кѐтормезге»...

Болсада кѐп аскер башчыла, туугъан журт жер ючюн жанларын аямай, уруш этген малкъарлы жашланы бир къауумларын, кѐзлери къыйып, аскерден къыстайламагъандыла. Аллайланы хайырындан Малкъарны кѐп батыр уланы, уруш эте, Берлинге дери жетгенди.

Ахлулары, туугъан халкъы киши жерине къысталгъанлары анга азлыкъ этгенча, аскерден кетергенлерини ачыуу да къыйнай эди Алийсолтанны. Суюген къыралы ючюн кѐп кере жаннган отха кирген лячинни патриотланы тизгинлеринден айыргъандыла! Аны ючюн къазауат этерге эркинлигин сыйыргъандыла! Адамла эндиге дери сынамагъан, айтып да эшитмеген зорлукъ, ыспассызлыкъ, учузлукъ! Болсада барына да чыдагъанды кѐк кенглигинде гитлерчи асла бла сермешледе чыныкъгъан, не къыйын болумдан да хорлам бла чыгъыучу таулу жаш.

ЧАБДАРЛАНЫ ИБРАХИМ БЛА БИРГЕ

Алийсолтан Узбекистанга барады. Андижан шахарда аны иште аладыла. Эки жыл чакълы заманны ол военкоматда тамата инструктор болуп турады. Кюнлени биринде анга киеую Чабдарланы Ибрахим келеди. Ол аны нек жокълагъанын билгенде, Алийсолтанны кѐзлери жарып, бетине нюр жайылады, сора секирип ѳрге туруп, былай айтады:

- Ибрагим, сени хапарынга кѐре, биз энди Новосибирскеге барып да, анда истребительлени учуруп да кѐрлюкбюз! Къаллай къууанч хапар келтирдинг сен!

Чабдар улу, къыйыны Алийсолтанны да, аны эгечи Фаризатны да биргесине алып, Новосибирскеге тебирейди. Жол узуну ол алагъа сейирлик хапарла айтады. Заводха аны къалай алгъанларына сейир этип тынгылайды жаш.

- Мени да, сенича, авиациядан кетергенлеринде, - дейди анга Чабдар улу, - уллу законсузлукъну тузагъына тюшдюм. Алай, умут юзюп, къол жуууп къыймадым. Москвагъа бардым. Таныгъан адамым болмай, ахчам да тауусулуп, кече сайын вокзаллада теке къалкъыу эте, кюндюз а, тюрлю-тюрлю организациялагъа жюрюп, кесиме этилген терсликни ангылатыргъа, тюзлюкню тохташдырыргъа кюрешеме.

Кѐп айдан сора, мени насыбыма, белгили совет асланы - къарындашла Кокинакилени табама. Ала манга болушур адамгъа элтедиле. Ишим, усталыгъым бла шагъырей болуп, къолума да пашот урулгъан бир къагъытны тутдуруп, ол мени Новосибирск шахаргъа ашырады. Аны авиация заводну директоруна береме. Уллу жашырынлыкъда жазылгъан къагъытны ол манга эшитдирип окъуйду: «Инструктор болуп ишлерге, учаргъа уа эркинлиги жокъду»...

Алай авиация заводну директору ол затха башхача къарайды, Чаб-

дарланы Ибрагимни жангы реактив самолётланы сынагъанланы тизгинлерине къошады. Анда аякъ тирегенден сора келтирген эди ол къайынын, къайын къызын да ары. Болсада Алийсолтанны насыбы тутмады! Не медет, бир къауум замандан сора аны заводда къоймайдыла. Ибрахим а, пенсиягъа кетгинчи, тауушдан терк баргъан истребительледе учуп, аланы сынап тургъанды. Ол «СССР-ни сыйлы лётчик-испытатели» деген махтаулу атха тийишли болгъанды.

ЖИГИТ АТЫ УНУТУЛМАЙДЫ

Бийик кёгю сыйырылгъан Алийсолтан а ахлуларын Къыргъызстанда табады. Ош областьны Къара -Суу районунда ол тюрлю-тюрлю жерледе ишлейди. Анда аны кёлюн жапсаргъан, сагъышларын селейтген, жашаудан юлюшлю этген огъурлу иш болады. Кеси бла бир классда окъугъан, суйген къызы Бачиланы Куля Фрунзе областьны Кант районуну Дмитриевка элинде жашагъанын эшитеди ол. Алай комендантны эсебинде тургъан лейтенант ары барыр амал тапмайды. Онг тапса да, къыз не дерин да билмей, аллай узакъ жолгъа келечиле ийген тынч туйюл эди.

Сора мадар табады. Кулягъа Къара-Сууда жашагъан тамата эгечи Булюханы атындан телеграмма жибереди: «Мычмай бери жет, эгечинг Булюха». Куля ары келеди да, сабийликден бир бирлерин суйгенле бир юйорлю боладыла. Юч сабий ёсдюргендиле ала. Тамата къызлары Тамара Москвада Луначарский атлы театр училищени бошагъанды. Къалабекланы Мурат бла къадарын бир этгенди. Аланы Лейла атлы къызлары да барды. Алийсолтанны экинчи къызы Мадина да иш усталыкъ алгъанды. Алгъыннгы лётчикни юй бийчеси Куля, жашы Эдуард, жарсыугъа, замансыз дуниядан кетгендиле.

Акъ-Суу элни 1921 жылда 31-чи декабрьде туугъан тауушлукъ уланы, Ата журтубузну кёгюн душманладан къоруулай, ол кесини саулугъун сакъляялмагъанды. Урушда тюшген жаралары аны жашауун къысхартхандыла. Ол 1965 жылда 7-чи сентябрьде дуниядан кетгенди. Анга жаланда къыркъ беш жыл бола эди. Аны атын, этген ишлерин, жигитлигин ёхтемлик бла эсгередила сабийлери, туудукълары, эллилери да.

ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИН.

АБАТ

*Аты Ана эсе, биз ол тиширыугъа
ёмюрден-ахыргъа дери да
махтау салганлай турлукъбуз.*

Муса Джалиль.

Сюйген жанла

Гуртуланы Солтанбек жаланда кьюру да Акъ-Сууда угъай, Беш да Тау элде менме деген жашладан бири эди. Чырайлы, билимли. Уруш башланыр жылланы аллында, сабийлерине атап, тёрт алма терек орнатыргъа деген акъыл башына нек келгенин къайдан билейик. Зыгыт орунчукъла къазып, зыгытланы кеслерин а юй бийчеси Абатха тутдуруп, хар бирине, адамгъача, алгъыш этип, жерлерине орнатды.

Жангыдан орнатылган зыгытлагъа суу кьюаргъа керек болганы, арда уа, ала тамырланнгынчы, сугъара-сугъара турургъа кереклиси белгилиди. Ол жумуш Абатха жетди. Абат а, сууну узакъ болмай баргъан черекден челек бла келтирип, алайлай, челекден кьююп ийсе, тамырларын талап кетерге боллукъду деген хыйсапдан, зыгытлагъа сууну чёмюч бла кьююп турду.

Сабийлерини атлары бла тёрт алма зыгыт, кеслерине да сабийлерини атларын атап, анга кёре алгъыш да этип, орнатып кюрешген Солтанбекни, Абатны да – Аллах ариулукъдан, уллу муратдан, ахшы адамлыкъ бышанладан да юлюшсюз этмеген эди. Терекледен да, ала атларын жүрютген сабийледен да уллу умутсуз туююл эдиле. Ма Солтанбек ол зыгытланы сала туруп айтхан алгъышла:

Быланы аталарын танымай кьалгъан, Абат а, не кыйын кюнюнде да апчытмай ёсдюрген жашларындан бири – Салих – «Тёрт алма терек» деген поэмасына кийиргенди...

Ала, Солтанбек бла Абат, жаланда сегиз жыл жашагъандыла бирге. Ол ортада Солтанбекни окъуугъа бёлюннгенлерин санамасакъ. Айтханымча, кёп ахшы муратлары болур эдиле эки сюйген жанны. Алай, не медет, уруш оту айырды аланы бир бирлеринден. Уруш чыккыгъан жылда Абатха жаланда жыйырма жети жыл бола эди. Андан берисинде заман, кышларын бла жайларын, кюзлерин бла жазларын алышындыра, зыгытла да терекле бола, ашырылды.

Ма андан бери, дунясын алышхынчы (жаннетде жатсын!), Абат заманыны кёбюсюн ол тереклени тюплеринде ётдюргенди. Аланы ёсгенлерине, чакыгъанларына кьюуаннганды, алагъа сабийлерини аталарыны кёзлеринден къарап, аны, сабийлерини аталарыны, юсюнден

«хапар соргъанды». Чапыракъларыны аязда къагъылгъанларына, желде шууулдагъанларына, адам суйген ушакъ нёгерини хапарларына къалай тынгылай эсе да, тюз ма алай тынгылап тургъанды. Не айта болур эдиле ала? Тиллери болса эди, кеслерине жашау берген иелерине ыразылыкъларын билдирир эдиле. Сёз бла айталмагъанлыкъгъа, ала кёгетле битдирип тургъанлары бла айтып турдула ыспасларын.

Не аламат, не сейир: ол зыгытла иелеринден «ёксюз» къалып, онюч жылны ичинде жулдузгъа, айгъа тарала, къудуретге тарыгъа, алай кеслерини кёгет жаратыу борчларына тюрленмегенлей, битип турдула. Кеслери уа жаз алмала. Бюгюн да, бюгече да битедиле. Ала жетген заманда бек биринчи алманы Абат кеси татып кёрмесе унамаучу эди.

Абатны ангылаунда, аланы анча жылны къараусуз туруп да, къуруп кетмегенлерини сылтаун, аланы орнатып кетген адамны, Абатны кесича, сакълагъанларында кёреди. Тереклени да эслери болгъанына ийнанып эди Абат...

Жолгъа къарап, Солтанбек кетген таба битип, кёз жауларын эритип турду Абат, ёлюп кетгинчи. Кечеле бла, артыкъда бек сюрдюнде, жилиучу эди, ичин кюйдюрген сарыуун тёгер ючюн. Сабийле жатхандан сора. Ала уа, башларын жууургъан бла жабып, Абатха билдирмей, тынгылап болгъандыла аналарыны жилигъанына. Насыбы тутмады Солтанбекни 1941 жылдан сора жанындан суйген сабийлерин кёрюрге, ариу Абатны тансыкъларгъа. Абатны умут от жагъасы уа ёчюлмеди, сууумады. Абат ёчюлтмеди, сууутмады.

Аманат

Гурту улу, бягъында айтханымча, окъургъа, билимин ёсдюрюрге бек суйгенди. Дондагъы Ростовда Институт красной профессуры (артда ол ВПШ) деген окъуу юйню, ызы бла Моздокда аскер училищени айырма бошагъанды. Ол училищени бошагъанлагъа лейтенант чын берилгенди, айырма бошагъанлагъа уа тамата лейтенант чын бериле эди. Урушха дери жыллада ол дагъыда партияны Холам-Бызынгы райкомунда инструктор болгъанды. Андан Солтанбекни малкъар тилде чыкыгъан газетни пропаганда бёлюмне алгъандыла. Ол жашырын бёлюмге саналгъанды. Андан сора партияны обкомуну лектор къауумунда ишлегенди. Урушха да ол ишинден кетгенди.

Обкомда ишлеген заманында ол терсликlege да тюбегенди. Сёз ючюн, Шимал Кавказда эм Къабарты-Малкъарда Совет властыны тохташдыругъа тири къатышхан Аппайланы Зулкъарнийни, бир тюрлю терслиги болмай тургъанлай (аллай ишле уа ол кезиуледе кёп жерледе болгъанды) тутадыла да, Зулкъарнийни юй бийчеси тилеп, аны атындан Зулкъарнийни терслиги болмагъаныны юсюнден СССР-ни Баш Советини Президиумуна тарыгъыу къагъыт жазады.. Къара танымагъан тиширугъа ол къагъытны ким жазгъанын билир ючюн Акъ Сууда со-руу-сурау болгъанда, ол тукъум иш бошдан болмагъанын кесини къара

акъылы бла билип, ма ол къара танымагъан къатынны акъылы жетгенди ким болгъанын айтмазгъа. Кесим жазгъанма деп, кишини къатына да къоймагъанды. Ким жазгъанын ол соргъан адамгъа Солтанбекни, ышанып, несин да букъдурмаучу нѳгери, бир эллиси, тенгшиси, къошхан болмаса, къоратхан а этмей, жик-жиги бла айтып къойгъанды.

Ол адамны ол аман ишини башы Орта Азияда сюрдюнде ачылгъанды. Алай андан не хайыр. Солтанбек аны билмеди, Абат а билгенди. Билгенди да, сабийле артда дерт жетдиребиз деп, кеслерин да жойдуруп къоймасынла деген хыйсапдан, бирине да айтмагъанлай, ичинде биширип къойгъанды.

Ол къагъыт ючюн Гурту улун жууапха тартхандыла: алты айгъа Акъ-Суудагъы «Коммунар» колхозда бригадир болуп ишлерге жибергендиле. Ол заманда аллай тѳре да болгъанды.

Солтанбек обкомда къуллугъуна къайтханлай, кѳп да бармай Уллу Ата журт уруш башланды. Къазауатны биринчи кюнлеринде, повестка бла чакъыргъынчы сакълап турмай, чынгты патриот фронтха кетди. Абатдан айырыла туруп: «Санга къыйын боллугъун ангылайма, алай Туугъан журтубузгъа къоркъуу тышгенде, юйде олтуруп турургъа бетим жетерик туйюлдю, мен офицерме», - деди. Сора, бир-эки такъыйкъагъа тынгылап: «Не амал бла да сабийлени окъутургъа къореш», – деп къошду.

Урушну ал айларында окъуна Ленинград шахар къуршоугъа тышюп, бизни къыралыбызгъа Балтий тенгиз бла келген жол тыйылып къалды. Аны юсюне уа, немислиле Эдил суу тийрелеге жууукъ келип, Сталинградны къолгъа этер мурат бла алайлагъа уллу кюч жыйылды. Алай бла Эдил суу бла келген жол тыйылды. Энди тышындан келлик болушлукъну алыуну, жерине жетдириуню жангыз да бир жолу барды: ол Иран. Хазар тенгиз бла келтилерге боллукъду ол ырысхы болушлукъ. Аны

тынгылы жалчытыр ючюн а жашырын къауум къуралады. Фронтда уруш къызыуунда айланган тамата лейтенант, ол кезиуге полкнуге политругу, Гуртуалны Солтанбекни штабха чакъырадыла да, ол къауумгъа сайланганын айтадыла.

Ары уа ол заманда, ол къан къазауат болумда кимни болса аллыкъ да, саллыкъ да тнойул эдиле. Башхала бла бирге чѣп Солтанбекге да. Айта кетейим, ол жыйында дагъыда бир таулу болгъанды – Чабдарланы Къасым, бизни халкъыбызгъа белгили Чабдарланы Борисни атасы.

Алай бла Солтанбек Бакугъа кетеди. Тенгиз бла Ираннга да, андан бери ырысхы, аскер болушлукъну да бери ашырып, мында алып тургъанды. Абат аны Бакуда тургъан жерин бир да эсинден кетермей, Азербайджанны ара шахары сагъынылгъан жерде сабийлерине туугъан-туудукъларына:

– Сизни атагъыз, аппагъыз урушну заманында Бакуда Аветик Аверьян атлы орамда, 25-чи юйде тургъанды юч жылгъа жууукъ заманны, – деп болгъанды. Абатны ёлюп кетгинчи жастыкъ тубюнде тургъанды Солтанбекни андан ийген къагъыталарындан бири. Бир унутмады Абат анда жаз тил бла жазылгъан сѣзлени: «... Уллу сууну къатында бир уллу шахарда турама нѣгерлерим бла. Сизге тансыкъдан сора бир хатам жокъду. Ол уллу суу бла ары да ётебиз, бери да къайтабыз, буюрулгъан жумушну айыпсыз этерге кюрешебиз. Айыплы не жарты-къарту этип да бир кѣр... Манга келип къайтыргъа да боллукъса, къайры баргъанын-гы бла кимге баргъанынгы ичингде туталлыкъ болсанг. Аветик Аверьян орамы, 25. Санга эркинлик берликле биледиле. Эркинликни уа Баш Советни Президиумуну таматасы Улбашланы Исмайыл берирге боллукъду. Ол сизде тургъан аскерни аскер советини адамына саналады».

Абат ол онгнугу хайырланалмай къалгъанына ахыр кюнюне дери кесине кечмегенди. Сакълау дуниясынада ол бир уллу кечимсиз чурум болуп, кеси кесине налат берген къауум болуп турду.

Бу очеркни окъурукълагъа айта кетерге боллукъду: башда айтылгъан ишлени Солтанбекни гитче жашы Салихни «Минги тау» журналны быйыл 2-чи эм 3-чю номерлеринде басмаланган «Ёксюзле жулдзуну сарыны» деген романында табаргъа боллукъду....

Жангыдан – фронтха

1943 жылны ал айларында немис-фашист муртатла Эдил сууну жагъаларында Сталинград ёрелешде хорлатхандан сора, ол кезиуге уа къуршоуда юч жылгъа заманны тургъан Ленинградны къуршоуу да юзюлген эди, Солтанбек болгъан къауумну жумушун башха, кесибизге табыракъ жол бла тамамларгъа онгла ачылдыла да (Балтий тенгиз бла, Эдил суу бла), ол жашырын къауумну барысын да урушла баргъан жер-леге ашырдыла. Аланы Иранда ишлери алай бла бошалды. Алай урушха кетерни аллында Моздокда бир къауум кюн турдула. Абатха баш иесин кѣрюрге Бакугъа барыргъа изим берилмеген эди. Былайда уа, Моз-

докда, кёрмей оздурургъа жарарыкъ тюйюлдю! Ол, къайын кызыны уллу кызы Бакъыятны да биргесине алып, Моздокга тебиреди. Ахыр тюбешиулери ол боллугъун билсе, Абат алайдан окъуна Солтанбекни биргесине урушха кетип къалыр эди, ёлсе, – биргесине ёлюр ючюн...

Ол тюбешиулеринде Солтанбек Абатха «Санга къыйын боллугъун ангылайма», - дегенинде, Солтанбек къайдан биллик эди юй бийчеси тёрт сабийи бла ол суннгандан эсе кёп да къыйын болумгъа тюшеригин. 1944 жылда мартны къаргъышлыкъ сегизинчи кюню жетди. Сабийлери бла бирге, аталарыны къайда къуллукъ этгени аскер башчылагъа да белгили бола тургъанлай, кёчюрюп ийдиле. Да, халкъдан айыргъанмы этерик эдиле? Кесини сабийлери бла къалса уа! Солтанбекни эгечи Нафий, аны тёрт кызы, анасы Къурманкъыз да Абатны боюнуна тюшдюле – онбир адам.

Акъ-Сууда школда сабийилеге дерсле бериучю устаз Гуртуланы Абат (Къочхарланы Мухамматны кызы) энди Къазахстанны ара шахары Алма-Атаны къыйырында топуракъ малтайды. Бир баш сугъар жер ишлемей амал жокъ эди. Аланы мында жылла бла тазаланмагъан, эски, ичлери ийисден къыргъан ат орунлагъа жыйгъандыла. Ачлыкъ, жаланн-гачлыкъ, хауасыны жарашмагъаны... Тели ауруу (тиф) жайылып, кёпле ёлдюле. Сакълаялмады Абат тёртжыллыкъ Светачыкъны бла эки жыл бла жарымчыгъы толгъан Азретчикни да. Кюйдю, бишди, акыйлдан ша-шаргъа аздан къала. Шаша да, ким айып этерик эди? Бу дунияда андан уллу бушуу болургъа амалы жокъду – сабийи ата-анасындан алгъа ёлсе! Тёздю, кётюрдю жарлы ана ол уллу къыйынлыкъны. Къайдан да тапхан болур эди аллай кючню!

Кёчгюнчю таулу тиширыула, къауум-къауум болуп, саман этедиле юйчюкле ишлерге. Абатны да он тиширыу кеслерине бригадирге айырдыла. Алагъа оноучу болуп, къурулуш материал хазырлайдыла.

Эр кишиле уа къайда? Ала уа – урушда. Жалгъан дау бла, таулу халкъны узакъ ёмюрледен бери жашагъан жеринден къыстап, къула тюзге атхан властыны жан-къан аямай къоруулайдыла. Ол санда сабий жанчыкълары бла къара жерге кёмюлген Светачыкъны бла Азретчикни аталары да.

Шайтан жели

Бусагъатда бизни арабызда сюргюнню жилиуун этип турууну кояр-гъа, унутургъа керекди дегенле тюбейдиле. Ала, мен ангылагъандан, бир тап жерге тюшюп, къыйналмагъанла неда анда адамлары къорамагъан-ладыла. Халкъыбызны жарымы къырылгъанын тергеуге алмайдыла. Абатха бир соргъу эдигиз, унутхан болурму эди ол терслиги болмай кёрген къыйынлыкъларын, киши жеринде кеси къолу бла асырагъан сабийлерин? Жюз жыл, минг жыл озса да, унутуллукъ тюйюлдю бизни гитче, мамыр, огъурлу, иш кёллю халкъыбызгъа тюк чакълы бир хатасы болмай этилген артыкълыкъ.

Таулула эл-эллеле чачылгъан эдиле, бир бирге барыргъа, келирге эркинликлери сыйырылып. Болсада адетлерин төрелерин сакъларгъа юрешгендиле.

Бир жол, акъсуучу Созайланы Токунай ёлгенин эшитип (ала огъарыракъ жашай эдиле), Абат тиширыу нёгерлери бла бирге ары къайгъы сёзге барады. Андан къайтып келе, сабийлери асыралгъан къабырлагъа къайта барыргъа таукел болады. «Къой, барма, башха кюн табылыр къабырлагъа барыргъа», – деп юрешдиле нёгерлери. Ол а унамады. Аланы жанлары бла озуп къалай кетсин!

Къабырла гитче суучукъну ары жанында төшюрөк жерни башында эдиле. Суучукъну юсю бла къангаладан тар кёпюрчюк ишленипди. Абат, акъыртын атлай, кёпюрчюк бла тыншчыкъ барады, ары жанында бир тапсыз затха тюберигин сезгенча. Болсада сабийлерини къабырларын къол аязы бла сыламай кеталлыкъ туююлдо.

Кёпюрчюкден жагъагъа атлагъанлай, къара шайтан жели, урчукъча бурулуп, букъуну, зыгъыр къатыш этип, юзмелтлеп, гюрбюлдеп кёкге жетдирирге умут этгенча, болгъанны къарангы этип, аллын тыйды. Ким да къоркъурукъ эди ол затдан.

Абат, артха бурулуп, суучукъну бу жанына ётгенлей, шайтан жели, таякъ бла уруп ёчюлтгенча, тохтап къалды. Сейир-тамаша болдула аны кёргенле. «Бюгюн санга къабырлагъа барыргъа жарарыкъ туююл эди, аны ючюн тохтатханды сени шайтан жели», - деди нёгерлеринден бири.

Андан берисинде 97 жылны сюрген огъурлу тиширыуну, анда, Алма-Ата тийрелеринде, таулу къабырлада къалгъан сабийлери эсине тюшселе, аллына ол шайтан жел сюелгенча болуп, кёкге да бир аралады, сора Солтанбекни тереклерине къараса уа, кесин Абатдан алып къачхнача, сууну ары жанында жеркле ичинде бугъуп тохтагъанча кёрюне жашады.

Жанына къоркъуу кирсе, алма терекле жюрегине, жанына да къалкъан бола жашады анча жылны...

Экинчи кере кёчюу

Таулула, жаш адамла айтып эшитген болурла, сюргюнде жууукъладан, къоншуладан, танышладан айырылгъан эдиле. Болсада бир бирлерин тохтаусуз излегендиле, – бир жерге тийиширге суююп. Сюргюнде, жууукъла угъай да, бир эллиле окъуна бир бирлерин багъалы кёргендиле, тансыкълагъандыла, башха аууздан, элледен кёчюрюлгенле бла эгеч-къарындаш болуп къалгъандыла. Кесибизни таулула бла болуп да къалмай, башха кёчгюнчю миллетлени адамлары бла да алай эдиле. Къыйынлыкъ адамланы бирикдирген этгени ол иште дагъыда бир кере кёрюндю.

Алай, жууукъла, ахлула бир жерге тюшер ючюн жолну ишлеу чексиз къыйын эди. Кёплени къолларындан келмегенди жууукълары жашагъан жерге кёчерге, не бек юрешген эселе да.

Абатны гитче эгечи Зулейха, биягъында сагъыннганыбызча, НКВД-да ишлегени себепли, чакъырыу къагъытла къуаргъа анга тынчыракъ эди. Ол, кюреше кетип, эгечин кеси жашагъан жерге чакъырды. Алай бла, къыркъ алтынчы жылда Абат сабийлери бла Къыргъыз ССР-ни Джалал-Абад областыны Ленин районуну Ленин жол элине кёчеди.

Мында да аны зауукълы жашау сакъламай эди. Сабийлени ач, жалангач этмез ючюн, аналары кесин аямагъанды. Кече жатмай, жүн эшгенди, чарыкъла тикгенди. Аны «Зингер» мешинасы бурулганлай тургъанды. Тигиу этерге уста эди да, Абат Салимни бла Салихни эски болгъан тыш кийимчиклерин, чюйре айландырып, жангылача этип къоюучу эди. Алай юйде кюрешгени ючюн анга жална берлик тюйюл эдиле. Ишлерге керек болгъанды. Кёчгюнчю устазгъа сабийлени окъутууну къайры ышанырыкъ эдиле! Юй тюплени сыйпаргъа, жууаргъа уа алгъандыла. Абат тёрт жерде ишлегенди юй тюп сыйпаучу болуп, – ол заманда орусча уборщица деучю эдиле. Ишден бошамагъан тиширыугъа бир отоуну окъуна таза тутхан тынч тюйюлдю. Тёрт махкемеде уа ненча кабинет болур эди! Къалай да жетишала болур эди!

Аланы юсюне уа дагъыда промкомбинатда ишлегенди Абат. Промкомбинатха уа къашхатаучу Хоханаланы Жанхот башчылыкъ этгенди.

Анда ол кезиуде уюкъла ийлеучю эдиле. Ары дери тёрт жерде юй тюплени сыйпап, устолланы, шинтиклени букъуларын сюртюп, керек жерледе уа – жуууп да бошаргъа керек эди. Алай этер ючюн а кече ортадан башларгъа керек бола эди ишни. Тиширыу адам, не десенг да, къоркъа болур эди кече кеси жангыз тыш жерде кабинетден кабинетге кирип айланыргъа. Ол себепден Салихни уятып, биргесине элтип, ол да бир кабинетден бир кабинетге кёче. Бир-бирледе, жетишалмай, промкомбинатха кечирек къалып да барыучу эди. Аны къыйынлыгъын, башха таулуланы да онлары хоча болмагъанын ангылагъан Жанхот Абатха да абери айтмагъанды. Келалгъан заманында келсин дегенча.

Ол затланы кёрюп жашагъан Салих анасына не амал бла себеплик этерге керегин эртте ангылагъанды. Сегиз-тогузжыллыгъында Салих, Абатны ишине аны биргесине барып, юй тюпле сыйпаргъа анасына болушуп тургъанды.

Аны юсюнден Салихни кесинден эртте, экибиз бирге ишлеген замналада, эшитген бир хапарны айтмай болмайма былайда.

Жаш адамлагъа эсгертиу халда бир айтдыкъ башында: кёчгюнчюлеге, ол жаш болсун, къарт болсун – башха тюйюлдю, бир элден бир элге комендантдан эркинликсиз барыргъа жарамай эди. Аллай ишлери бла къолгъа тюшгенле 5 кюннге тутула эдиле, экинчи кере тюшгенле уа – 15 кюннге. Ючюнчю кере тюшсе уа, сюд этиле эди. Тюз сабийлеге алай къаты да тюйюл эдиле комендантла, алай элден элге жюрюрге уа ала да эркин тюйюл эдиле.

Бирде район арагъа интернатха келип окъугъан къыргъызла Каримов Копай бла район арадан 6 къычырым узакъда болгъан Рахманжан колхозгъа солуу кюнлени биринде кече бла кетип къалады. Баш кюн эрттенликде эртте туруп, район арагъа аны аллында кюн жыйыл-

гъан мамукъну элтген арбала бла окъуугъа табылыргъа керекдиле. Ол кюн ала танг ата арбала тебиреучю жерге атланганлай, атасы Карим жашына, Копайгъа, бир ыйыгына жетер чакълы ахча береди. Алайда сюелип тургъан Салиххе да узатады бир затла. Аны келтирип анасына, Абатха, бергенди. Ма андан арысында Салих, юйюр къурап, башха юй болгъунчу, тапханчыгъын, ишлегенчигин келтирип анасына берип, анга айтмагъанлай бир капек къоратмагъанды. Кесини сабийлери иш да болгъан заманда окъуна.

Анга къарасанг, къыйынлы Абат сабийлерини юсюнде насыплы эди.

Ёз журтунда

Ахшы, аман ишни да, башланганы болгъанча, ахыры да болмай къалмайды. Абат, кёп башха таулулача, киши жеринде иги къууум бла жашагъанды. Эртте, кеч болса да, тюзлюк тохташдырылына эм артха къайтырыкъларына ышанулулугун тас этмегенди. Бизге сау ёмюрча кёрюннген, онюч жылгъа созулгъан тутмакълыкъны да ахыры жетди. Ким билсин, бир инсаннга табыныуну палахлары ачыкъ этилмеселе эди, дагъыда ненча жылны термилир эдиле таулула туугъан журтларына? 1948 жылда комендантла къол салыргъа келген кёчгюнчюлеге, ёмюрден-ёлюмге дери кёчюрюлгенсиз, оноу алайды деп, кёчгюнчо тизмеден сора да бир башха къагъытха къол салдырдыла.

Солтанбекни уа бир кюнню да эсинден кетермейди юй бийчеси. Кёз аллына келтиреди аны бет сыфатын, ауазын, халаллыгъын. Къылыгында Абат жаратмаучу бир затчыгъы да болуучусун Абат ахыр кюнюне дери унутмагъанды: Абатха не жумуш бла да эр киши сёлешген неда аны кесин эр кишиге сёлешип эшитсе, ол кюн Солтанбекни ышарып кёрмез эдигиз. «Сынжыргъа тагъып да тургъу эди, сау келги эди ансы», – деучю эди кесине Абат.

«Халкъланы аталары» да кетди дуниядан, адам къанындан тоймагъан Берия да илишаннга салынды. Халкъланы, артыкъ да бек кёчгюнчюлени бетлерине жашау нюр къайтды. Юйлерине къайтыргъа жол ачылгъанына къууанадыла кёп къыйынлыкъ кёрген таулула.

Абат эки сабийи бла Акъ-Сууда эски арбазларына киргенлей, арсарсыз тереклеге къараргъа барды. Ала тёртюсю да ариу чагъып эдиле. Светагъа бла Азретге аталып салыннган тереклени къолу бла сылады, сабийни башын сылагъанча. «Сакълялмадым, къайтаралмадым сизни иелеригизни», - деп, жүрексинип жилиды. Солтанбек бла бирге зыгытланы орнатхан кюнлерин да эсине тюшюрдю. «Сизге жашау берген киши кеси сау болурму, сиз а жашайсыз, энтта да кёп жылланы чакъгъанлай турлукъсуз!» - деди, тереклеге айланып. . .

Абатны гитче жашы Салихни «Тёрт алма терек» деген поэмасында Солтанбек, Кюннге айланып, Жерге тюрслеп къарап, ол зыгытчыкълагъа аталгъан хар бёлюмюню ахырында осуят халда (теренирекден алып къарагъанда уа, сабийлени аналары Абатха айтылгъан амант сёзледиле ала) былай айтады:

1. Салып бошады да, жерге
Къарай, кючсюндю Солтанмек:
«Жашым – Салим бла бирге
Кюч алсын, кюч алсын терек».

2. Салып бошады да, жерге
Къарай, ахтынды Солтанмек:
Жашым – Салих бла бирге
Ёссюн, я Аллах, бу терек».

3. Салып бошады да, жерге
Тилек этеди Солтанмек:
«Светачыгъым бла бирге
Жашнасын, чагъып, бу терек».

4. Ол салып бошап терегин,
Айтды, зыгытха узала:
«Азрет, айып этме, сени
Кёрмей кетеме узакъгъа».

Солтанбекни бу сёзлерине жауапны кесини, Жерни атындан да Кюн айтады:

«Жер бла Мен бирге болсакъ, –
Дедим мен да Солтанмекге, –
Бизге ийнан, болурбуз сакъ,
Хар сёзюнг тенгди ётмекге!»

Кюн Солтанбекге да, сабийлеге да Абатны сыфаты эди. Бу ананы бла атаны орталарында сؤймекликни Кюн нюрю бар эди. Анга Абатны Солтанбекден айырылгъанлы бери жашауу шагъатлыкъ этеди. Бошдан айтмагъан эди ёлюр кюнюню аллында кюн Абат туудугъу Лейлягъа (Салимни кызына): «Къарт атагъызны аты бла къатыма таш салыгъыз», – деп.

Тукъуму ючюн ёхтемленюу

Солтанбекни бетинден Абат Гуртуланы тукъумну кесини ёз тукъумуна санагъанды. Бу тукъумдан бир аман адам чыкъмагъанына къууанганды, ёхтемленгенди. Алай болмай амалы да жокъ эди, нек дегенде, ол аны жанындан суйген баш иесини тукъумуду, аны бла бирге уа, аны кесини да.

Сюргюнден къайтхан таулулагъа мында жашар жерле хазырлап турмагъандыла. Тап кеслерини юйлерине кирирге да къоймагъандыла. Кёремисиз ол зорлукъну! Таулу кеси кюлу бла ишлеген юйню сатып алыргъа тюшюп окъуна къалгъан юлгюле кёп тубейдиле.. Ол кюнледе

Төбен Чегемде эл Советни председатели Малкърланы Ибрагим келеди да, Абатха айтады: «Атанг Мухамматны юю бузулмай, турушунлай турады. Жангыртыр кереклиси да жокьду. Ичине кирип, жашап башларыкьсыз. Кел да кьал ата элинге, сабийлеринги да ал да...»

– Сау бол, Ибрагим, кьайгыргьанынг ючюн! Алай мен кесиме таплыкьны излеп, сабийлени тукьумларындан, ёз эллеринден айыраллыкь туйюлме, – деп кьойгьанды ол кюн Абат. Ол болгьанды Абатны Ибрагимге жауабы.

Башына асыры кёп сагышла келгенден, кече Абатны кёзюне хазна жукьу кирмейди. Солтанбекни осуятын толтургьаны жюрегине бироз хошлукь береди. Салим бла Салих бийик билим алгьандыла. Салим совхозда баш зоотехник болуп тургьанды. Салих – Кьабарты-Малкърда эм андан тышында да аты айтылгьан поэт, кьырал кьуллакьда да болгьанды. Кёп назмулары башха халкьланы тиллерине кёчюрюлгендиле.

Адам сагышлагьа, эсгериулеге кирсе, аз зат келмейди башына. Ма Абат 1942 жылны тюшюрдю эсине. Ол жыл октябрьде немислиле кирген эдиле элге. 1944 жылны сегизинчи мартын а кьалай унутсун. «Немислиледен адамла агьачха кьачхан эдиле. Была уа кесибизникиледиле, бу не ишди?» деген акьыл Абатны хайран этеди. Кёчюрюрге танг эртте юйге солдатла киргенде, Абат бек алгьа Солтанбекни урушдан ийген кьагьытлары, суратлары болгьан чулгьамны, диганал кёлекни бла шинельни алды. Солдатладан бири, шинельни Абатны кьолундан тартып алып, юсюне ёнчелеп тебиреди. Кёлекни, шинельни да Солтанбек юй бийчесине, Бакудан фронтха кетип бара, Прохладнада тюбешгенлеринде берген эди. Бир затыгьызгьа жарар деп. Абат, солдатны кьолундан шинельни сермеп, бир этегин аягьы бла жерге басып, бирсин а тартып, эки айырып, кьыйырындан а бир журунчукь алып: «Санга да жокь, манга да жокь, алай эсе!» – деп, хыршыланды. Тюз ол кезиучюкде, ауузу-буруну кьан болуп, офицер шинельни Абатдан сыйырыгьа кюрешген солдат алайда жыгьылды. Аны ургьан а – Абат Солтанбекге жолугьургьа Моздокга бара туруп, жолда анга болушхан лейтенант. Тукьумун айтмай, Вася деп кьойгьан эди ол. Бу жол а Вася таулуланы кёчюрюрге келген эди. «Хар затыгьызны асламыракь алыргьа кюрешигиз, жолугьуз узакь боллукьду, мени солдатларым мешинагьа жюклерге болушурукьдула», – деп, лейтенант чыгыш кетди...

... Кёп жылла оздула. Абат а сакьлайды баш иесин. Солтанбекден а хапар жокь. Болгьан да этерик туйюлдю. Алай ийнанырыгьы келмейди энди аны бир заманда да кёрмезлигине. Болсада жолдан а кёзлерин алмайды. Ким биледи, билмей тургьанлай кирип келир эсе уа... Аны ол сагышлары бугьан бир зат тюшдю эсине – баш иесини аскерге кете туруп айтхан сёзлери. «Не кьыйын болса да, сабийлени окьургьа кюреш». Ол биринчи осуяты. Экинчиси: «Татлы тенги Жаболаны Даутха кьыз туугьанды, Салимден бир жыл артда. Аты Эзамды. Уллу болсала, аланы бирге тюбетмей кьойма». Окьууну юсюнден башында айтдыкь. Даутну юйюрюн а Абат, Орта Азияда излеп табып, Салимни бла Эзамны бир юйюрюлю этген эди...

Ананы осуяты

Солтанбекни тамыры юзюлмегени къалай уллу насып эди Абатха. Туудукъла жети боладыла. Аладан туугъанла да бардыла. Тукъумну намысын-сыйын сакълау энди аланы къолларындады. «Барыгъыз да, аппагъызча, тюз ниетли, огъурлу, бир инсаннга да аманлыкъ излемеген адамла болугъуз», - деп тилек этиучю эди ынналары.

Абат, жаланда беш кюн жатып, 97-чи жылында ауушханды. Ахыр сёзю (осуяты дейик), башында да бир сагъындым, былай болгъанды: «Къабырыма атагъызны аты бла таш салыгъыз».

Урушдан къайтмагъан баш иесине суймеклигин эм кертилигин ахыр кюнюне дери сакълагъан, битеу жашауун сабийлерине эм туудукъларына берген – ол керти да уллу адамлыкъ эм кертиликни бюгюн да, бюгече да жаш адамлагъа юлгюге жюрютюрге жарарыкъ дерсди деп, мен алай ойлайма. Абат аллай Ана эди. «Ана» деген сёз не заманда да уллу харф бла жазылыргъа кереклисине бир киши да угъай дерик болмаз.

Къадарлары Абатны къадарларына ушап, экинчи кере юйдегили болууну къазаутда ёлген баш иелерини намысларын тюшюрюуге санап, жангызлыкъны сайлагъан кёп таулу тиширыулары алларында баш урама.

КЪУЛБАЙ УЛУ АЛИЙ.

МУДАХ МАКЪАМ ТЁГЮЛЕДИ КИТАПДАН

Османланы Хыйса халкъда болгъан эски суратланы, адамланы эсгериулерин да жыйып, бир ненча тарых магъаналы, сейир китапла чыгъаргъанды. Ишин толу эм тынгылы этер ючюн ол Малкъарны, Къарачайны, Север Осетияны эллерин бла шахарларын бир ненча кере къыдырып чыкыгъанды, кёп абаданла бла тюбешгенди, ушакъ этгенди. Эринмей, эрикмей жыйгъанды ол жазгъан затларын. Аны бла Хыйса кесини хунерин, энчи жолун тапханды.

Аны чыгъармачылыкъ иши ёхтемленирчады. Зумакулланы Мустафаны жашы Борис бла бирге айтхылыкъ къобузчубуз Къазийланы Билялны юсюнден «Играл Билял и оживали камни» деген китапны орус тилде чыгъаргъанды. Хыйсаны «Балкария» сквозь века» деген альбому-китабы да (ол да орус тилде) айырмалыды. Аны хапарларын бла таурухларын а ким да солууун тыйып окъуйду. «Ёмюрле жолунда» аллай китапды. Анда дагыда тукъум тарыхла да бардыла. Жууукъ заманда уа аны»Малкъар уя» аты бла уллу китабы чыгъарыкды. Ол тарых таурухладан бли миллетибизни белгили адамларыны юслеринден болгъан очеркледен къуралгъанды. Бу 19-чу бла 20-чы ёмюрледеги тукъумланы да жыйымдыгыды дерге боллукъду. Ол бек иги саугдады бизни окъуучугъа.

Кёп болмай а аны басмадан «Анамы урчугъу» атлы хапарладан бла эсселеден къуралгъан китабы басмаланнганды. Ол аны туугъан анасы Байдаланы Ибрахимни къызы Нюржаннга жоралайды. Сагышланып, мудахланып, сагъайып окъуйса Хыйсаны хапарларын. Сансыз а болалмайса, бир гизгинин къююп да кеталмайса. Хар сёзюне ийнанаса, хар жигитини къадарына жарсыйса.

Хар хапарыны кесини энчи сыфаты, ауазы, бояуу барды. Алай аланы барысын да мудахлыкъны бир сейир сезими бирикдиреди. Мудакъ макъам а тохтаусуз тёгюледи бу китапдан. Къайсы хапарын алсанг да, аны мудахлыкъны дунясы бийлепди. Сёз ючюн «Заман бла таш» - ол бурунгу заманны юсюнденди, ташха бла суймекликге гимнча жазылгъанды. Жууапсыз къалгъан суймеклик... «Къолларымы жайып, суймекликни аллына чапдым да... къучагъымда ауанасы къалды... Суусабымы къандырайым деп, кезлеуге ийилдим да, аны уа сууу думп болуп къалды. Ай, къадар, къадар, сен не тюрлю буйрукъ этдинг манга»,

- дейди автор хапарларындан биринде. Бирсинде уа былай сорады: «Ким айталлыкды суймекликни не зат болгъанын, къайдан, къалай келгенин?»

Дагъыда кѣп тюрлю соруулары барды Хыйсаны. Алагъа жууап излемейди ол, жаланда адам улу быллай болумгъа башханы нек тюшюреди деп жарсыйды ансы. «Суймеклик жашау жорукълагъа терми тюшеди?» - деп да сорады ол хапарларындан биринде. Нек дегенде, заманланы башхалыгъына къарамай, суймеклик къыл кѣпюрден ѳталмай, ууалып, жокъ болуп къала эди. Аны ѳлтюралмай эдиле, алай суймекликини насыбын сыйыра эдиле. Жаланда термилиу, кюйсюзлюк къалады андан.

Суймекликни юсю бла тюрлю-тюрлю заманланы аулайды Хыйса. «Кѣкню саугъасы» - репрессияланы юсюнденди, «Къыш кече» - сюрюнню ауазыды, «Суймеклик ауанасы» - бюгюнню жашауубузну суратлайды... Хар бирини кесини заманы, темасы, алай барысы да суймеклик бла байланыпды. Бюгюн а ким чырмайды ол ариу, таза да сезимге? Аны баш проблемасын былай ачыкълайды жазычу: «Нени сакълай эдим мен? Не зат тья эди? Сени суйгенинги биле тургъанлай, нек ашыкъмадым насыбыма? Юйюме келтирип, нек жарытмадым жашаууму? Къадар а аны дертин жетдирди манга. Огъесе жылла бла сени ашырып, тамбла уа тюбешип – алаймы жашаргъа эди умутум? Энди уа сынсыйды жүрегим, улуйду». Ма бу айтымла бла белгилейди Хыйса таулу жашланы асламысыны таукелсиз, мѣхел сыфатларын. Алай бла, жашауну керти суратлау амалла бла ачыкълап, ол къадарыбызда тюбеген магъаналы затланы сагъышын жангыдан этдиреди.

Керексиз халаллыкъ, керексиз биреуге ышанып, башын тутта билмелюк – ыспассызлыкъды. Анга да эс бурады Хыйса. Жашауда аманлыкъ бла игилик мардагъа сыйынмагъандыла. Аманлыгъ а бир заманда да унутулмайды. Аманлыкъ, аман ниетли бузады адамланы, миллетлени окъуна къадарларын. Аланы юсюнден ашыкъмай айтады ол. Хар сѣзюнню жаны барды. Анга ийнанмай болалмайса. Таш да, жел да адамча къайгъырадыла, жанлары болгъан затлачадыла. «Жырлаучу чучхурлада» быллай тизгинле бардыла, жанлары болгъан сѣзле:

«Бюгюн а мында жаланда желни улугъан тауушу эшитиледи. Излейди ол чучхурлагъа ойнай-кюле келиучю субай къызланы, ныгышларын да олтуруучу акъсакъл нартланы, чыбыкъ атларына минип жортуучу жаланаякъ жашчыкъланы. Жокъдула ала, энди эшитилмейдиле мында булбул ауазла. Ныгыш да ѳксюз къалгъанды. Жокъду оноучу къартлары. Жел а излеп, аланы табалмай, ачыуланыр, кесин таш хуналагъа тюер, тѣгерек-тѣгерек бурулуп, бош къалгъан орамланы букъуларын кѣтюрюп, дагъыда улуй, сызгъыра, излемге кетеди. Жел, журтладан, хуналадан къалгъан ташлагъа кесин тое, жилий, улуй, адамланы излеп айланады». Аллах, сен бир инсанны да журтуна термитме, бир халкъ да сынамасын сюрюнню азабын бла ачылыгъын дейди мында аны хар сѣзю, тизгини да.

Табийгъатны кючю бла, аны суратлай, анга жан сала, халкъыны къыйын къадарын суратлайды Хыйса – кѣчгюнчюлюкню хатасындан

тиоп болгъан, жашауу ёчюлген тау элни жилияуун этеди жел. Жазыучуну энчи кѣз къарамы, сезими, ангылауу желге жан салып, окъуучуну да жюрегин къозгъайды, сагъышландырады.

«Къаяны эрининде» да китапда кючлю хапарладан бириди. Табийгъатны суратлау бла тарыхны кѣргюзте биледи ол. Мындагъы желни сыфаты уа огъурсузду. Ол къаягъа къысылып ёсген терекни тамыры бла суууруп чыгъарып, къаядан энишге атаргъа сюеди. Алай къая терекге болушду, аны кесине къысып, жибермеди. «Жел а, бѣрю улугъун таууш этип, сызгъырып, биягъы сууукъ аясуз жел тѣгерекни титиретип жетеди, ачы жел, къара жел. Жашау ючюн кюрешни къазауаты жангъдан башланады». Хапар терекни юсюнденмиди, огъесе халкънымы? Къая – ата журтду, терек а – халкъды, жел а – къара душман. Ма алай, табийгъатны суратлай, халкъныны къадарын аны бла алай байлай биледи Османланы Хыйса. Тау шорхачыкъ да, оюлгъан юйню хунасы да, жол жанындагъы таш да, къая эрининдеги терек да – ала жашаудула, тарых бла байламлыдыла. Адамны огъурсузлугъуну хатасындан табийгъат да кюеди. Не мудах хапарында да суймекликге, ангылаугъа чакъырады, огъурлуракъ, шуѣхлуракъ болугъуз дейди ол адепли тили бла.

Нек атагъанды Хыйса китабына «Анамы урчугъу» деп? Ол гитче эсгериудю, ананы тансыкълауду. Алай аны магъанасы теренди. Халкъыбыз сынагъан къыйын кезиуледе, аналаны тохтаусуз ишлеген урчукълары болушхандыла жашау этерге. Кесини анасыны юсю бла битеу таулу аналагъа, аланы урчукъларына сабыр ауазы бла ыспас этеди Османланы Хыйса. Сюргюнде, мында да туугъан тѣлюле биледиле урчукъну магъанасын, татыуун да. Аны себепли, мени оюмуна кѣре, Хыйса бу хапары бла таулу Анагъа бла урчукъгъа суратлау эсгертме къурагъанды. Китапны атына да алай бошдан атамагъанды.

Хар хапарына ыразы болуп къаласа, хар бирин суйюп окъуйса. Тюрлю-тюрлю сезимле бийлейдиле эсинги, жюрегинги да. Аны жигитлери угъай, табийгъат да тилленеди хапарларында. Ныгъышда олтургъан сабыр акъыллы къартча, ашыкъмай айтады хапарын – анда суймеклик да, тарых да, бары да барды. Ийнанаса Хыйсаны сѣзюне, къууанаса аны ариу, шатык да тилине. Бай ана тилин хайырлана билгенине. Тарыхны ауазын да бизге эшитдире билгенине.

«Анамы урчугъу» малкъар китапханада кесине тийишли жер табарына да андан ийнанам.

БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ.

КЕЧЕГИ КЪЫЧЫРЫКЪ

Азиядан кечирек къайтхан эдим. Мен келгенде, тау элдеде колхозла, совхозла жангыдан къуралып, ишлерин бардыра эдиле. Баш сугъар жерни къайгъысын этип бошагъандан сора, колхозну председателине келип: «Да, бир иш буюрсанг, жубана туруп эдим», - дейме.

Председателибиз огъурлу адам эди. Къолунда ишлегенлеге не заманда да онг тапдырыгъа угъай демеген. Жангы юйюрге, къолай-сызыракълагъа мал, мирзеу бла да болушханды. Ол заманда колхозла бай туйюл эдиле, алай болгъанлыкъгъа, аллына келгенни председателъ хазна къурлай иймегенди.

Манга ол былай айтады: «Колхозну тауда къысыр тууарлары турадыла. Алагъа къараргъа энтта да бир адам керекди. Сен ары бар. Ферманы таматасына айтырма да, артдаракъда кесинге да бир тана да бердиртирме. Къарап-къарагъынчы ол да ийнек болур».

Экинчи кюн хапчукларымы жыяма да, ол жанына баргъан машинагъа «тагъылып», жолгъа чыгъама. Иги кесек жаяу барыргъа да тюшеди. Къошха ингир ала жетеме. Узакъдан окъуна ит юрген таууш эшитеме, кет, бу хайырсызла къапхан иш этерле деп, малчылагъа къычырама. Орта бойлу, бир жаш адам аллыма келеди, эки улуу акъ парий да биргесине.

Жаш саламлашады. Атын айтады. Жюгюмю да алады. Парийле тегерегиме эки-юч кере айланадыла, сора, ийисгей-ийисгей, бир жанына кетедиле.

Къошха жетебиз. Анда дагъыда экеулен. Ала бла да шагъырей болама. Бири таматаракъ, экинчиси жашыракъ.

Экинчи кюн биргелерине ишлеп тебирейме. Не айтдыраса, жайлыкъла бек алапат, сейирлик жерледиле: тауу, тешю, къалын агъачы. Къысха айтханда – кийик жерле. Тау этеклеринде алыкъа къар кепдю. Кеси да жылны февраль айыды.

Тюзюрек жерде бир улуу таш барды. Тейри, бийиклиги он метрден да артыкъ болур. Адамла тургъан къош анга тирелип ишленгенди.

Арлакъда уа, жарым жюз атлам чакълы болур къошдан, анга дери къаяны ичине кирип кетген улуу дорбун. Аны ал жанына ташдан хуна ишленипди, башы да жатмача жабылыпды. Анда эки жюзден артыкъ тууар барды.

Мал орунну къатында иги кесек жерни тегереги чалман

бла бегитилипди. Колхозну тауда этилген бичени да ары жыйылыпды. Биченни ол биз къарагъан маллагъа кереклисинден артыгъын энди элге ташырыкъдыла.

Негерлерим тап адамладыла. Бу иште сынаулары болгъаны кӧрюноп турады. Хар бири кесини жумушун хапарсыз, дауурсуз этеди. Экеулен

ат арба бла маллагъа бичен ташыйдыла, ючюнчюлери къошну тизгинине къарайды, аш-азыкъ хазырлайды.

Бары да мазаллы жашла. Ашагъан ашлары, ичген айранлары зырафына кетмегенди. Мени аллыма келген жашны аты Махтиди. Билеклерине къарасанг, базыкълыкълары чыпынла кибики. Бу уа пил базук да сындырыр дерсе анга.

Бир бирни ангылап ишлей турабыз. Февральны ортасы болур эди, бир кюн тардан тракторну келген тауушу эшитиледи. Къарап турабыз да, уллу трактор бла экеулен келедиле. Экиси да оруслу жашла. Тургъан бизни къошда этерикдиле. Ыйыкъны ичинде ала жолну кенгертедиле, машинала къоркъуусуз жорюрча этедиле. Тамбла кетейик деген кюн быладан бири Махтиден: «Бир къабан ёлтюрсенг эди», - деп тилейди.

Махти угъай демейди. Узакъ барып къыйналлыгъы жокъ. Кече агъач тонгузла мал орунла тийресине келип турадыла. Алайда бугъуп, Махти аладан бирин къапларма дейди.

Ингир жабалакъ жауады, кечеси уа ариу аязып къалады. Жулдузла асыры жылтырагъандан, кёзлеринги къамата эдиле. Махти, экиатар къауалны да алып, уугъа чыгъады. Мен оруслу жашладан бири бла патеген чыракъны къатында карта ойнайма, къалгъанла уа от жагъа къатында лахор этедиле.

Уугъа кетген жашыбыз кечирек къалгъанча кёрюнеди да, акъ жагъалы уллу тонубуз бар эди, аны да къаплап, тышына чыгъама.

Къошдан бир жыйырма атлам чакълы арлакъ барып тохтайма да, Махти кетген жанына къарайма. Мал орунланы баш жанында, гитче чыракъчыкъ жаннганча, кёк бояулу жарыкъчыкъ кёреме. Ярабий, бу сейирлик не болур деп, анга къарай тургъанымлай, мал орунланы ичинден киштик макъыргъанча тёрт тюрлю таууш эшитиледи. Бираздан а, оллахий дейме, мени жауум да эшитмесин аны, тауланы, къаяланы зынгырдатып, бир ачы кычырыкъ чыгъады. Аллаи бир къоркъуулукъ бар эди анда, Аллахым, жаны саугъа аны эшитдирмесин. Чач тюклерим ёрге кётюрюлюп, аркъа жиклерим титиреп, бутларымы къалтырауукъ басып, жеримден тебалмай къалдым. Кёзлерим а ол жарыкъчыкъгъа аралгъанлай. Ол а, бираздан уллудан-уллу бола барып колхоз гебен тенгли бир болду да къалды. Ол тегерекни жай кюндеча жарытып, тынчтынч таугъа ёрлеп, ары жанына аууп кетеди.

Сора жарыкъны аллында бир уллу къарелди сюелди. Не уллу кишиден да уллу эди. Эки къолун да кёкге узатып, дагъыда алай бир кычырды. Къулакъларымы тешилген сундум, аркъа жиклериме сууукъ биз чанчылгъанча болдум. Санларыма къалтырауукъ тийди. Не этерге билмей, къауалымы да бир жанына салып, жерге къапландым. Ичимден а: «Баям бу кийик жаныуарланы тейриси апсаты болур. Кюндюз къыргъаныгъыз азды деп, кече да къоймасыз быланы», - дей, ачыуланганлыгъы болур деп сагъыш этдим. Бу ишигизни энди къоюгъуз деген белгиси болур эди аны.

Андан сора азмы, кёпмю озду заман, анга да эс буралмадым, къошдагъыла да чабып жетедиле. «Не болду, не зат эди ол кычырыкъ», - деп,

кезиу-кезиу сорадыла. Олсагъатда мен эталгъан жалаңда къолуму къош таба узатдым. Жашладан экиси, къолтукъларыма кирип, къошха элтип, тапчаныма жатдырдыла.

Тёгерегиме чабадыла: «Не этейик, не бла болушайыкъ», -деп. Жалаңда бир жарым сагъат жатхандан сора кесиме келе башладым. Бираз эс жыйып, нёгерлериме хапар айтайым деп тебирегенлей, къошну эшиги тынч ачылып тебиреди. Къычырыкъны иеси келипми къалды деп, барыбызда сагъайдыкъ.

Башы да энишге ийилип, онг къолунда ушкогу да жерге салынып, сюркеле-сюркеле, биреу кирди къошха. Ол Махти эди. Жалаңда аны кёргенден сора уугъа кетген жашыбыз эсибизге тюшдю. Ол а, келе-келип, биринчи тапчаннга жетгенлей окъуна, бауур тёбен аууп тёнгереди.

Къатына барып, бауурун тёшекден айырып, сыртындан жатдыргъан заманыбызда, кёз акълары айланып тургъанларын эследик. Терк окъуна бетине суу сылап, жаякъларын ийлеп, эс жыйдырдыкъ. Къычырыкъны юсюнден сорургъа уа базынмадыкъ.

Экинчи кюн танг аласы бла, итлени да алып, мал орунну төгерегине айландыкъ, жарыкъ чыкъгъан жерге да бардыкъ. Кече жаугъан жангы къарны юсюнде бир тюрлю аякъ ыз кёрмедик.

Артда ингир сайын ушкок атдыра турдукъ. Ким биледи, аны ючюнмю болур эди, биз алайдан кетгинчи, аллай зат эшитмедик.

Андан бери эки жыйырма жылдан атлагъанды, ол къычырыкъ эсиме тюшсе, энтта да аркъам титирейди.

ОСМАНЛАНЫ Хыйса.

ЭСКИ ЖОЛЧУКЪЛА АЛГЪА ЧАКЪЫРАДЫЛА

Нарт эпосдан башлап, Дебо улу Кючюкге жете, андан бери атлай, Семенланы Исмаилгъа келе, андан бери айланганда, Батчаланы Муссаны закий чыгъармаларын окъуп, юйрене, озгъан ёмюрню 50-чи жылларында туугъан тёлю поэзиябызны тамам да бийик даражагъа чыгъаргъандыла деп келеди кёлюме. Бюгюнлюкде, Мамчуланы Дина, Ёзденланы Альберт, Лайпанланы Билял, бир бирлерине чыртда ушамагъан, хар бири поэзияны кёгюнде энчи, жарыкъ жулдузча жаннган уллу поэтле болгъанлары хакъды. Мен да, аланы назмуларын окъуй, юйрене, ана тилибизни байлыгына сукълана, кёлюме келгенни назмугъа салыргъа кюрешгенме. Тюзюн айтыргъа: бу арт кезиуледе, «Ярабин, менден сора жаш тёлюде ана тилде назму жазгъан жокъмуду? Ахсакъ Темирден, мухажирликлени жарсыуларындан, кёчгюнчюлюкню бушууундан сау-эсен къалгъан ана тилибиз, сюрмеленип, тамам сыйдам болгъан кезиуонде, эрип кетергеми тебирегенди? – деп, къыйнала эдим.

Шукур Аллахха! Быйыл, мени къадарым Байрамкъулланы Ильясны жашы Науруз бла танышдырды! Науруз Черкесск шахарда туугъанды. Москвада финанс академияда окъугъанды, Ингилизде Оксфорд университетде да билимин ёсдюргенди, ингилиз тилни да уста биледи. Халкъыбыздан аллай билимли жашла чыкыгъанларына тамам да къууанырчады. Алай болса да, мени артыкъ да бек къууандыргъан – Наурузну ана тилде назмула, хапарла жазгъаныды. Бизнича, озгъан ёмюрню 90-чы жылларында шахарда туууп, шахарда ёсгенлеге ана тилни уста билирге къыйыныракъ да болгъанды. Алай болса да, аталарыбыз, аналарыбыз бизни бла ана тилибизде сёлеше, арт жыллада кесибиз да билимибизни ёсдюре, Науруз да, мен да ана тилибизни иги билгенбиз. Аллах айтса, бизни ызыбыздан келген тёлюге биз да ана тилде сёлеширкибиз, кесибиз билгенни юйретирикбиз.

18 жылы толгъан Наурузну назмулары уа, кюмюшню жуууп чыкыгъан къара сууча, тазадыла. Бюгюнлюкню исси кюнюнде ана тилин кюсеген адам, Байрамкъулланы Наурузну назмуларындан тогъуп, «суусабын» къандырыр деп, бек ышанама.

*ЁЗДЕНЛАНЫ ШАМИЛЬ,
Россей Федерацияны
Жазычуларыны союзуну члени.*

ЖОЛУҢ БОЛСУҢ, НАУРУЗ!

Ызыбыздан келген тёлнюн юсюнден сагъыш этгенлей жашайбыз: ала туугъан журтларын, ана тиллерин, ёмюрледен келген адетлерибизни аякъ тюпге атмай, ёрге кётюрюп, дуу жандырыргъа излегенлерин ачыкъ кёрюсюп, бизни жүрегибизге рахатлыкъны орнатхан бла бирге, кеслерини ызларындан жол салгъанлагъа тийишли юлгю болургъа онг табарламы?

Ол алай болмаса, бизни бюгюн этгенибизден, жүрек жылыуну салып кюрешибизден магъана боллукъ туююлдо, тап, жашауну татыуу да тас боллукъду – миллет ёзегин тас этген халкъны тамбасы жокъду. Дунияны башында менме деген ненча миллет, заманны хатерсиз тирменинде кесин сакъляялмай, башхалагъа тамал берген ашау болуп, атлары тарыхда къалып, кеслери тюп болуп кетгендиле. Табийгъатны ол ассы адети, ай медет, энгта жашайды, ол себепден бек сакъ болургъа керекбиз. Бу затланы айтханым, «бек анасы жилямаз» дегенлей, таймаздан тарыхыбызгъа, адабиятыбызгъа, маданиятыбызгъа къайгъырыргъа керекбиз.

Бир бек теренде эди халкъыбызны «жаны», Ахсакъ Тимирни азабындан кьутулуп, Сталинни сюрюнлеринден къайтып, атын, эсин, журтун да тас этмеген тажал миллетибиз, бюгюнлюкде дуня айныууна таш атып, кесин талкъ этдирип къоймаз деген ышанмакълыкъны жилтини жүрегибизни жылытады. Аллах сакъласын ол жылыуну сууугъанындан.

Бизни тилибизден ариу тил болурму?! Мен бир алапат назмула окъудум – ингил сезимледен толу, жүрек тазалыкъдан согулгъан, философия эмда акъылман оюмдан жасалгъан. Сейирлик ана тилибизни накъут-налмас кюбюрчегине бошланып, Аллах зауугъун кёрдюм. Ол назмуланы иеси жаш адам Байрамкъулланы Наурузду. Ол терен фахмусу болгъан поэтди – Аллахны бир чомарт кюнюнде туугъан болур. Шукурла болсун Аллахха бизни унутмагъаны ючюн, кезиу-кезиу бла миллетибизге акъылман эмда уллу фахмулары болгъан адамланы къызгъанмай бергени ючюн.

Наурузну назмуларындан аны энчи хаты, бай суратлау амаллары, оюмуну теренлиги, тилини байлыгъы, жашлыкъ бла къысха байламлы лирикасы « шо, бизни бир кёрюсюз» деп къарайдыла. Кёрюрге излеген угъай эсенг, излемеген да кёрлюкдю аланы.

Наурузну «Кечги жолоучуну айтыуу», «Таукелликни жигитликге билейме», «Жилямукъгъа тилек», «Жанкъылычны сюргенча», «Хорлатма» деген назмуларына, «Жүрекледен кёзле таба ишлей жол, Хей, жилямукъ, тёгюл кьуру кьууанчда!», «Кюйген жүрек бирде этед тесукъа, Шош къайгъыны къарамындан буюгъа», «Уучу бууну кьуугъан кибик, къадарым Мени кьуууп баргъан кибик кёреме» деген тизгинлерине, бир адам да сансыз къараяллыкъ туююлдо – ала жаш поэтни

фахму кьудуретини кюзюлеридиле. Былайда дагыда бир затха мюкюл болдум. Жашлыкьны баш борчу, баш жумушу да суймекликди. Аны хар атламы да, хар этген иши да, ол кючлю эмда сейир сезим бла байламлыды – ким да билгенден, суймеклик кеп тюрлю, кеп шартлы болады, сынаргъа излеген аны кеси сынасын. Алай а, мен чертирге излеген буду. Бизни миллетде бир алаамат нарт сёз барды: «Жашлыгьында жашлыкь этмеген, Къартлыгьында башлыкь этмез» деп. Алай эсе уа, Наурузну жюреги суймекликден толуду да, заман жетсе, хар затдан да алай толур, халкьыбызны бир онглу, деменгили дагьаны да болур деп ийнама. Наурузгъа уллу жюрек ыразылыгьымы саугъа эте, кесинги «Жашау жолда» деген назмунгда алгьышларынг кесинге жетсинле дейме!

«Жюрек кючю – ийнам кючю болгьан эр,
Жетиучюдо «мурат» деген ышаннга.
Бек тилейме, Аллах, манга ийнам бер,
Жашау жолда хорлатмазча бораннга».

МАМЧУЛАНЫ Дина,
Къарачай-Черкес Республиканы Халкь назмучусу.

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ Науруз

ЭМ БАШ ЖИГИТЛИК

Халкъ махтаулу этген батыр Ганнибал.
Аскерлерин Альп тауладан ётдюргенд.
Сюймекликни сезмей къалгъанд инарал,
Зам ёзенде аны умлу ёлтюргенд.

Этмесем да Ганнибалча жигитлик,
Жаш кёлюме шыйых сезим жол салат.
Жюрегиме къууанч берген сюймеклик,
Кюн таякъча, жашаууму жарытад.

Сюймекликни аушундан ёталгъан,
Дунияда олду эм баш жигитлик!
Насыплыма инаралдан эсе мен,
Жюрегимдед Ол сезмеген сюймеклик!

ЁЛЮМСЮЗМЕ СЕН САУЛУКЪДАН

Къая башдан санга къарап,
Тамам учунуп,
Жюрегим алай болады –
Кетерча учуп.

Ариу, сен учундур мени,
Андан къызса къан...
Къанатсыз да учуучуду
Бек сюйген инсан.

Сен кёл берсенг, тенгиз жетмез
Тобукъларыма.
От да чарпыу келтиралмаз,
Деу санларыма.

Сюймеклигимди учурган,
Отдан сакълагъан,..
Ёлюмсюзме, сен саулукъдан,
Мен бек суйген жан!

ЖОКЪМУДУ БИР МАДАР?

Бирде жашау манга кыйын керюнед,
Ангым жетмей, осмакларгъа кеп затны...
Жаш жүрегим, ариу, санга термилед,
Сен сезмейсе менде таза муратны ...

Нек кыйнайды жүрегими шош кьадар?
Нек этмейди экибизни ол а бир?
Дунияда жокъмуд анга бир мадар,
Болмаз кибик мудахлыкъгъа мен жесир?

ТЮНЛЕРИМИ АЛДАЙМА

Керюнеди бирде тюнюм – чарс, букъу,
Арыгады сагъышымы ол кемсиз.
Манга себеп берген жангыз – нюр жукъу,
Мен сюеме сени анда ишексиз.

Боламыды тюнде керти сюймеклик?
Анга толу ийнанмайма бюгюн мен...
Ол сезимге бармыд мадар этеллик?
Тынгылама, бир жууап бер, ариу,сен.

Сени эки кезюнг – тюпсюз эки кёл,
Бир жомакълы сезим чыгъад аладан.
Ангыламай, бирде болса кёлюм сел,
Мен онгсузча керюнеме баладан.

Ол кезиуде санга «дергчик» жетдирип,
Къарамынгы сагъышымдан айдайма.
Мен кесими суймегенча этдирип,
Себеп излеп, тюнлерими алдайма.

ТОЛУРМУ ТИЛЕГИМ?

Жюрек жарамы жашырыр ючюн,
Мен амалсыздан кюлеме.
Жашырыргъа уа жетмейди кючюм,
Бек тансыкъ болуп, ёлеме.

Кѳкде нюр жулдуз, айтсанг а, манга,
Нек кюйюп барад жюрегим?
Жазгы аязчыкъ, айт, атармы тангым –
Толурму мени тилегим?

Мутхуз кечеде, чыкъса толгъан ай, –
Деп, сакълагъанчад сюймеклик...
Къалай къыйын эд асыры жашлай
Сюймеклик отда кюймеклик!

ТѳЗЕ БИЛСЕК

Унутургъа сени заман болушур,
Дарман болур жюрегимде жарагъа.
Жашарыкъма сезимими этип сур,
Акыгъа – акы дей, къарады дей къарагъа.

Дарман керек болуп кѳпге созулса,
Эригирми жюрек менден, мен – андан?
Бу чариште акы сезими озулса,
Тохтарыкъмыд жюрек бек къыйналгъандан?

Тохтап къалма, сие билген жюрегим,
Жашау – сынау, сынау деген – ташлы жол.
Суууп къалма сюймекликден – тилегим,
Ташлы жолда бара, къурчдан къаты бол!

Дунияда тамам тажал жанла кѳп,
Сюйген жюрек тѳзюмлюдю хар неден!
Тѳзе билсек, таш жюрегин эритип,
Ышартырбыз ариууму сен бла мен.

ЫШАНЫМ

Уллу Аллах, бир айт керти къулунга,
Чарс тюшерча бу сюймеклик жолума,
Не этгенем? Къайда болур насып жол,
Ким тюзетир, ким узатыр манга къол?

Аллах айтса, жолда чарс да чачылыр,
Сюймекликни чууакы кѳгю ачылыр.

МУРАТЫМА ЖЕТЕРМЕ

Мадар бармыд сени сюймей къояргъа –
Сюймекликни нюр къаласын ояргъа,

Сени эсге салмай, рахат жашаргъа,
Саны саудан жаны жокъгъа ушаргъа?

Угъай, ариу, кючюм жетмез ол затха,
Хазыр тнойул кёлном аллай азатха,
Ауур жюкню мен бойнума алалмам,
Сюймеклигин жойгъан мурдар болалмам.

Дауум болмаз сюймесенг да сен мени,
Мен жанымыча сюерикме сени,
Сюесе деп, сен да манга салма дау,
Мен эталмаз зат ючюннге болма жау!

Сюйген инсан сууаплы иш этеди,
Талмай сюйген муратына жетеди!
Мен кесими сен сюерча этерме,
Аллах айтса, муратыма жетерме!

МАГЪАНА

«Бу жашауда неди керти магъана?
Бу жашаугъа неди ара багъана?..
Нек келгенме мен а ма бу дунягъа?» –
Деп сорама, къарай чексиз аламгъа.

Чексиз алам узатханча манга къол,
Сагъышларым жулдузлагъа сала жол,
Бир белгисиз дунялагъа барама,
«Магъанагъыз нед сизни?» – деп сорама.

«Сюймекликди бизде керти магъана,
Олду, хар неге да ара багъана!» –
Деп, жууапла къайтаралла инсанла –
Мен билмеген, танымагъан бир жанла.

«Жашауланы магъанасы сен эсенг,
Дуняланы багъанасы сен эсенг,
Жюрегимде дайым жаша, сюймеклик!» –
Дейме, тилей хар жаннга да игилик.

СЮЕ БИЛГЕНИМ – САУТЬАМ

Уруп саркъгъан тау суу тенглик эталмаз
Жаш тиними бола тургъан халына.

Жюрегим да кьанын сюргенден талмаз,
Мен болама башлагъанча алына.

«Кесим айтхан» деген сени сезиминг,
Бирде ушайд къобуп келген Къобаннга.
Бир кезиуде, чьрт керексиз менлигинг,
Не жашырыу, ауур тиед ол манга.

Биз бир бирни ангыламай болурбуз?
Арабызны «менлик» эте барад кенг,
Жаш ёсюмню шалт этгенча жагъы буз,
Ол шарт этер суюмекликни жер бла тенг.

Кёлюмдегин айтдым санга ичимден,
Нюр сыфатынг сурат болду эсима,..
Сени мудах кёзлеринге къарап мен,
Ийнан, айып этдим кесим кесима.

Суюмеклигин саугъа этип берген жан,
Ол борчхамы беред таза сезимин?
Жашлыкъ этдим, мындан ары, сен ийнан,
Манга саугъа – сени сюе билгеним!

АЛЛАЙ ЖЫР ЭТЕРМЕ

Сен мёлексе, ариулукъгъа юлгюсе,
Накьут кибик тазалыкъгъа белгисе!
Жесир болгъанд санга мени хур жаным,
Чьртда келмейд азатлыкъгъа чыгъарым.

Сёзюм жетмейд кёлюмдегин тёгерге,
Болушугъуз! - деп, къарайма мен ёрге,
Танг алада Чолпан жулдуз ышарад,
Кокалана, манга нюрюн ашырад.

Ариуумдан ариу тюлсе сен да! – деп,..
Жыр жазама хар сёзюмю эсеплеп,
Урулса да кепге хар бир бёлюмю,
Жазгъан жырым къандырмайды кёлюмю.

Ёсе келип, ма ол кюннге жетерме,
Санга атап мен аллай жыр этерме,
Кюзгюдеча кёрюнюр нюр сырым,
Халкъда жырланып турлукъду ол жырым!

ЖАНКЪЫЛЫЧНЫ СЮРГЕНЧА

– Кюйген жүрек бирде этед тесукъа,
 Шош къайгыны къарамындан буюгъа.
 Белгисизлик алландырмайд бир жукъгъа...
 Башлагъанмыд мени къаным уюргъа? –

Деген сагъыш, ахсындыра бек терен,
 Жанкылычны кёз аллыма келтиред.
 Жанкылычны сюрюп, жеталмасам мен,
 Ышанмакылыгъымы саудан ёлтюред.

КИШЕН САЛДЫНГ

Нек тюбедим, ариу, бир айт мен санга?
 Ийнан, сенсиз бир тынч эди жашагъан –
 Ие болуп тургъан жашил ёзеннге,
 Бир эмилик туу ажирге ушагъан.

Нек тюбедим, ариу, бир айт, мен санга?
 Кишен салдынг мени азат эсиме,
 Болалмайма ие мелхум ёзеннге,
 Болумсузча кёрюнеме кесиме.

ЖАННЕТ ОЛДУ...

Татлы умут туудуруучу жесирлик
 Саугъанг болду мени туугъан кюнюме
 Мен биринчи кере сездим суймеклик,
 Тюшюм кирген кибик болдум тюннюме.

Мен къараучу, нюр себиучю жулдузла,
 Энди мутхуз кёрюнелле кёзюме.
 Тамам ариу шорхулдайла тау суула,
 Макъамларын тежей назму сёзюме.

Санга элтген, манга дайым жол болур,
 Насыплыма ма бу жолну сынагъан!
 Бу жашауда жаннет деген ол болур –
 Сени таза тылпыуунгдан тогъугъан?

БАГЪА БЕРИРСИЗ

Бийиклеге чыкыгъан таза суймеклик
 Садакъ кибик ачы сёзден тешилди.

Жели чыгып баргъан хауа шар кибик,
Сюймеклигим жерге тюшноп тебреди.

Ол тиерми келип жарсыу къаягъа?
Батылырмы жилямукъну кѳлюнде?
Не болса да, сезимиме сый-багъа
Бир берирсиз, сюелсегиз кѳрюмде.

АРИУЛУКЪГЪА ТАБЫНЫУ

Сюелеме кесим жангыз шош кече,
Чексиз кѳкде жулдузлагъа къарайма .
Хар сагъышым рахат сезимге кѳче,
Жюрегимде камсыклыкны хорлайма.

Кѳзлерими бийикледен айырып,
Ай жарытхан таула таба къарап мен.
Ангым саулай ариулукъгъа табынып,
«Аллах, сакъла!» - деп, тилейме ичимден.

БАТЫР КИШИ – ТАУ КИБИК

Иги адам жашлыгында, къартлыгында да махтаулу болгъанлай барады, намысха, сыйгъа да тийишли болгъанлай къалады. Аллай адамла уа къайсы миллетде да боладыла. Жамауат аллай адамланы ызларындан барыргъа къорешеди, аллайланы жетип келген жаш тѐлюге юлгюге тутады. Ма бизни таулу миллетде да, насыпха, бардыла аллай билимлиле, ишлеринде жетишимлиле, бусагъатда да халкъыбызгъа жарагъанла. Аллайладан бириди Хаджиланы Ильяс.

Ильяс 1948 сюргонд жыллада, Алма-Ата областъда, Каскелен районну Чемолгандеген элинде туугъанды. Башланган школну да анда айырмалы бошагъанды. Школда да окъуй, юйде ата-анагъа да билеклик эте, кѐчгюнчюлюк сынатхан ач жыллада, сабийча ойнаргъа заманлары болмагъан, ариу кийим кийип къууанмагъан жашладан бирлери болуп, уллу юйюрлерине жан къалдырыргъа болушханды: къой да къюггенди, бичен да чалгъанды, Къазахстанны уллу гектар жерлеринде къююн аямай ишлегенди, кереклисича, бийик билим алыргъа уа онг тапмагъанды.

Каскеленни къурулуш техникумун тауусургъа уа, Кавказгъа къайытыргъа тошеди. Келе келгенлей, мында совет аскерге чакъырылады эм Махачкалада къуллукъ этерге тошеди. Анда къуллукъ этгенлени ичинде биринчиледен болуп, махтау къагъытла бла къайтады.

Хаджи улу, шофѐр курсланы да бошاپ, Тырнаууз шахарда ишге тохтаиды. Гитчелигинден ишде чыныкъгъан жаш Эльбрус районну турагенствосу келгенлей окъуна, анга энчи кѐз бла къарайдыла. Ол къюнден башланганды шофѐрну узун 40 жылгъа созулгъан жашау жолу.

Ол ѐмюрюню асламысын руль артында оздургъанына чыртда сокъуранмайды, сайлагъан усталыгъы бла ѐхтемлене жашайды.

Биринчи къюнледен окъуна Ильяс кесине берилген марданы артыгъы бла толтуруп башлайды. Биргесине ишлегенлени ичинде юлгюлю болады. Аланы ишге кѐллендиреди, ахшы къураучу болгъанын кѐргюзтеди.

Андан болгъанды аны ююнчю бригадагъа башчы этип салгъанлары да. Аны коллективи, къайсы эришиуледе да кѐп кере хорлап, алчы жерле алып, сыйлы саугъалагъа да тийишли болуп келгенди.

Ильясча жашла не къыйын къюнлеринде да кѐлсюзлюк этмегендиле, халкъларына таянчакъ болгъанлай тургъандыла. Ненча тюрлю ишге жегилгендиле ала! Сюеклери къатмагъан жаш адамла, къыйын жашауда жашагъан эселе да, бусагъатдагъы жаш тѐлюча, кереклерин табып ѐсмеген эселе да, адамлыкъ даражаларын бийикде тутхандыла. Шахталада, къурулушлада, сабанчы, малчы къошлада махтаугъа тийишли

болгъандыла. Ма андан эди Хаджиланы Ильясны да атын къуру махтау бла айтдыра, анча саугъагъа да тийишли болгъаны.

Жашауунда атасыны, анасыны атларын иги бла айтдыргъанды. Къайсы иште эсе да, адамлыгъы ючюн, биреуленнге болушлугъу жегерине угъай демегени ючюн анга къайда да хурмет этедиле, сый-намыс бередила. Хар къайда халкъына бир хайыр келтирир эсем деп ишлегенди, къарыуун-кючюн аямагъанды.

2000 жылда Тырныаузда «сель» келип, шахарны жуугъанда, Ильясны ишинде къаты жетишимлери ючюн, Къабарты-Малкъар республиканы президенти В.В.Коковну «За достигнутые трудовые успехи, многолетний добросовестный труд и в связи с 80-летием со дня образования республики» деген сыйлы грамотасы бла саугъаланганды. Совет Союзуну Президиумуну указы бла 1986 жылда «За трудовое отличие» деген майдал берилгенди.

1984 жылда Тырнауз шахарны Советини депутатларына айырылгъанды.

Келбетли, хар кимге да кесин суйдюре билген кишини юсюнден иги шартланы айтып тебиресенг, ала кёпден-кёп чыгъа барадыла. Ильяс ётгюр адамды, эслиди, оюмлуду, оноу эте билген башчыды, керек сагъатда адамгъа болушлугъу жетген инсанды. Аны ючюн а адамла аны тегерегин алгъанлай жашайдыла.

Бизде аллай сёз барды: «Батыр киши – тау кибик». Ильяс, тау кибик къарыулу киши, ол жорукъгъа хар заманда кертичи болгъанды, бюгюн-бюгече да ол жолну бара, юй бийчеси Шамкъыз бла бирге туугъанларын, туудукъларын да хар бири миллетге, тукъумгъа тийишли адамла болурларын бек суюди. Бу юйюр юч ариу сабий ёсдюргенди: бир къыз – Жаннет – бийик билимлиди, юй бийчеди, эки сабий ёсдюреди. Эки жаш – Мухтар бла Жамал – ала да билим алгъандыла, кеслери да, аталарыча жигит, жигер, не ишден да артха турмагъан, адамгъа болушлукълары жете тургъан жашладыла.

Ильяс кёп хапар айтыргъа суймейди, керексиз махтауну да жаратмайды. Алай кимге да сёз нёгерлик эте биледи.

Анга былтыр 60 жыл болгъанды. Энтта да къайсы тюрлю иште да жарашып къалады, бош тургъанны суймейди.

Мен анга ма алайлай, кёп жылланы саулугъу бла жашасын дейме.

*Асуанна,
КБГУ-ну 2 курсуну студенткасы.*

ЁЗДЕНЛАНЫ РУСТАМ

ТАУЛУНУ МИНГ АЙТЫУУ

Иги эслеп кьарасанг, хар суратчыны салгъан сураты кесине ушайды.

Иги этерикден эсе, иги сёз бере билгенни сайлайды халкъ кёбюсюне.

Ийнамы кючлю болгъан миллетни хорларгъа мадар жокъду.

Илму адамлыкъны озгъандан уллу кьоркъунч жокъду адам улугъа.

Ит киштикни кёрюп болмагъандан сюреди. Киштик чычханны асыры бек суйгенден сюреди. Киштикни чычханнга суймеклигинден эсе, итни кёрюп болмауу мажалды.

Итиу урулгъан, кирсиз кийиминде жамаучугъу болгъан адамгъа уллу кёллюнок этгенле табыллыкъдыла. Алай а андан киши жийиргенмейди.

Ичгени сайын, аны юй бийчеси кёзюне башха адамны юй бийчесича кёрюне эди.

Ичинде жугъу болмагъан башны, кьулагъы бла бир учуп кирген зат болса да, ол эркин жерде топча ары бла бери чартлай келип, бир кьулагъы бла чыгып кетиучюдю.

Ичги адамны тели этмейди, сокъур этеди. Хар рюмканы ичгенден сора адам кесине акъыллыдан-акъыллы кёрюне барады да, артда жукъну кёрмей кьалады.

Ичлеринден этген сагышларын эр бла кьатын толу билселе, бир кюнню бирге жашамаз эдиле.

Иште таматанг санга аманлыкь этмей эсе, игилик этмейди деп, кёл-кьалды болма.

Иши сени ишинге бойсунган кьуллукьчу «этейик» деген жангы фикирни аны бла бирге сюз да, кесинг кьалып дагыда бир кере сюз да, кьалай сюзгенинги да кесинге тышындан кьарап, бир кере сюз да, ол заманда бара тур таматанга.

Ишин мажаралмай кьысталгьандан уста хапар бир адам да айталыкь тьойюлдю ол ишни юсюнден.

Ишленип бошалгьан кюнюнден башлап, юй оюлуп тебирейди.

Ишлей тургьан адамланы жунчутмагьан башчыгьа, иги кьуллукь-чуду дерге боллукьду.

Ишни деменгили эт да, женгил кет, ишсиз кьалмазса.

Ишсиз болуп, чьртда жукь этмей тургьандан эсе, жерни кьаз. Кьаза барсанг, бир асыралгьан зат табарса, тапмасанг да, кьарагьан адамла сени бошбоюннга санамазла, чьртда жукь болмаса да, саулугьунга игиди ишлегенинг.

«Ишчи халкь интеллигенциядан телиди» - деп, айтыргьа жарамайды, «акьылыды!» - деп айтхан да, гюняхды.

Келген кюнюнге кьууанганладан эсе, кетген кюнюнге кьыйналгьанла кёп болсунла.

Келлик заманда не аманлыкь боллугьун билмегенибиз амалтын, иги умутла этип сакьлайбыз.

Келмей кялмазлыгъын биле тургъанлай, ёлюмден кьоркьгъанны магъанасы неди да?

Келликни кёп сакълагъан игиди, алай а, кеси кесин алдап, келмезликни сакълагъан а – телиликди.

«Кел юйге» - деген танышынгы, сабийини кьолуна тутдурурча жугъунг болмай, «бир бек ашыгъышма», - деп алдап кетгенинг, гюняхха саналмайды.

Кереклиге-керексизге да кесин махтап тургъан адамдан эсе, сыйы болганны керекли жерде махтамагъан адам кьолайсызды.

(Керти болгъан зат). Райондан келген: «Дунияны башында жангы «Бласт» этмезлик игилик жокъду!» - деп, бек кёп махтап, ахырында: «Энди билдигизми «Бластны» ким болгъанын?» - деп соргъанды. Бир кьарангы, саубитген, саякъ киши: « Да билдик, жангыз мен ангыламагъан – «Бласт» дегенинг эр кишимиди, тиширымуду?» - деп соргъанды.

Керти бай адамны жанында ахчасы кёп болмайды.

Керти, ётюрюк эсе да, «Тиширыуланы жюзден токъсан тогъузу, кеслерини эрлеринден онглу эр кишилени тюшлеринде кёредиле...» - деп айтыу барды.

Керти сёз, терсни кьулагъына садакъча тиеди.

Керти эр киши, юй бийчеси айтханнга «огъай!» деп, кьарышып турмайды да, аны айтханын тюзге санамаса, кёп сёлешмегенлей, кесича этеди.

Керти онглу адам, онгсузгъа кюлмейди.

Керти эр кишиге суйген кьызындан ахча тилеген жаууну аллында тобукъланнгандан эсе кьыйын болур.

Керек жерде бюгюле билмеген кьаты халини керексиз жерде сындырадыла.

«Керти акьылман эсенг, бир айтчы, дюлло-дунияда ненча жулдуз барды?» - деп, акьылманнга сорургъа жарамайды. Акьылман Аллахха кёре туююл, бизге кёре акьыллыды.

Керти кёлю бла кечмеклик тилеген адамны ёлтюргеннге кечим жокьду.

Керти тенглени бир бирлерине берликлери, аллыкълары болмайды.

Кесинден онгсузну онгсузлугъун чертмегенлей ушакъ эте билген – акьыллы адамны шартыды.

Кесекле тийген адамны кьатына бармай мадарынг жокъ эсе, кеселени юсюнден сагъыш этмезге кюреш.

Кеси жангы зат чыгъарыргъа излеп, чыгъаралмагъан, чыгъаргъаны чыгъаргъаныны юсюнден туююл, халисини юсюнден сёлеширге ёч болады.

Кеси-кесин кюлкюлюк этгенни жазыуу да хыликкя этеди.

Кеси кеслерин ёлтюргенле барысы да жаханымге бара болурла. Алай а, мен: «Сюймеклик ючюн кесин ёлтюргенни, жаханымде аз-маз мажал жерчик бар эсе, алайгъа ашырсанг эди» - деп, тилерик эдим Аллахдан.

Кесин асыры кемсиз суюген хыйла адам, халкына жарагъан бир жигитликни этип жиберсе, анга эсеплеп махтау сала, тёрге бек ётдюрюп жиберирге да керек туююлду.

Кесинг этип кёргюзталмагъан затынгы адамлагъа айтхандан уллу магъана болмайды.

Кесини алдагыянына ийнанып бошагъандан сора ийнандыралады алдауукъчу башхаланы.

Кесини алдагыянына кеси ийнанган адам акъылманны да алдап къояргъа боллукъду.

Кесини башына бошлугъу болмагъаны амалтын, патчах къалгъан-лагъа да бермейди бошлукъ.

Кесинг жангыз къалып, сыртынгдан таянып, кезлеринги къысхан сагъатда къулагъынга келген макъам бла кез аллынга келген суратла сёзге бурулгъаннга жыр дейдиле.

Кесини энчи кючю бла не бийикге чыкъгъан да, кесини узунлугъундан бийикге жерден хазна айырылалмайды.

Кесини тийишли махтауу болгъан адам, башхагъа махтау сёзню къызгъанмайды.

Кесини тыйыншлы тапхасына кёл салалмай къымылдап тургъан жер тебринген сагъатда тапхада сюелген мияла къошуннга ушайды.

Кесин кесине бойсундура билген адам минглени да бойсундурлукъду.

Кесини ёлюмсюз болгъанына ийнанмагъан адам ёлюмсюз ишлени эталлыкъ тюйюлдю.

Кесини тютюнюнден иги бир зат да жукълатмайды отну, тютюнню саулай да кесине буралсанг.

Кесин сыйлагъан таулу киши анасын махтайды. Бир-бир кишиле уа кеслерин асыры бек суйгенден, юй бийчелерин махтап тебирейдиле.

Кесинг аныча болургъа излемей эсенг, хаман анга аман айтып нек тураса?

Кесинг биреуге тюзюн айтмазлыкъ хапарны, биреу санга тюзюн айтыр деп ышанма.

Кесингден эсе баланга аман айтылса, жанынга бек жетеди.

Кесинге керексиз затынгы да, тилемеселе, берме.

Кесине махтау тилеген адам сыйсыз да, гюняхлы да болады. Сыйсыз болгъаны – садакъа тилегенча махтау тилегени, гюняхлы болгъаны – тилеги толса, халкъны алдагъаны.

Кесинги фикиринге «хоу» этдирирге излей эсенг адамны, сёзюнгю, «сен акъыллы адамса» - деп, башлай тур.

Кесинг чабып озалмай эсенг да, чабып озгъаннга къууана билсенг, ол саулугъунга бек игиди.

Кесини башы бла ётмеген аманлыкъны, адам башха адамгъа бедиш этип айта биллик туююлдю.

Кесини керти игиси болмагъан, биреуню керти игисине багъа бермейди.

Кесини энчи жолу болмагъан адам, аллына барыр орунуна, бир жолдан бирине кёчюп турады.

Кеслери ийнанмагъан затха башхаланы ийнандырып кюрешгенле этедиле къыраллагъа башчылыкъ.

Кесин терсге санагъан аскер уруш этмейди.

Кеси суйгенча ёлюрге мадары болгъан жашагъандан кем туююлдо.

Кеси этерге керек затны Аллахдан тилеген, – Аллахны телиге санагъанлыгъыды.

«Кетген атангы къайтаралмазса, жигит жашынгы юйде тыялмазса, туудугъунгу тамам бишген заманын кёралмазса» – деучю эди къарт атам, жаннетли боллукъ.

Кече арасы бла танг аласыны арасында сени уятыргъа кесине базгъан тенгинг бар эсе, насыплыса.

Кечилип къаллыкъ халатларыбызны жашырабыз деп, кечилмезлик терс ишле этип жиберибиз.

Кечиучю Аллах, адамны терлигине тюшондюре келеди да, адам чыртда тохтамаса, ол заманда урады.

Кёп заманны кюрешип алгъан сыйынгы къарынынга жалчы этсенг, ашалып кетген ушхуурча болуп къаллыкъды.

Кёплюк азлыкъны ызындан баргъанын ангыласа, барлыкъ туююл эди.

Кёплюк да сынайды жангызлыкъны, аллында гуждары болмаса.

Кёплюк женгип кетеди. Сауладан эсе ёлгенле кёп болгъанлары амалтын кёчюп кете болурбуз ёлгенлени жанына?

Кёплюкню ангысы жетмезлик акъыллы затны айтхан, телича кёрюнеди.

Кёплюк этген терслик жорукъгъа саналады.

Кёпню билгенден эсе, кёплени билген уста болады жашаугъа.

Кёп оккуп, окбууун жукъгъа жараталмагъан адам, мирзеусоюз тир-
менни бургъан тирменчиге ушайды.

Кёп партиялы кыралда партияла патчахны жангыз кызын алыргъа
излеген кюеулуклеге ушайдыла.

Кёбюсюне, адамны къайда ишлегенин, кимле бла шуёхлукъ жюрют-
генин сормагъанлай, сёзюнден ангылайса.

Кёбюсюне, этген да этип, айтхан да этгенле уллу жетишимле эте-
диле.

Кёбюсюне, аман президентни чёп атханла сайламайдыла, чёп атар-
гъа бармагъанла сайлайдыла.

Кёбюсюне билим адамны ийнамы да, батыр да этеди.

Кёбюсюне, заманны кысхартабыз деп, жашауубузну кысхартабыз.

Кёбюсюне уллу кзулукъчула эки кере ёледиле: биринчи – кеслери,
экинчи – сау сагъатларында «уллу» деп айтдырып тургъан атлары.

Кёбюсюне уллу философладан эсе, философиядан хапарлары бол-
магъанла насыплы жашайдыла.

Кёбюсюне, фахмулу адам «жак-жакча» кёрюнюп къалады.

Кёзю бла кёрмегенлей, кереклисини ызындан чапханнга кюлюрге
ашыкъма. Бёрюге ушайды ол адам.

Кёзлюкле адамгъа кёралмазлыкъ затын кёргюзтмейдиле, кёраллыкъ болуп, кёралмай тургъан затын ачыкъ кёргюзтедиле.

Кёзю бла кёрген шагъатны, базарчы къатынла кесине ишек этдиредиле.

Кёзюнг бла кёрмеген затха хаман да ийнанмай турургъа керек туююлдо. Токну кёзюнг бла кёрмейсе. Эки чойню бирден разеткагъа тыгъып а бир кёрчю.

Кётюрюрге къарыуу жетмегеннге туююл, къарыуу жете тургъанлай, кётюрмегеннге «ай хомух а!» дерге боллукъду.

«Кёлюмю къалдырадыла» - деп, жилип тургъан адам, бир таплыкъ туююп уллу къуллукъчу болса, эм бек кёлкъалдырыучу да ол болуучуду.

Кёргенсиз, байгъа жалчы болсанг, ахырында къул болурса.

Кёпюрден башынгы суугъа атарынгы аллы бла, бурун тешиклеринге дери суугъа кирип бир кёр.

Кимден да, неден да бек, жанындан эсе багъалы заты болгъан адамны кёрсем, анга сукъланырыкъ эдим

Ким къалай болса да, кассирге уа чомартлыкъ чыртда керек туююлдо.

Киши кётюралмагъан ташны кётюралгъан пелиуанны бармакъ тенгли таш бла уруп да ёлтюредиле.

Кокайны болуму Хопайны болумсузлугъун чертип тургъаны амалтын, Хопай Кокайны кёрюп болмай эди.

Кюлген сагыатында, адамны бетинде жыйрыкълары да ариу кёрюнедиле.

Кюлген таушун эшитгенимде, кёулагыма айрыкёурукъ киргенча болдум дей эди, юй бийчеси кёюп кетген бир киши.

Кюлкюлюк болуп турганлай да, уялмай кюле турганла боладыла.

Кюлкюлюк затха бек кюлюочюню кюлгенине кюледиле бир-бирледе адамла. Чыртда кюлмеучюню сыртындан къарап, хаман да кюледиле.

Кюн иссиде, жолоучу болуп барган адамга суусап ичирген эдим деп, артда борч салма.

Кюнню, айны, жулдузланы барлыкъларына киши да ишек этмейди. Да сора аланы дунияга жаратхан жокёду деп, къалай айтырга боллукёду?!

Кюнлерими бошуна ашырмазга кюрешеме ансы, жылларым манга да сормаганлай кетерик болурла?

«Кюнню бетин жапдым!» - деп махтана турган туманны кюн аны башындан къарап турганындан хапары жокёду.

Кюнню иссинде жыярга эринген дырынынг гебенде чирийди.

Кюч жумушакъны бюгюп атады, къатыны сындырады, келишимлини уа бюге турганлай, ол, мычхыча, ызына тюзелип барады.

Кюню болган жыргга къырал башчыла юйлеринде тынгылайдыла да, халкёга уа эшитдирмезге кюрешедиле.

Къапхан гудучуну ызындан барып тутмайды, гудучу кеси келип тюшеди къапханнга.

Къабырларын кёрсенг ангыларыкъса миллетни болумун.

Къажыкъмай ишге жюриуп тургъан фахмусуз артистлени ишден къыстагъан адет болса, театрда бек аз адам къаллыкъ эди.

Къазауатны эм аманы: бир бирлерин чыртда танымагъан, бир бирине чыртда хаталары болмагъан адамла къырадыла бир бирлерин.

Къайры барлыгъын билмеген адам жел къайры урса, ары барады.

Къайсы динни тута эсе да, «ДУНИЯЛАНЫ ЖАРАТХАННЫ» атына къалай деп айта эсе да, АНЫ бирлигине ийнанган адамгъа «къафыр» дерге жарамайды.

Къаласында жырчыны тутуп. кесин махтата билген патчах да не этерин билген патчахды.

Къалгъанланы сёкмегенлей, кесин махтай билген да улуу усталыкъды.

Къанлы жаууну шуёху бла шуёх болалгъаннга «политик» дейдиле.

Къаппа-къарангыда сокъур иги табарыкъды жолну.

Къарачайлы ишден бош заманындача бир заманда да ишлемейди.

Къарачайлыладан футбол команда жыяма десенг, барысы да «чабы-уулчула» болабыз деп. урушуп чачыллыкъ эдиле.

Къарачай футбол команда болса, кесим гол урама деп, киши кишиге пас бермей, кеслерин къытдырып турлукъ эдиле.

Къарачай тилде назму жазып кюрешгенлени кёбюсюню балалары къарачай тилни билмейдиле. Кимге деп жазып кюрешедиле?

Къартда жашны саны, жашда уа къартны сынамы болса эди...

Къартланы бир бёлеги жукъ эталмагъанлары амалтын, намыслылача кёрюнюрге излейдиле.

Къартлыгъында да тиширыулагъа эс бёлючю къарт аппагъа, къарт амма: «Кёп сындырдынг мени, къарт теке! Мындан ары сындыргъанны мен да бир кёргюзейим санга!» - деп, кюзгюге къарап, ахсынды.

Къартлыкъны жеталмай къалама деп, къоркъма, «кёрмей ётноп кетеме» деп къоркъ.

Къарыусуз адам болуучуду ачыулу.

Къарыусуз адамланы, тюшлеринде да кёллерин къалдыргъанлай ту-радыла.

Къарыусуз адамны хорлагъанынгдан эсе, кючлю адамгъа хорлатханынг кёп дерс береди.

Къарыусуз актергъа, режиссер къыжырап: «Болмай эсе, кесингча бол!» – десе, актер кесини къаллай болгъанын да эсине тюшюралмайды.

Къарыусуз акъыллыдан эсе, кючлю телени сайлайдыла тиширыула-ны кёбюсю.

Къарыусуз къуллукъчу къолунда ишлеген билимли адамлагъа керексиз къаты болуучуду.

Къарыубуз кетген заманда келеди акъыл, алай а, ол сан бир затха жарайды.

Чыртда къарыуунг жетмезлик жаугъа ёшюн урсанг, не ёлген этесе, не аны башсыз къулу боласа. Алай эсе, жау санга халеклик салып башлагъынчы, анга бойсунуп, артда ичинден ояргъа керекди.

Къачан эсе да, бир акъылман айтхан акъыл сёзге, «нарт сёз» деп кьоюучубуз.

Къозунга къарамай къушха алдыртсанг, ызындан сюргенден магъана жокъду, аман а, къаллай бир айтыргъа да эркинсе.

Къойла бёрюню махтасала, сёкселе да, бёрюге башхалыкъ жокъду.

«Къойлагъа баш математикадан лекция окъуйма» деп айталса, къуру кьочхар айтыргъа боллукъду.

Къолда ёсген атха минип, туманда юйге тебиресенг, жюгенни атха бошла да къой, ол, не залим билгичден да иги биледи жолну.

Къолунгда керти туталмазлыкъ багъалы затынгы биреу сенден алгъынчы, кесинг суйген адамгъа бериучю бол.

Къонагъынг юйоне кете билмей эсе, ол суймеген жырны къайтарып кычырт да тур магнитофонда.

Къоркъакъ адам, уятын да тас этсе, не сыйсыз ишни да этерикди.

Къоюн бёрю ашагъан ийнегин айыу ашагъанны кёргюнчю, кесине кёл саллыкъ тьююдю.

Къырал башчыны болуму, келечисини ауузундады.

Къырал жорукъдан чыкъмагъанлай этилген аманлыкълладыла бизни саулугъубуздан бошагъанла.

Къыралла уруш этселе, заман озгъандан сора, жигит аскер башчыларына эки къырал да эсгертмеле саладыла. Терен сагъыш этсек, адамланы къырдыртханлагъа эсгертмеле сала турмаймыдыла къыйынлы адамла?

Къубранда ишлеген биреу «сохталарына»: «Чибинни тутар ючюн, сюрюрге керек туююлдо, къонар заманын мараргъа керекди», - деди.

Къул кесини къутсуз бийин сатып алалмаса да, жетген кюнде сатаргъа къолундан келликди.

Къуллукъчулагъа да, байлагъа да бийикден къарар ючюн, мен кеп кере чыкыгъанма сахнагъа деди артист.

Къуллукъчуланы жүзден токъсан тогъузу, орта акъыллары болгъан, тобукъланыргъа ыйлыкъмагъан адамладыла.

«Къум тюзде, жол жанында ёсген бир терекни адамлагъа хайыры, чегетде ёсген он терекден эсе уллуду» - деучюдоле.

«Къуран бла ант этеме, алалгъанымы барын да сени къолунга бергенме... Аллах башыбыздан къарап турад, энди кесинг юлеш», - деди урлап келген «къараучугъа».

Къуру бир кетюрем токълуну ашагъаны ючюн, бёрюню кечип да къояргъа боллукъ эди. Ашагъан да этмегенлей, къойланы боюнларын тартып баргъаны ючюн, ёлтюрюрге керек болады.

Къутургъан итни жазыкъсынып, аш береме деп, кесинги къапдырма.

Къутургъан итден къачып къутулгъаннга да – махтау!

Къызбай адамны тюбюне тюшгенден, «Аллах, мен сюйгенлени сакъла» - деп, тилейме... Аярыкъ туююлдо.

Къызны жаны бла жашны келчилери селеше тургъанлай, къыз кирип келип: «Айып этмегиз, ачыкъ селеширге керекди! Жашны Къубуранда туруп келген хапары чыгъады!» - дегенди. Тамата келечи да: «Да энди аллай бир кемликчиги болмагъан ким барды? Биз да аны ючюн келген эдик сизге!» - дегенди.

Къызынгы кере келселе, биргесине къызынгдан акъыллыны олтуртурукъ эсенг да, ариуну олтуртма.

Къыйын ауруудан ауругъан адамгъа ахча бергенингден эсе, ышанмакълыкъ бергенинге бек къууанады.

Къыйынлыкъ андады – адамны боюнун кесе тургъан жалдат да тюз эте турама деп турады.

Къыйынлыкъда, акъыл къарыу эталмай къалгъан затха, къарыу этген жигитликни акъыл бла тенг даражагъа салыргъа боллукъду. Алай а аллай жигитлик бек аз этилгени амалтын, ол акъылгъа тарлыкъ этмейди.

Къыллары юзюлген къыл къобуз, отуннга ушап къалады.

Къыртышда аунагъан атны кёрген тонгуз балчыкъдан къарап, кёл кенгдире болур?

Къырыкъдан саркъгъан суучукъну хайыры чучхурдан эсе хайырлы кёрюнюучюдю адамлагъа.

Къысаргъа керек жерде, кесибизни къыса билгенибиз ючюн насыплы болуп турабыз.

АТЛАРЫ

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫННЫ 95-ЖЫЛЛЫГЪЫНА

ДОДУЛАНЫ АСКЕР. «Къайсын десенг...» *Статья*. 2

ПОЭЗИЯ

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ. Жангы Назмула. 6

ЭСГЕРИУ

ГАБАЛАНЫ АСИЯТ. Этиллик ишлери жарты жолда къалгъан.
Статья. 44
ГУЛАЛАНЫ БАШИР. *Ханарла*. 45

ПОЭЗИЯ

КАКУШЛАНЫ ХУСЕЙ. *Назмула*. 56

ПРОЗА

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Хутай. *Роман*. 66

КЪАРЫНДАШ КЪАЛАМЛА

ЖОМАКЪЛА ДУНИЯСЫ

АСЛАНБЕК ПСИГУСОВ. Агъачда туугъан сиймекликни къара кюню.
Жомакъ. 160

МИЛЛЕТИБИЗНИ БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫ

ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИН. Ата журтубузну батыр лячини.
Статья. 172
КЪУЛБАЙ УЛУ АЛИЙ. Абат. *Очерк*. 178

КРИТИКА БЛА БИБЛИОГРАФИЯ

БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ. Мудах макъам тегюледи китапдан. 189

КЁРГЕНИМ, ЭШИТГЕНИМ

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Кечеги кычырыкъ. *Ханар*. 192

КЪАЛАМ СЫНАУ

ЁЗДЕНЛАНЫ ШАМИЛЬ. Эски жолчукъла алгъа чакъырадыла. *Ал сёз*. 195

МАМЧУЛАНЫ ДИНА. Жолунг болсун, Науруз! *Ал сёз*. 196

БАЙРАМКЪУЛЛАНЫ НАУРУЗ. *Назмула*. 198

АСУАНА. Батыр киши – тау кибик. *Статья*. 205

ХАЛКЪЫБЫЗНЫ АЛТЫН ХАЗНАСЫНДАН

ЁЗДЕНЛАНЫ РУСТАМ. Таулуну минги айтыуу. 207

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 1 (161)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет КБР по средствам массовой информации,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 01. 12. Формат 60x90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 1600 экз. Заказ № 48. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано на ООО «Тетраграф». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башиха жерде басмалагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.
